No. १४३४

Title चिन्तामणि प्रकाश:

Author म.म. रुचिदत्त:

Extent १६६ Age x

Subject न्यायशास्त्रं

प्रत्यादि

प्रत्यक्षचतुर्वचिंतामणि

न्याय

॥ श्रीमन्मंगलमूर्तये नमः ॥ कृष्णेतरच्छदपदाङ्कितांतरालमुक्तालनिभ्रमसितनुन्नपयोध
स्तनोर राय ॥ इष्टोऽस्तु दामसितविच्छिन्नतनोस्तुषुस्तरुषाशयनश्री क्लिष्टशिवंशिवायाः ॥१॥ अथास्य क
चिद्दत्तेन जयदेवाख्यगुरुरोः ॥ चिंतामणो ग्रंथमणोर्बकाश्रायप्रकाश्यते ॥२॥ प्रारिप्सि
तस्य प्रतिबंधकविघ्नविघातायकृतं नमस्कारं शिष्यान् शिक्षयितुं आदौ निबध्नाति गुणा
तीतइति। सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणातीत इत्यर्थः अपिशब्दो विरोधाभासाय इष्टोऽस्तु इति कृते छः
इच्छायागुणत्वमादाय विरोधस्तानं त्रिगुणसविवोज्ञाने छाडयस्तन्यानित्यर्थः अकारोकारम
काररूपस्याक्षरमयः ॐकारमय इत्यर्थः तन्मयत्वं च तद्वाच्यत्वेन वाच्यवाचकभावस
१२ बंधेन ॐकाररूपशब्दस्य गुणत्वेनात्मत्वाद्विरोधाभासः ४ त्रिमूर्तिः ब्रह्मविष्णुशिवात्मकमूर्तित्रि
तयवान् अत्र सन्निविशेषः अथ च मूर्तिः अवच्छिन्नपरिमाणयोगित्वं गुणातीतस्य न संभव ॥१॥

नीति विरोधाभासः। यद्वा। शरीरस्य कर्मात्मसंयोगमात्रस्य संबोध्यः। ननु तद्रसाख्यानार्थपेत्वव त्वलाभा
द्विरोधाभासः। रूपानिरूपाधिपरदुःखजहरणेच्छा। परमगातिरत्वं तर्हि नकर्ता। अपवपरमगतिः
परमज्ञानवानिति विरोधाभासः। एकः समानजातीयद्वितीयरहितः। एकत्वसंख्यावत्त्वमादा
य विरोधाभासः। पुरभिदे पुरनामकदैत्यभेदनकर्त्रे। एतेन लिङ्गानिवर्त[illegible] नक्षमत्वमस्य सूचि
तं। स्वनामग्रंथनाम च स्वकस्यनुवृ नये प्रदर्शयन्न स्यग्रंथस्य ग्रंथांतरापेक्षया वेलक्षण्यं प्रवृत्तं
गमाह। अन्वीक्षेति। अत्र न्यायशास्त्रभाष्याकरमतसिद्धांतसाराभिज्ञरूपनत्वं द्योतयन्निरा
सक्षमोऽन्यवाक्यमयत्वं प्रकर्षो दर्शितः। दीसोपदेशः। ग्रंथस्य तस्य चिंतामणिरूपनामधेय
करणो बीजभूतं मणिसादृश्यं दर्शयति। यतो मणिरिति। विपक्षेति। परव्यामोहनशक्ति
मणोरपि कुतोऽस्ति विपक्षसैन्यादौ किंचास्याहरीनमवत्। यतो मणिसादृश्यं बोध्यं।
स्वकृतेस्यं मंगलस्य व्यभिचारेण वैफल्यं मा भूदिस्युपोद्घातसंगत्यातस्य समाप्तिसा

॥२॥ धननतोऽप्यवस्थापयितुं प्रमिमारभ्यपतिः। इहेति। प्रसंगएवात्र संगतिरित्यन्ये। इहजगतीति। खल्वथवा
कचालंकारे। एकेवाकृता। आविर्भवतिपत्तिः। अन्तोऽप्यमन्त्रलकनाशंका निरस्ता। आरंभसमये।
नत्पूर्वसमये आचरन्ति विघ्नज्ञानवंत इति शेषः। मंगलेसमाप्तिसाधनत्वं नवेति विप्रतिपत्तौ पू
र्वपक्षमाह माहेति। नन्वेति। तत्र समासौ। नन्वेति किंनिरुविचारलयाअन्यहेतुकएवात्र संशयइत्या
हुः। प्रथमोद्दिष्टत्वेनपुरस्फूर्तिकतया प्रथमपूर्वपक्षमाशंक्यनिराकरोति। नान्वयेति। नान्वयव्य
तिरेकसहचारज्ञानसाध्यावाध्यक्षगम्येत्यर्थः। यद्यपि कारणतान्तरारीरप्रविष्टव्याप्तेरन्वयव्या
प्तितया नव्यतिरेकसहचारज्ञानापेक्षा। अन्वयसहचारज्ञानस्यत्वेन हिलंबेनतेज्ञानवि
लंबाभावात्। तथापि कारणाभावे कार्याभावत्व संशयो व्यभिचारसंशयत्वेन तदुहेम ॥२॥
तिबंधकइतितन्निवृत्त्यर्थं तत्र कार्याभावज्ञानमनुसरणीयमेव तदेव च व्यतिरेक
सहचारज्ञानमित्याहुः। वस्तुतस्तुउभयस्यापि सहचारस्यैकेनानुगतेन रूपे

रूपेणान्वयव्याप्तिग्राहकत्वमिति व्यतिरेकेण वक्ष्यामः॥ विनापीति तथा च व्यभिचारेण ग्राह्यकारण
त्वस्यासावनिश्चयेनान्वयसहचारेण न वा व्यतिरेकसहचारेण तद्ग्रह इत्यर्थः यद्यपि जन्मान्तरमंगळ
संशयात् व्यभिचारनिश्चयो नास्त्येव तत्संशयस्त्वविरोधी तस्य ग्राह्यसंशयपर्यवसन्नत्वेन प्रमा
णापरिपंथित्वात् तथापि तत्पक्षेण व्याप्तिग्रहेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशस्यापि तस्य प्रतिबंधकत्वं
अत एव व्यभिचारज्ञानमात्रस्य तत्प्रतिबंधकत्वमिति सिद्धांतः अन्योन्याश्रयादिति ग्रंथे जन्मान्तरमं
गळे व्यभिचाराभावे सति हेतुत्वग्रस्तद्ग्रहे च समाप्त्या तदनुमानमित्यर्थः ननु समाप्तेः कार्यतया सकार
णत्वेन परिशेषान्मंगळानुमानमस्त्वित्यत आह लोकेति तथा च न परिशेष इति भावः यद्यपि न केवलम
न्वयव्यभिचारः किंतु अन्यथासिद्धिरपीत्याह लोकेति अत्रानुमानमात्रं स्यान्निषेधति नापीति नापि परि
शेषानुमानेन कारणताग्रह इति योजना केचित्तु अपरिशेषानुमाने विशेष्यासिद्धिमुद्धर्तुमनुमाह मंगळे मान॥

3

सफलमिति सफलमनीष्टफलकमित्यर्थः नं तु बलवदनीष्टाननुबंधीष्टसाधनमित्यर्थः अर्थांतरा
पत्तेः विशेष्यासिद्धश्च परस्य तावतैव संभवात् नवेवं निष्फले कर्मणि व्यभिचारमरहितपरशिष्टपदेनेव व्य
भिचारवारणे हेतावविगीतपदवैयर्थ्यमिति शिष्टेति वाच्यं अविगीताचारविषयत्वस्य हेतुत्वं तरस्य स्व
रूपकत्वेन सार्थकत्वात् तथा च हेतौ निःफलजलताडनादेर्दानिषिद्धतया अविगीतत्वेन तत्र व्यभिच
रइति वाच्यं न वि ग्रहस्यादिना तत्रापि वेदनिषेधात् अन्यथा विशिष्टसाध्यकरणेपि न हेतुव्यर्थमेव
स्यात् न चात्र पक्षे इष्टोपायतांशे एवं व्यभिचारमरहितशिष्टपदार्थो वाच्यः तथा च निषिद्धकर्मणि व्यभि
चारवारणाय अविगीतपदमिति वाच्यं एवमपि प्रमादकृतमधुविषसंपर्कान्नभोजने व्यभिचारता
दवस्थ्यात् यत्तु शिष्टपदं वेदप्रामाण्याभ्युपगंतृपरं तदाचारत्वं यत्निषयनाचारत्वं तदनभ्युपग
मासंभावितावारत्वमिति यावत् तन्न बहुभिः सर्वैकवाक्यतया एवं च रात्रिश्राद्धादौ व्यभिचारवारणे ॥३॥

पाविभीतपदमितितथिंसंदैवाभ्यरणफलकेविहितेऽभ्यरसादोव्याप्तिबारइनिदिकू॥वस्तुतोविगीतप
दंकाचित्कंकल्पितीविशेषयारविषयत्वादिसेवहेतुःअतएवयत्र्यप्रकाशेयद्रुमानवरणेस्वधेयोल
मितिध्येयं।अन्यात्तत्वंचसर्वैकवाक्यतयासुमहैनत्हर्षमेवशाकीर्त्तनुमितगाकुःआयारभ्यसतिरेवल
षयत्वंचयघपिफलेपातिव्याप्तिवारस्तथापिसाध्यत्वेनकृतिविषयत्वेहेतुःफलेतद्हेशतयाकृतिविषयत्व
मितितत्वैतदानीमैगलावारसमपेअपेक्षितत्वेनेतिपैगलावारवहत्तेस्यकामनाविषयत्वेनोपस्थितत
भा०का०६ त्यादिस्यर्थःअतथात्वाचानियमेनोपस्थितत्वातथावान्येषांफलत्वानावेऽसिद्धपरिशेषानुमानेसम
नीतरापफलकत्वेसतीतिविशेषणंसिद्धमितिभावः॥ननुमानहदन्यनियातोपस्थितिःस्वर्गस्तुसकलका
मनाविषयत्वेननियतोपस्थितिकःफलंनचेद्दिस्यतआह॥विश्वजिन्न्यायेनेतियथाविश्वजितापजेते
स्यचविशेषतःफलोपस्थितिर्विनाविधेःप्रवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्यापविशेषतःफलकल्पनीयेत्वामपश्वादि
नागौणप्रयोजनत्वयास्वर्गापवर्गयोरेवतथात्वेनतयोरप्यपवर्गस्याश्रावरूपतयालघुःस्वर्गएवफलत्वे

ल्पनेतद्दि हपीत्यर्थः गौरवादधिकारद्वयकल्पनागौरवात्र न त्वनुपस्थितकल्पनागौरवात् न्यामप्रत्या
दिसाधारणतयापृथक्शंकानुदयात् विघ्नजित्वस्वर्गफलकत्वे हि प्रधानतयाधिकारत्वे दृष्टस्यापि फ
ळकत्वेव मंगलस्यारब्धकर्मांगत्वेन प्रधानाधिकारकर्त्तव्यत्वेन अधिकाराभेद इत्यर्थः परिशेषानुमा
नेनेति मंगळं समाप्तिफलकं समाप्तीतराफळकत्वे सति सफळत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः न च गौरवेण
सफळत्वानुमितौ स्वर्गविषयत्वेपि न स्वर्गफळकत्वाभावसिद्धिः न कुतो हेतुसिद्धिरिति वाच्यं स्वर्गा
इति॰ न मंगळफळसमाप्त्यपेक्षया तस्य गुरुत्वात् गौरवलिंगे तात्पर्यादित्याहुः यत्तु समाप्तिमात्रफळकत्वेन
घवं अन्यफळकत्वे गौरवमिति लाघवज्ञानसंधानेन व्याप्तिसंधानोपनीतसमाप्तीतराफळकत्वमेव
सफळत्वानुमितौ विषय इति तेन समाप्तिफळकत्वास्यापि तत एव सिद्धौ परिशेषानुमानवैयर्थ्याप
त्तेः इतराफळकत्वे सति सफळत्वमेव हि समाप्तिमात्रफळकत्वमिति व्यभिचारेणाति व्यतिरेकव्यभिचारे
णेत्यर्थः तथा च बाध इत्यर्थः यद्यप्यत्र व्यभिचारनिश्चयो नास्त्येव तत्संशयस्त्वविरोधी संदिग्धेन्यायः च ॥४॥

वर्त्तत इति न्यायात्सत्युतानुगुणोऽन्यथा वेदोपि मूकः स्यात् अयोग्यतासंज्ञायांत्त्वनस्य त्वा॰१
वेदत्तुकूलत्वं नदिक्षापि तुल्यं तथाप्यंधपरंपरा[illegible]पानन्निया प्रकारांतरोपपादने अत
एव श्रुत्येनुमाना स्यामिति अग्रेतत्रापि संमतिमाहेन्नि तथाविधेति श्रुत्यनुमानेव मंप
त्वं वेदमूलकं अलौकिक शिष्टाचारविषयत्वाद्दर्शितत्र अत्रलौकिकत्वं त्राद्य तदुप
पजीविप्रमाणातिरिक्त प्रमाणप्रमापितत्वं वेदनीष्टानुबंधीष्टसाधनत्वेतद्धि ताक॰ ५
तत्वं च अलौकिकत्वं एतच्च भोजनादौ व्यभिचारवारणाय अगम्यागमनादौ व्यभि
चारवारणाय शिष्टपदं अत्यंतपरं तद्ग्रहणं च सामान्यतो महाजनपरिग्रहादिति
बोध्यं केचित्तु अविगीतालौकिके शिष्टाचारविषयत्वादिति हेतुः शिष्टपदं येष्टसा
धनतां त्रोत्थमरहितपरं निष्फलं जलताडनादौ व्यभिचारवारणाय नच तस्य विगि

5

तत्वादेव न व्यभिचार इति वाच्यं विगीतत्वं हि वेदनिषिद्धत्वं तच्च नत्र नास्ति सर्वथा दृष्टफ
लत्वेन तत्र प्रसंगात्। न चात्र वैदिकनिषेधासंभवात्र निषेधस्य कथंचित्साक्षाद्विषय
त्वनियमात्र न च लौकिकत्वादेव तत्र न व्यभिचार इति वाच्यं लौकिकत्वं हि अन्वयव्यति
रेकादिप्रमापितबलवदनीष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वं न च तत्र तत्र दृष्टादृष्टफलत्वा ताक ४
त्। अविगीतपदेनागम्यागमनादौ व्यभिचारवारणाय न च विशिष्टपदादेव तन्निरासः
तत्रापि सुखजनकत्वेनोक्तरूपविशिष्टाचारविषयत्वसत्त्वात् इत्याहुः। तन्न प्रमादकृ
तमधुविषसंपृक्तान्नभोजने गळलग्नतया मरणसाधने सुखधर्मानैव व्यभिचारा
त्। न च प्रमापितपदस्थाने बोधितपदकरणेऽलौकिकपदेनैव तद्व्यभिचारवारणमिति वाच्यं
अगम्यागमनादौ तेनैव व्यभिचारवारणेऽविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः। न च रागविभ्रमादौ व्यभिचारः ॥ ५॥

रवारणायनत्विति वाच्यं। तस्यनिःफलत्वेनशिष्टपदादेवतद्वारणात्। निःपरिपंथीति। अयोग्यता:
संज्ञायोनविरोधीतन्निम्भयोनास्येवेतिभावः। नचनाहशावेदस्यनानाप्रकारकत्वसंभवात्विशे
षतोव्याप्त्यभावेनविशेष्यानुमानात्सामान्यतोऽनुमितोवेद आनर्थक्यादिविशेषविशिष्टत्वेनाप्र
तिसंहितःकथमिदानीमिंगळस्यसमाप्तिसाधनतांबोधयिष्यतीति वाच्यं।। नह्यनुमितोवेद इदानीमे
वबोधयतीतिब्रूमः। किंतुप्रत्यक्षतादृशार्थायस्तद्बोधकःसइदानीमनुमीयते। इदानींचशिष्टाचार
विषयत्वरूपलिंगेनतज्ज्ञानं।। किमर्थंतर्हिवेदानुमानेस्वतंत्रप्रमाणमूलकत्वेनाप्रपरंपराशंकानि
रासायेत्यादिग्रन्थखंडेस्फुटं।। तत्रापीति। इदंत्वनुमानेसौकर्याद्युक्तंनत्वनुमानाभावेपिशब्देनतज्ज्ञान
कताबोधनेबाधकाभावात्। नचव्यभिचारज्ञानाभावार्थंतद्विशेषादेवतद्भावादिसाफल्यं। ननुमंग
ळेऽपिगंगयादिनदाऽधिकार्येकलाघवेनदेवकुतइत्यतआह। नवेदमिति।। ग्रंथादिसमाप्तिरूपफळजन

6

कावांतरवाक्यरचनादिरूपकर्मांगमित्यर्थः। कर्मार्थिनयेति। कर्मनिष्पत्त्यर्थिनयेत्यर्थः। एतच्चारंभ
णीयायां व्यभिचारवारणाय। शिष्टेरन्नीतेरित्यर्थः। इदं च यानेनांगत्वं च मेण प्रधानार्थितया
क्रियमाणेऽनंगत्वे तेकर्मेति व्यभिचारवारणाय। प्रधानस्यापि प्रधाननिष्पत्त्यर्थितया क्रियमा
णत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय तत्सर्वमिति। तत्कालान्यकाल इत्यर्थः। ननु तद्धागत्वावच्छिन्नका
ल इत्यर्थः। उत्तरांगे साध्यसत्वेन शास्त्रस्य व्यर्थत्वादिति। यत्तु पूर्वांगित्वमेव साध्यं तथा चोत्तरांगे
व्यभिचारवारणाय तत्सर्वमिति तन्न। पूर्वांगित्वसाधनस्यार्थान्तरत्वात्। अंगत्वमात्रस्यैव प्रकृतोपयो
गित्वादुक्तेनैवोपपत्तेः। न चानेककरणात्मकदर्शादेः प्रधानस्य प्रथमकरणत्वागे व्यभिचार इति
वाच्यं तत्सर्वमित्यत्र यावन्ति प्रधानत्वं बिभ्राणानि तत्सर्वस्य विवक्षितत्वात्। ननु घटार्थितया
घटस्य पूर्वं दण्डो विधीयते चेन्न घटे जाते दण्डो गमिति चेन्न चेदबोधितत्वे तेन तदर्थितया शिष्टस्तत्स
र्वं क्रियमाणत्वादिरचनासंपत्तेः। न च तस्यांगत्वमिष्टमेवेत्यप्याह। फलांतरानाव इति॥ प्रधा ॥६॥

नत्वाभिमतफळत्वेनयदभिमतंतंनदन्यफळो हेत्वे नाक्रियमाणत्वेसतीत्यर्थः। तेनमंगळीकृ
तनमस्कारादीनांफळांतरप्रभुत्वेरिदमसिद्ध मितिपरास्तं॥ मंगळीकृतनत्यादिविशेषणेन
फळांतरमितियथाश्रुतएवहेतुरित्यप्याहुः। फळांतरवतिआरंभणीयादौव्यभिचारवारणायस
त्यंतं। चैत्यवंदनादिनियतपूर्वंक्रियमाणेव्यभिचारवारणायफळवदिति। चैत्यवंदनादिकमफळ
मितिमतावेः। नचतत्रतस्यांगत्वमेवफळवत्संनिधावफळंतदंगमित्यादिनाफळवत्कर्मान्वित
स्यैवअफळस्यांगत्वव्यवस्थापनात्। प्रधानत्वाभिमतपूर्वकेनचित्वअंगत्वक्रमेणकृतेनिष्फळेक
र्मणिव्यभिचारवारणायनियमतइति। प्रधानेकर्मणिव्यभिचारवारणायतत्सर्वमिति। ननुव्यतिरेके
स्पयानियमविवक्षायांउक्तएवव्यभिचारः। जात्यपेक्षयानियमोक्तौस्वरूपासिद्धिः। ग्रंथारं
भसमयेपिकैश्चिन्मंगळाकरणस्यसंभवात्॥ आरंभणीयांअज्ञानवतोविनापिकेचिदकर नार
णेनव्रताहज्ञानियमगर्भहेतुत्वभावेसत्संतवैयर्थ्यापत्तेश्चेतिचेत्॥ अत्राहुः॥ नियमतइत्यस्य

वेदबोधितत्वे सतीत्यर्थः। तथा च फलांतराभावे सति वेदबोधितत्वे सति फलवत्कर्मारिप्समाने नक्रियमा
णत्वादित्येको हेतुः फलांतराभावे सति वेदबोधितत्वे सति तत्सर्वं क्रियमाणत्वादित्यपरो हेतु
रिति हेतुद्वये तात्पर्यं। न चाद्यहेतौ प्रधाने व्यभिचारः तद्धि कर्मारिप्समानस्य न कार्यं किंतु कर्म कुर्वा
णस्येति तत एव तद्व्यभिचारवारणादिति। न चोत्तरहेतावंगांगे व्यभिचारस्तस्याप्यंगत्वादिसाकुस्।
तदन्यत्वेन विशेषणान्नोक्तदोषद्वयमन्ये। प्रथमहेतौ प्रथमविशेषणासिद्धिं परिहरति। आचारेति
आचारानुमानमेव मानत्वेनाभिमतं तस्य च स्वतंत्रप्रमाणमूलकत्वोपदर्शनाय श्रुतेरुपादानीइ[illegible]म
नीमनुमितायास्तस्या अर्थप्रतिपादकत्वात् इति ध्येयं। वादिभेदेनोत्तरयोपन्यास इति केचित्। द्वि
तीयहेतौ विशेषणासिद्धिं परिहरति। तत्फलत्वेति समाहितफलकत्वबोधनादित्यर्थः। उत्तरहेतौ प्रथ
मविशेषणप्रयोजनं दर्शयति। [illegible]दर्शेति। अत्र स्वरूपासिद्धिं बाधं चाशंकते नन्विति। यत्तु मंगलेनांगं
अलौकिकत्वादिति विरोधं शंकितमिति तन्न। विश्वजिन्न्यायात्स्वर्गः फलमिति तदुत्तरग्रंथविरो ॥८॥

धात्। नच सिद्धेन प्रतिरोधस्तत्र व्यक्तत्वाभावात्। लौकिकेति। आरब्धकर्मणीत्यर्थः। नन्वेवं मंगल
स्याकारणत्वेऽर्थ ध्वर्गीथाघ्कसत्तिः कथमित्यत आह लोकेति। आरइति लोहकोळे इत्यर्थः। मदहर
थादिवक्ळइत्यन्ये। इंद्रबाहुलौहिकाकः। आरंभेति आरंभसमयनियतकर्त्तव्यताकत्वमित्यर्थः। न
तु नैमित्तिकमेव प्रकरणप्रस्ययाप्यवणात्। न च मंगलाचारयुक्तानामित्यत्र प्रयतात्मनामित्या
दिना विनिपाताभावपदेन प्रत्यवायाभावप्रदर्शनमिति वाच्यं। तच्च मंगलपदस्य आदर्शादिदर्शना
दिपरत्वात्। तस्येति। अलौकिके लौकिके चांगमित्यस्येत्यर्थः। अलौकिकस्य लौकिकांगत्वे लौ
किककर्मसहकारित्वेनोपकारजनकत्वं तत्रैश्च स्वयंतु न लौकिककर्मसहकारितत्साकल्येऽस्य
सत्त्वं विना कार्यव्यतिरेकाभावात्। तेन अपूर्वजनकमेव अलौकिके कर्मणि लौकिकांगं नत्वन्याह
इंगमपीति भावः। अन्याहृशत्वमेव दर्शयति। अयंत्विति। मंगलजन्य इत्यर्थः। ननु तथेति न लौकिकावग
तकारणसहकारीत्यर्थः। तथा च तद्रूपोपकारजनकस्यैव परं लौकिकांगत्वमिति भावः। न च पुत्रेष्या

घसर्वस्यलोकावगतकारणसहकारित्वमेवेतिवाच्यं।नहिन्नेस्तुकेनियमस्यविवक्षितत्वात्इत्य
र्थः।नचिंद्रबाकुर्बंधनवन्मंगळस्याप्यसर्वस्वपापकारजनकत्वमेवनतुकथमस्यापिलौकिकीगत्य
मित्यतआह।विघ्नेति।यदापसंगादाहविघ्नेति।सतीतिननुविघ्नेसतिअसर्वद्वाराइदमंगमि
तिनोक्तव्यभिचारः।इत्यपिसुवचं।किंचोत्रमतेजन्मांतरीयस्यापिमंगळस्यसमाप्तिहेतुत्वा
न्मंगळजन्यादृष्टव्यतिरेकोदुर्ग्रहइतिचेन्न।नह्यसर्वविघ्नंविनादृष्टारब्धसमाप्तिजनकम
विनाश्रेयवानोत्यः।असंभवान्नहिसमाप्तिप्रति बंधकेसतिकुतोपिकर्मसमाप्तिसंभवः
नोघः।विघ्नध्वंसस्यावश्यकत्वेनतस्यैवद्वारत्वोचित्यात्।नत्वंतराससर्वज्ञनयित्वातद्वाराविघ्न
ध्वंसोद्वारंगौरवादितिभावः।कल्पेतियद्यप्येवंलाघवात्तचाप्यसर्वमेवद्वारंस्यान्नविघ्न
ध्वंसः।तथापिउक्तयुक्त्यावश्यकत्वइत्यादिनावक्ष्यमाणयुक्त्यावश्यमानिकेगौरवमितिभा
वः।विघ्नाभावएवेति [illegible] अन्यथाविघ्नज्ञानव[illegible]यस्यापिमंगळाचरणध्रसंगइतिभावः॥मु॥ ७॥

तितएवेति।निर्विघ्नसमाप्तिकामोमंगलमाचरेदितिकल्पनीयवेदादित्यर्थः।सर्वत्रैककर्त्तृत्वेव्यापारद्व
कल्पनीयोऽनुशासद्इतिभावः।नद्वारएवेतिनद्वारोपस्थितिरित्यर्थः।तज्जन्यत्वेसतितज्जन्यज
नकत्वरूपस्यद्वारत्वस्यक्लृप्तवेदादनुपस्थितेरितिध्येयं।ताहशाचारानुमितताहशवेदाद
पितदनुपपत्तिस्ततएवेत्यप्याहुः।किंचेति।लौकिकारब्धकर्मांगत्वंचसाधितमेवेतिभावः।विघ्नध्वंसस्य
द्वारत्वेबाधकमाशंकतेनन्विति।अत्रविघ्नज्ञानमधिकारइतिनविवक्षितंतथासतितज्ज्ञानस्यप्रव
र्त्तकतापत्तेः।अपिमग्रंथपर्यालोचनयास्वरूपसतएवप्रवर्त्तकत्वनिश्चयात्।किंतुविघ्नज्ञानवा
न्यःसमाप्तिकामःसएवात्रअधिकारीतथाचविघ्नज्ञानवतःसमाप्तिकामनाऽधिकारइत्यत्रतात्प
र्यं।केचित्तुविघ्नज्ञानवान्प्रवृत्तिमान्समाप्तिकामोऽधिकारीबोध्यतइत्यर्थइत्यप्याहुः।प्रायश्चि
त्तइति।तत्रनिष्प्रत्यूहपरस्यैवप्रवर्त्तकत्वंनतुतज्ज्ञानमात्रस्येत्यर्थः।विरोधादिति।फलजनकत्वस्या
धिकारतयाधिकारत्वंप्रतिबंधकत्वंचेतितद्भावमित्यर्थः।सावेति।यद्यपिकामनास्वरूपसतीप्रवर्त्तिका

न तु निश्चितानां तथापि कामनाभिलाषं विना काम्यकर्मानिर्वाहात् कामनाज्ञानस्य तत्रोपयोग इत्या
9 शुः। लाघवादधिकारनिश्चयत्वेनान्यत्र प्रवर्तकत्वावधारणात् अस्याश्चाधिकारत्वात्तन्निश्च
योपि प्रवर्तक इत्यन्ये। विघ्नध्वंसे नेति। प्रधाने पूर्वोक्तविरोधादधिकाराभावेनांगेपि तथात्वादिति भा
वः। एतेन मंगलं ज्ञाताधिकारकर्तृकमित्यपि निरस्तं व्यभिचारमाह। क्वचिदिति। न केवलं नाशसं
शये मंगल एव प्रवृत्तिः किंत्वन्यत्रापीत्याह। अपि चेति। प्रायश्चित्ते च न तत्संशये प्रवृत्तिः। तथैव
विधिबोधनादिति भावः। किंचेति। विघ्नसंशये विघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिरूपफलसंदेहो न प्र
वृत्तिप्रतिबंधक इत्यर्थः। न च वैदिके फलनिश्चयादेव प्रवृत्तिरिति वाच्यं। श्येनाभावात्तु मि
स्फ्या१३ तवेदनसंशयेपि न हि बोधनादिति भावः। श्लिष्टेत्याधिकरणाविरोधमात्रीकतेन न चेति। ननु स्पष्टा आ
श्लिष्टेत्यद्धोपमज्यादिष्वावेत्युक्तमाय न रूंनिर्वपेदित्यादिनाविहितस्पष्टा श्लिष्टेज्या दे
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वेन प्रकृतिवद्विकृतिः कार्येत्यतिदेशप्राप्तदेवधर्मग्रहेन दंगदेवता ॥९॥

वाहनस्य सर्वदिने ऽननुष्ठानमित्यर्थः। अत्र द्वारपदं प्रहृत्योपयियं परे आश्लेषस्य निमित्तत्वेन
द्वारत्वाभावात्। अत एव दृष्टान्तदार्ढ्यं इति कयोर्न वैश्रीस्म्यं। मध्यवर्तित्वसाधर्म्येण द्वारत्वे किंचि
त्स्यान्ये। प्रसक्तस्याप्यननुष्ठाने दृष्टान्तमाह। यथेति। व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहिपदस्य यवादि सा
धारण्यार्थं अजहत्स्वार्थलक्षणया नियोगसाधनीभूतद्रव्यमात्रपरत्वे कृष्णलेष्वपि प्राप्तेरिति
स्तुत्या नियोगसाधनत्वेन बोधितकृष्णलस्यावघाते प्राप्तेऽपि वैतुष्यद्वारबाधेऽवघातानन्नुष्ठा
नं यथोक्तं तथाश्लेषद्वारसंज्ञापेप्यतिदेशप्राप्तदेवतावाहनाननुष्ठानं इत्यर्थः। एतेन कृष्ण
ले द्वारबाधे ऽहनुनसंज्ञाय इति वैषम्यमित्यपास्तं। प्राप्ताननुष्ठानोक्तिमात्रे दृष्टान्तत्वात्। व्य
तिरेकज्ञानविषयतया समानत्वेन दृष्टान्तत्वमित्यन्ये॥ कृष्णलः सुवर्णमाषः। ननु नियोगसा
धनीभूतसतुषद्रव्यत्वेनैवाजहत्स्वार्थलक्षणास्तु तथा च कृष्णलेऽप्रसंग एव ननुवाधेऽत

10

स्य प्रसंगः सर्वत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ व्रीहिभिर्यजेत व्रीहीनवहन्ति व्रीहीन्प्रोक्षति इत्यत्र यागा
वघातप्रोक्षणानां सामानाधिकरण्यमनुभूयते तत्र तुल्यप्रकारोपस्थितिं विना न संभवतीत्ये
कप्रकारोपस्थितिर्निर्वाह्या ॥ न च प्रोक्षणादावपि सानुष्ठीतैव्रमित्येकत्रसा ऽनुष्याप्रवेशोऽवघा
तेऽपि न तत्प्रवेशः इति प्रसंगसंभव एवेति ॥ यत्तु आश्लेषो न द्वार इत्यपरितोषाद्बीजमुक्तं एव
द्वितीयदृष्टान्तोऽयं यथेति ॥ तन्न ॥ तथा सति सिद्धान्ते द्वितीयदृष्टान्तवैषम्यस्याप्युपदर्शनप्रसंगात् ॥
नहि नैमित्तिके होत्रादिना द्वितीयदृष्टान्तस्य किंचिद्दूषितं ॥ अत एव यथा वेति क्वचित्कः पाठः
ग्रामादिक इति विलोचपाम ॥ अत इतीति तथा च प्रवृत्त्यौपयिकस्याश्लेषसंदेहे पर्यवाह ना
ननुष्ठाने तथा प्रवृत्त्यौपयिकविघ्नसंदेहे मंगलाननुष्ठानं स्यादित्यर्थः ॥ प्रवृत्त्यौपयिकसंज्ञाया
त्वाविशेषेऽपि निमित्तसंज्ञायते नाश्लेषसंज्ञायस्य प्रतिबंधकत्वे विघ्नध्वंससंज्ञायस्य फलसं
पर्यवसन्नतया शिष्टाचारानुमितश्रुत्या विघ्नज्ञाने च तत एव मंगलविषयप्रवृत्तिबोधनाच्च ॥ ॥१०॥

नश्यति बंधकत्वमित्याशयेनाह। नैमित्तिकेहीति। नित्य इति। पद्यपूपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बली
यसी तथापि नेदस्याधिकरणत्वासंभवान्निमित्तसप्तम्येवेति तद्धेतुनिमित्तवानधिकारीत्यर्थ इत्याहुः
आश्लेषनिश्चयाभावादित्यत्र निश्चयग्रहणं अधिकारनिश्चयार्थं। यत्तु वस्तुतो निश्चयपदमयुक्तं अ
धिकाराभावस्यैवसंभवादिति तन्न। स्वरूपतोऽधिकाराभावस्य प्रवृत्त्यप्रतिबंधकत्वात्। अग्रिमदिने स्पर्शा
श्लेषो यत्र तत्राधिकाराभावासंभवाच्च। अपि चेति। नन्वेवं क्षयाह निमित्तकश्राद्धादावपि सर्वदिने नि
रामिषत्वोऽजनादेरंगस्याननुष्ठानं स्यात् इति चेत् न। न च तादृशसंशये प्रागुत्पन्नेऽपि तत्कर्त्रादिना मानस
कर्तव्यतानिश्चयादित्याहुः। केचित्तु आशौचादिसंदेहाधीनकर्तव्यतानिश्चयाभावातिरिक्तस्थ
ले निश्चयो हेतुरित्याहुः। ननु यत्राप्तवाक्यादिना सर्वदिने तत्र कोश्लेषनिश्चयस्तत्रावाहनप्रसंग इति
चेत्। इष्टापत्तेरिति केचित्। न च संज्ञापस्थले तदकरणे कथं यागसिद्धिः रंगहानेरिति वाच्यं। नित्यवन्नै
मित्तिकेपि किंचिदंगहानावपि फलसिद्धेरित्येके। संज्ञायेन कर्तव्यतायाज्ञानेवान्नतस्यांगत्वमित्यपा

कुश। स्पष्टाश्लेषोत्तरमपि कथं नावाहनमिति शिष्यजिज्ञासायामाह। स्पष्टाश्लेषे सतीति। न च नित्ये किंचिदे
ग हानिवदत्रापि सर्वदिनांगबाधेपि नैतस्यादिति वाच्यं। कालांतरस्याविदितत्वाविशेषे विनियं तु मन्त्रस्य
त्वात्त्यागे किंचिदंगहानावपि कर्मनिष्पत्त्यभ्युपगमेन तत एव यागनिष्पत्तिसंभवे प्रयत्नगौरवाच्चेति
न्तावः। मीमांसेत्यिति। स्वर्हात्तिविघ्नज्ञानवान्नसमाप्तिकामोऽधिकारीत्यर्थः। ननु नैमित्तिके निमित्तास
त्त्ययवानधिकारी तत्कथं विवाहनिमित्तसंस्कारे नैमित्तिकस्याभ्यनुष्ठानमत आह। तद्विषयादितिप
आचारादिति। इदानीं प्रत्यक्षवेदाभावेन तादृशाचारानुमितश्रुत्या विवाहज्ञानेवान्फलकामोऽ
धिकारी बोध्यत इत्यर्थः। एतेन विवाहज्ञानस्याधिकारत्वेन ज्ञानस्य प्रवर्त्तकतापत्तौ गौरवमिति प
रास्तं फलकामनयाएवाधिकारत्वात्॥ तथा च विवाहातिरिक्तस्थले नैमित्तिके हीत्याहि हृदयं। त
द्वेदमित्यत्र व्यापकानुपलब्धिबाधमात्रांकने नाचेति। प्रधानेति। प्रधानकर्तव्यताबोधकविध्येकवा
क्यतापन्नत्राद्बोध्यकर्तव्यताकत्वमित्यर्थः॥ समाप्ताविति। समाप्तिस्थल इत्यर्थः। ननु प्रधानकर्तव्यतादौ ॥११॥

धकप्रमाणापेक्षितशाब्दबोध्यकर्तव्यताकत्वमेवांगत्वेनं चैन्न तु नाहंश प्रमाणस्य विधित्वमपि विवक्षितं
गौरवात् तच्च प्रकृतेप्यस्तीत्याशंक्य निराकरोति। नचेति। शास्त्रीयशाब्द॰ एकदेशोपेक्षणीयः। तस्य लौकि
कप्रमाणस्य निरपेक्षितत्वात् शास्त्रमनपेक्ष्यैव कर्तव्यताबोधकत्वसंभवात्। अपूर्वेति। तथा चांगत्वमात्रं शा
वैदिकांगत्वं वा न प्रधानविधिविधेयत्वव्याप्यमिति भावः। आचारेति। यद्यपि श्रुत्यानांगत्वं बोध्यते तथापि
स्मृत्या कारणं च बोधाद्यर्थादंगत्वमवगम्यते इति भावः। उक्तयुक्त्यापि गौरवेण विधित्वं त्याज्यमित्याह प्रधा
नेति। प्रधानकर्तव्यताबोधकमानापेक्षणीयमानबोध्यकर्तव्यताकत्वमित्यर्थः। नैरपेक्षितत्वादिति। वि
घ्नध्वंसकारणीभूतमंगलकर्तव्यताबोधकशाब्दसापेक्षत्वादित्यर्थः। यागादिवदिति। अत्र विशेषविधिं वि
नेति विशेषः। तेन नाधिवासनादेरंगत्वविरोधः। केचिद्यागादीति पाठः। तत्र यागादिप्रधानमित्यर्थः। अत्र मु
नेर्जन्मांतरीयमंगलस्यापि हेतुत्वात् तस्य न व्यभिचार इति भावः। असाधारणेति। असाधारणत्वमात्रं योगा
गभूतासनप्राणायामादौ अतिव्याप्तं बंधनकेत्वमाचं शिखाबंधनस्य मंत्रविशेषविशिष्टशिखायाः एवांगत्वादस्त्वि व१

रत्वेनासर्वजनकर्तृत्वात्प्रधानकालान्वयाज्ञानञ्च व्यभिचार इति विशिष्टनियमः॥ न च विशिख इति श्रवण
सदा बद्धशिखेन चेति श्रवणेन च शिखायाः अङ्गत्वप्रतीत्या तस्याश्च परमापूर्वसिद्धिकालाव[...]तन
(नथा लेस) पानापूर्वद्वारांगत्वमिति वाच्यं। शिखायाः प्रधानकालान्वयनियमे ऽनेवेत्यमिमग्रंथविरोधात्। तथा च
यस्य प्रधानकालान्वयस्तस्यांगत्वमिति न शिखायास्तथात्वं किं तु कर्तुरेव। न चैवमदृष्टो सत्यनंतरम
पि शिखाधारणस्यावश्यकत्वापत्तिः॥ कर्मांगीभूतशिखाबंधनक्रियायास्तावतानिर्वाहेऽपि प्रधान
भूतसार्वकालिकशिखाधारणस्यानिर्वाहात्। अन्यथा शिखाया एव द्वैरूप्यानुपपत्तेः फलानेरसत्वास
त्वयोः प्रधानागभावप्रयोजकयोरेकत्रासंभवात्। न च द्वैरूप्यानुपपत्तिरिष्टैवेति वाच्यं। अपसिद्धांता
दित्याहुः। केचित्तु विशिख इत्यादिश्रवणेन शिखाया एवांगत्वं तस्याश्च न प्रधानकालान्वयः॥ न द्वन्च
यित्वं हि प्रधानकालसमाप्तकालसन्निकृत्वं प्रधानकालमात्रान्वयित्वं वा न पाच नोत्तरग्रंथविरोधः
प्रतिभावः। न चैवमसर्वजनकत्वमात्रएवनियमोस्तु शिखायाः स्थिरत्वेनासर्वोकत्वनादिति वाच्यं। अ ॥१२॥

धिवासनादेर्व्यभिचारात्॥ ननु तस्यासाधारण्यादोषतादवस्थ्यं॥ विशेषविधिं विनेत्यनेन दर्शितत्वेना स्य।
सिद्धत्वादित्याहुः॥ देवतायतिति॥ प्रमाणान्तरादिति। तथा चापूर्ववत्त्वे परं निरुक्तपदानुष्ठानमुपपद्यतेऽ
नि तावः॥ विघ्नज्ञानवत्त्वमिति। तथा च स्वतः सिद्धदुरितानावावगतौ मंगलाननुष्ठानमिष्टमेव
वस्तुतोऽपूर्ववत्त्वे न चापि तदनुष्ठानापत्तिः स्यादिति भावः॥ प्रमत्तेति॥ ननु सति विघ्ने तद्ध्वंस
द्वारा तस्यांगत्वादिति निर्बंधपर्यालोचनया विघ्नस्थलीयसमाप्तित्वावच्छेदेन हेतुत्वलाभा
त् समाप्तित्वावच्छेदेन व्यभिचारेप्यदोषः॥ न चैवं समाप्त्याजन्मान्तरीयमंगलानुमितिरिति मं
गलविरोधः॥ विघ्नध्वंसपूर्वकत्वविशेषणनिश्चयस्यापि कचित्सद्भावात्॥ इति चेन्न॥ यच्च मंग
लतयोपि विघ्ननाशादेनावश्यायाससाध्ये सत्यपि प्रमत्तेन च क्वायाससाध्यप्रायश्चित्ते न विघ्नो
नाशितः तदनंतरं समाप्तिस्तत्र [illegible]न्तिप्रायेणास्योक्तत्वात्॥ ननु तथापि नमंगल[illegible]मेवं

13

निवाच्यं॥नचमंगलव्यवहाराभावेनार्थोतेत्यात्॥अतएवतत्रविघ्ननिश्चयस्यप्रवर्त्तकत्वेमंगलेनु
तज्ज्ञानमात्रस्येत्याहुः॥फलमिति॥फलत्वेनवाव्यानचोक्तव्यभिचारएवेतिभावः॥तत्त्वेति॥तथा
चजन्मांतरीयमंगलस्यैवहेतुत्वान्नव्यभिचारइतिभावः॥तस्मादिति॥एवोक्तेमेप्रेत्यानुष्ठितस
माप्ताविति शेषः॥अन्येत्विति॥नचप्रधानीभूतयोर्मध्येदिसमाप्त्याफलत्वास्युपगमेंगत्वमेवस्या
दितिवाच्यं॥दंडचक्रादिवत्परस्परसहकारित्वेनत्वंगांगीभावइत्याशयात्॥प्रधानायाइति॥
नचांगत्वमेवस्यादितिवाच्यं॥स्वर्गरूपफलस्यैवगुणेनांगत्वाभावात्॥ननुमंगलस्यकामि
कार्यत्वेनकामनायाअनियमान्नियतंतत्करणंनस्यादित्यतआह॥कामनेति॥ननुसमा
प्तावेवनकामनानियमइत्याशंक्यनिरोति॥नचेति॥विशिष्टहेतुत्वोपगमेविशेषणी
भूतसमाप्तावपीष्टसाधनतावगमनियमात्कामनावश्यंभावइत्यर्थः॥विहितेति॥अत्र॥१३॥

प्रधानपदंसांगप्रधानपरंतेनयत्रोत्तरांगदक्षिणादिकंनकृतंप्रधानेनचअतिशयोजनितस्त
त्रनव्यभिचारः॥कृषिजन्यपाकजविशेषेव्यभिचारवारणायविहितपदं।कृषिस्तुक्रतोज
नादिवद्रागप्राप्तत्वान्नविहितेत्याहुः॥अंगजन्यातिशयेव्यभिचारवारणायप्रधानदंपे॥
फलेतरनाशकानाश्यत्वेसतीतिविशेषणीयं।तेनकर्मनाशादिपारगमनादिनाशिनया
गाद्यपूर्वेणव्यभिचारः॥अतएवकृत्या जनितापूर्वेप्रतिकृत्यानाशितेनव्यभिचारः॥यदि
चापूर्वयोस्तत्रसत्प्रतिपक्षवत्प्रतिरुद्धत्वंतदाऽप्रतिरुद्धत्वेनापिविशेषणीयं।केचित्तुअति
शंयत्वेअदृष्टत्वेनेनकृष्यादिजन्यातिशयेनव्यभिचारः॥नचैवंविहितपदंव्यर्थंफलपदस्येष्टरूप
परतयादुरितापूर्वेव्यभिचारवारकत्वात् इत्याहुः॥ननुमंगलजन्यापूर्वविशिष्टोपक्षाप्रसि
द्ध्याकथमापादनमितिचेन्न॥मंगलेयादिसांगप्रधानत्वेसतिशब्दबोधितनाशका

नाश्यापूर्वद्वारस्यादावश्यकत्वकं स्यादित्यापादनात्॥ अप्रयोजकत्वं निरस्यति॥ फलेति॥ इष्टापत्ति
माशंक्याह॥ नचैवमिति॥ ऐहिकेति॥ उक्तयुक्तेरिति भावः॥ आगंतुकेति॥ यद्यपि कृत्याजनितापूर्व
वत् मंगलजन्यापूर्वस्यापि प्रति दुरितेन नाशः प्रतिबंधो वा संभवत्येव नहि देवा फलानवद्ध्यं
भावोपि न तथापि यथा नत्र प्रमाणं तथा च नास्तीति भावः॥ यद्वा एतत् दुस्वरसादेवाह किंचेति॥
न च प्रहरपाद्यस्तावादौ अदृष्टं विना का गतिरिति वाच्यं। तन्नत्कृष्टाव्यवहितपाठक्रमेण चर
मवर्णोच्चारणस्यैव तत्त्वार्थो नेत्यादित्याकुः॥ ननु यत्रो न रागेनापि प्रधानं मंगलं समीरितं तत्र ग्रंथा
नस्याहृष्टव्यापारं विना चिरनष्टस्य कथं हेतुतेति चेन्न॥ तत्रापि तज्जव्यापारोत्तरं चरमव्याप
रस्यैव विघ्नध्वंसस्य हेतुत्वात्॥ इत्येके॥ अनन्यगत्या अपूर्वकल्पनमित्यन्ये॥ ननु यथा जो
जकादृष्टं भोजनादिषु पुरुषव्यापारमुत्पाद्य भोगमुत्पादयति तथा मंगलजन्यादृष्टमपि॥ १४॥

मपुरुषव्यापारमुत्पाद्यसमाप्तिमुपादयेदित्यनुज्ञयेनाहापयेति॥ तथा च मंगलस्य प्रधा
नत्वेप्यदृष्टद्वारत्वेपि च सर्वोक्तव्यभिचारो नापाकृत इति तत एवास्य न हेतुत्वमित्यर्थः॥ विक
ल्पएवेति॥ यद्यप्येवमपि न व्यभिचारोद्धारः तथापि तत्तद्व्याप्येतरसकलसमवधाने यद
न्वये कार्यान्वयस्तदेव कारणं लाघवात्॥ न तु यदन्तावेर्याकान्तावदन्यपि विशेषणगौर
वात् तथा चाप्यस्तनमेवेति व्यभिचारोत्र न परिपंथीत्याशय इत्याहुः॥ वस्तुतस्तु तृणारणि
मणिन्यायेन वैजात्यकल्पनादेव न व्यभिचारः॥ न चैवं वाजपेयाश्वमेधयोरपि स्वर्ग
जनकत्वे किं न विकल्प इति वाच्यं॥ यत्रान्यतरसत्त्वं अपरकार्योत्पत्तिप्रतिबंधकं तत्र वि
कल्पात्॥ अत एव तदनुसारेणैव दूषयति॥ न हीति॥ ननु वैकल्पिकैककारणद्वयं कथमेकत्र

15

नप्रयुज्यत इत्यत आह॥ विकल्प इति॥ तत्कारणद्वयस्य परस्परप्रतिक्षेपेणैव शास्त्रतया परस्परानप्रे
क्षणेनैव जनकत्वादित्यर्थः॥ तृणादौ न तथा न जनकत्वमित्यत्र स्वभाव एव शरणं॥ न चेति॥
यद्यपि न त्रयसिसां गोपीत्यादेरकृतत्वादिदमप्यसिद्धं तथापि व्यतिरेकव्यभिचारमात्रोद्भा
वनात्रांकेयमिति ध्येयं॥ इष्टेति॥ साधनत्वं च नियतप्राक्सत्त्वघटितमिति न गर्हे व्यतिरेकव्य ८४
भिचार इदो विरोध्येवेति भावः॥ अथेति॥ व्यभिचाराद्वा नैर्हि प्रत्यक्षकारणतामहेहे
तुसहचारज्ञो न सहकारी न तु ग्राहकेनेन तद्भानेपि स्वर्गादिसाधन नाग्रहादिति भावः॥ अ
शक्यत्वादिति॥ अयोग्यता निश्चयस्य शाब्दग्रहपरिपन्थित्वादिति भावः॥ न चैवं यागा
दिबोधकस्तुतौ का गतिरित्यत आह॥ यागेति॥ स्वर्गादिविशेषइव समाप्तिविशेषे यथा ॥१५॥

न्हेतुत्वेनतथावक्ष्यते॥विघ्नसंसर्गान्ताचेति॥येनरूपेणविघ्नसंसर्गान्तावस्यहेतुनातेनभ
गवत्कार्यतापि॥नन्वकार्याकार्यद्वित्तित्वयाकथंतस्यकार्यतावच्छेदकत्वमितिवाच्यं॥यत्र
मोभयस्यासतःश्रुतिमतेनप्रमात्ववद्दोषात्॥यस्मिन्निति॥असत्वाघटितमपि पारिभा
१४ षिकमिदंप्रवृत्त्यूपयिकमितिन्नाः॥नचेवंरासत्तादावतिप्रसक्तेमितिवाच्यं॥यद्व्यति
रेके सत्वमेवेतिनियमस्यविवक्षितत्वात्॥नचघटजातीयस्य रासत्तादिव्यतिरेके
सत्वमे व॥दंडरूपाद्यतिव्याप्तिवारणायानन्यथासिद्धत्वपिमवोध्यं॥नन्चेवंप्रागभा
वस्यमंगलसाध्यतानस्यात्तद्व्यतिरेकेनस्यानादित्वेनसर्वक्षणेसत्वादितिचेत्॥अ
त्रवदंति॥साध्यत्वेनपदद्दसिमतत्तनत्वानियोग्यनुयोगितावरूपसंबंधाश्रयोयःप्रागभा

वः तन्नाशकस्वस्यव्याप्येतरसकलसमवधानेसतियस्मिन्सतिइत्यादिविवक्षितौ॥ नादृष्ट
घटादिस्थलेसाध्यत्वाभिमतंघटादित्वनियोगिकः प्रागभावः प्रकृतेतुसाध्यत्वाभि
मतएवप्रागभावः उक्तरूपेणत्यनुगमः॥ एवंचनरासत्वादावतिप्रसक्तिः॥ रासत्वत
व्याप्येतरसकलघटप्रागभावनाशकस्ययावद्घटोत्पादकस्यसमवधानेरासत्वव्य
तिरेकेणघटव्यतिरेकासिद्धेः॥ दंडादौनथेतिचेन्नसाध्यत्वौ॥ ननुमंगलमंगलव्याप्ये
रविघ्नप्रागभावनाशकसकलसमवधानेसतिमंगलव्यतिरेकेविघ्नप्रागभावव्य
तिरेकोन्नवत्तुनहृष्टार्यमंगलेसत्यपिमक्षणेप्रागभावसत्वंकथंनवत्तुविघ्नप्रागभा
वनाशकस्यसकलस्यविघ्नोत्पादकसामग्रीत्वेननसमवधानेविघ्नोत्पादनियमेनवि

ग्नप्रागभावासत्त्वात्॥ नच मंगलमेव साक्षात्प्रतिबंधकमिति वाच्यं॥ तथा सति मंगलसत्त्वे मंगलाभावरू
पकारणाभावान्नादृष्टस्य समवधानुस्यैवासिद्धेरिति चेन्न॥ स्वस्वाभावस्वव्याप्येतरतन्नाशकसमवधाने
सतीत्यर्थात्॥ तथा च मंगलाभावेतरविघ्नप्रागभावनाशकसकलसमवधानेपि मंगलसत्त्वेऽग्रिम
क्षणे विघ्नप्रागभावसत्त्वं स्यादेव मंगलाभावरूपकारणाभावे विघ्नानुत्पत्तेरिति॥ एतेन समानकालो
त्पत्तिकस्वव्येतरविघ्नाभावयोः परस्परसाध्यतापत्तिर्निरस्ता॥ अन्यत्र स्वस्वव्याप्येतरेत्यादिकारणताल
क्षणवत्त्विरसनीयं इति॥ एवं निर्विघ्नमिति॥ संसर्गाभावमात्रे निःशब्दार्थो न तु ध्वंस एवेति भावः॥ व्यति
रेकव्यभिचा[illegible]रं निरस्यति॥ सर्व[illegible]ति॥ यद्यपि विकल्पे व्यभिचारताद्रवस्थ्यमेव तथापि पूर्ववदेवन
दुद्धार इति भावः॥ अन्वयव्यभिचारं निरस्यति॥ यद्येति॥ नच सांगादेदिककर्मणः फलावश्यंभाव
इति वाच्यं॥ बहुतरविघ्नवत्समासो बहुमंगलस्य हेतुत्वादिति भावः॥ नच त्यंताभावेऽत्र मंगलसाध्य

त्यो ऽभावेन द्वारत्वाभावेऽपि प्रागभावस्योक्तरीत्या तत्साध्यत्वमस्तीति कादाचित्कविघ्नाभावत्वेन तद्वारत्वमस्त्वि
त्यत आह ॥ किं चेति ॥ यत्र समाप्तिपर्यंतं विघ्नकारणं न जातं तत्रेदं बोध्यं ॥ एतदेव स्पष्टयति ॥ एवमपीति ॥ ए
एवं सतीत्यर्थः ॥ किं च [illegible] मंगळसमानकालीनविघ्नकारणविनाशद्वारा प्रागभावस्य साध्यत्वे तदनंत
रोत्पन्नविघ्नकारणविनाशद्वारापि वा घे विघ्नध्वंसेति ॥ अंत्येत्याह किं चेति ॥ एवं सति मंगळानंतरोत्प
न्नविघ्नेन कुत्रापि समाप्तिप्रतिबंधो न स्यात् ॥ तज्जनितादृष्टेन विघ्नकारणनाशात्तदनुपपत्तेरित्यर्थः ॥
अन्वयव्यभिचारमुद्धरति ॥ प्रचितमिति ॥ एवं सति व्यतिरेकव्यभिचार इत्याह ॥ अथवनादपीति ॥ तु
वीति ॥ तृणारणिमणिवत्कार्यतावच्छेदकभेदान्न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ अत्राप्युक्तयुक्त्यतो व्यभिचार इत्याद
नेति ॥ बहुत्वस्येति ॥ यद्यप्येकत्वद्वित्वभिन्नसंख्यात्वादिनानुगमः संभवत्येव तथापि व्यभिचार एव
तादवस्थ्यं ॥ आरब्धनिर्वाहइति ॥ अत्रेवदंति ॥ आरब्धनिर्वाहविशेषितस्यैवाविघ्नध्वंसस्य प्रकृतका
मनाविषयत्वान्न केवलस्यैव तस्य फलत्वमुक्तं किंतु निर्दिष्टस्यैवाविशेषणत्यागे बीजाभावात् ॥ ॥१८॥

केवलस्यतस्यगंगास्नानादिनोनावेनमंगलव्यभिचारित्वाद्बेति ॥ नन्न ॥ तस्यविघ्नविशेषणतयाफलीन
र्णोवेबाधकस्यव्यक्तत्वान्तथाचतदुपलक्षितविघ्नध्वंसस्यैवफलत्वं ॥ नचव्यभिचारः ॥ यागादेःस्वर्गी
विशेषइवविघ्नध्वंसविशेषेनस्यहेतुत्वादन्यथाबाधापत्तिःगंगास्नानादिनाविघ्नध्वंसेयत्तसमापि
स्नानंतनवापिव्यभिचारात् ॥ मानन्दिति ॥ मावर्त्तनामित्यर्थः ॥ यद्वेति ॥ एवंसिमास्तरूपसर्जनतया
कामनाविषयत्वमनुरोधान्येनेतिनपर्वानेदः ॥ नारहानेति ॥ यद्यप्यवैलाघवमूलकोन्यायइ
हतुसमाप्तौव्यभिचारेणविशेष्यबाधामूलकइतिसविशेषणेहीतिवत्कुसुचितमनएवइत्यप्रकाशा
दौनश्रेवलिखनेनतथापिविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तेःफलत्वेगौरवाल्लाघवमप्यस्यैवेति उन
यन्यायावतारसंतवइतिनावधि ॥ नसमाप्तिःउन्नयनोव्यभिचारादिति ॥ अत्रवदन्ति ॥ ननुसमाप्तिमा
त्रंप्रतिमंगलत्वेनहेतुत्वंश्रुतिर्नबोधयतियेनसांगादृष्टादिककर्मणःफलाव्यवहितत्वेननस्मिन्सन्य

18

प्तिसमाप्यन्तावेनान्वयव्यभिचारः स्यात्। किंतु बहुविघ्नकं यावद्बहुमंगलस्याल्पतरत्वंकयाल्पस्यविघ्नस्याना
भावारेण नादृशाचारानुमितश्रुत्या मंगलसमसंख्यविघ्नस्थलीयसमाप्तिं प्रति समाप्तिस्थलीय
विघ्नसमसंख्यमंगलत्वेन स्वसमसंख्यविघ्नसहितकर्मस्थलीयमंगलत्वेन वा हेतुत्वं बोध्यते। एत
देवाभिसंधाय आचार्यचरणैरुक्तं प्रचितनस्यास्येव बलवत्तरविघ्नवारणे कारणत्वात् तथा च नान्व
यव्यभिचारः॥ अत एव न व्यतिरेकव्यभिचारोपि समाप्तिमात्रं प्रति तस्य हेतुत्वानभ्युपगमात्॥ स
प्तिविघ्नस्याग्रत्वादिति ग्रंथपर्यालोचनया समाप्तिविशेषफललाभात्॥ नैवं जन्मान्तरीयतदनु
मानमिति ग्रंथविरोधः। तस्य यत्र केनापि समाप्तो न समाप्तिविशेषत्वनिश्चयस्तदभिप्रायिकत्वा
त्॥ न वेदं समाप्यतामिति कामनया तदाचारात् अनुमितापि श्रुतिः समाप्तिकामो मंगलमाचरेदि
त्याकारिकैवेति ततः समाप्तित्वावच्छेदेन मंगलजन्यताप्रतीतिरिति वाच्यं॥ निर्विघ्नं समाप्यतामि
तिकामनया तदाचारात् निर्विघ्नसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्याकारिकाया श्रुतेरनुमानेन विघ्नध्वं ॥१८॥

सत्वेकसमाप्तित्वावच्छेदेनैव न तत्तज्जन्यताप्रतीतेः॥ अस्तु वा समाप्तिकामइत्याद्याकारकश्रुत्यनुमानेन तथा
पि न समाप्तित्वावच्छेदेन तज्जन्यताप्रतीतिः॥ किंतु तत्सामानाधिकरण्येन यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र॥
अन्यथा यागं विना स्वर्गइतिव्यभिचारसत्वे स्वर्गेपि यागजन्यता न प्रतीयेत॥ अथ यागजन्यस्वर्गे
जातिभेदोप्यस्तीति तदवच्छेदेन तत्र यागस्य साधनत्वं श्रुत्या बोध्यत इति चेत्तर्हि समाप्तिमंगलजन्य
समाप्तावुपाधिभेदोस्ति तदवच्छेदेन मंगलस्य तत्र कारणत्वं श्रुत्या बोध्यत इति तुल्यं॥ वस्तुतः साध
नताबोधात्पूर्वं स्वर्गजातिभेदोपस्थितौ न मानमस्ति येन तमादाय कारणताबोधः स्यात्॥ किंतु प्र
थमं मतिप्रसक्तेन कार्यतानवच्छेदकेनापि स्वर्गत्वेन रूपेणोपस्थिते स्वर्गविशेषे प्रति श्रुत्या याग
स्य साधनत्वं बोध्यते न ह्युद्बोधनानंतरं कारणभेदप्रतिसंधाने न तत्र जातिभेदः कल्प्यते॥ एवं समाप्तित्वे
नातिप्रसक्तेनापि रूपेणोपस्थिते समाप्तिविशेषे प्रति मंगलस्य साधनत्वं श्रुत्या बोध्यते तदनंतरं का
रणताभेदप्रतिसंधानात्तत्र कार्यतावच्छेदको विघ्नध्वंसीयसमाप्तित्वादिरूप उपाधिः कल्प्यते॥ ननु यदि

कार्यतावच्छेदकप्रतीतावपि अतिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरण्येन कारणताग्राहकादिना बोध्यते तदा प्रत्यक्षेणा
19 पि बोध्येताविशेषादिति चेन्न ॥ ग्राहकाभावात् ॥ अन्वयव्यतिरेकौ हि तत्र तद्ग्राहकौ ॥ न तु तत्रातिप्रसक्तेन द्रव्य
त्वादिना दंडान्वयव्यतिरेक ग्रहो यत्र दंडस्तत्रावश्यं द्रव्यत्वं तावत्ताभावात् ॥ यत्र द्रव्यत्वं तत्र दंडनियमाभावाच्च ॥
अत एव यत्र यागादौ तत्रातिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरण्येन जन्यता प्रत्यक्षेणापि गृह्यते एव तट्टणादौ मणि
स्तत्र ॥ समानप्रकारकं हि विरुद्धज्ञानं समानप्रकारकान्वयज्ञानविरोधि तथा च स्वर्गत्वविशिष्टतावच्छेदनया
न्निवारणहानिवच्छेदेन नियतपूर्ववर्तित्वं मा गृह्यतामन्याश्रयधर्मिणि हेतुतात्पर्यबोधकं ॥ किंच तवापि
मते प्रायश्चित्तादिना विघ्नध्वंसस्य संभवादतिप्रसक्तेन विघ्नध्वंसत्वेनापेक्षितो विघ्नध्वंसविशेषं प्रत्येव हे
तुता वेदेन बोध्यते ॥ यदि च नमस्कारादिकमाचरेदिति प्रत्येकमेवविधिकल्पनं तदा सुतरामतिप्रसक्तिः
विघ्नध्वंसस्य स्नात्यादिजन्यविघ्नध्वंसेपि सत्वादिति चेन्न ॥ मैवं ॥ विघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तेः फलत्वे विशे
षणीभूतविघ्नध्वंसफलत्वस्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्च ॥ स एव फलेन समाप्तिर्गौरवात् ॥ न च यागादेरप्यपूर्वे ॥१९॥

मेवफलंस्यादितिवाच्यं॥ नस्यप्रथममनुपस्थितत्वात्॥ अतीतस्वर्गसाधनतानुपपत्त्यावतत्कल्पनादृष्टार्थंउपजी
व्यविरोधेनस्वर्गफलत्वानपवादकत्वात्॥ इष्टहेतुविघ्नसंशयेनिश्चयेवाशिष्टानांमंगलाचरणादिदृष्टत्वाच्चस्याव
श्यंकामनाविषयत्वे नोपस्थितत्वाद्युक्तलाघवावतारात्॥ यत्रापीदंसमाप्यतामितिकामनातत्रापिविघ्नध्वं
सोहृदिवेष्टते॥ अन्यथाविघ्नज्ञानवदन्यस्यापिमंगलाचरणप्रसंगात्॥ किंचविघ्नध्वंसस्यसंनिहितवत्त्वात्तदन मा०४
हानंतरंमंगलस्यतत्सर्वविघ्नत्वग्रहाकुलत्वकल्पितत्ववत्तस्यान्यथासिद्धत्वं॥ अन्यथामणिध्वंसजन्यविह्निदा
हे मणवयवव विनाशस्यापिहेतुतापत्तेः॥ अतएववकारादितदुत्पत्त्यभावेनहेतुनिष्टत्रिमात्रेष्टविलक
स्वकारणादेवनिसिद्धांतश्च॥ अन्यथातत्रापितद्रूपरीत्यापत्तेः॥ नचैवंसमाप्तेः कामनाविषयत्वानुपपत्ति
रितिवाच्यं॥ इष्टसाधनताज्ञानस्यकामनाहेतोरूनयत्रसत्वेनोनयत्रतदविरोधात्॥ नहिपाकप्रवृत्तिक
लेतृप्तिकामनास्तीतितस्यतद्धितजनकत्वमपि॥ अपिवविघ्नसमसंख्यमंगलत्वेनहेतुत्वेअधिकसंख्य
मंगलात्समाप्यतावापत्तेः॥ नचविघ्नान्यूनसंख्यमंगलत्वेनहेतुत्वं॥ यच्चाज्ञेनमीथेमोरखुसमसंख्य

मधिकसंख्यं वा मंगलं कृतं तत्र समाप्त्यभावेनान्वयव्यभिचारात्॥ नापि हि विघ्नाभावे सत्यपि ज्ञानादि रूपलौकिक
सत्कार्यता वादेव समाप्त्युत्पत्तिः॥ न हि विघ्नाभावस्य समकारणं येन तच्चैव विघ्नसद्भावादेव समाप्तिर्न जाय
यत इत्यनिर्देश्यता॥ तथात्वे तेषामसहकारित्वप्रसंगात्॥ अत एव वस्तुनि कश्चिल्लोकावगतकारणतावादिनि।
न च लोकावगतकारणवत्तत्राप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषायेति वाच्यं॥ सांगादृष्टिक कर्मणः फलाव्यभिचारितावइ
निःसिद्धत्वात्॥ अन्यथा विघ्नसमसंख्यत्वेन हेतुतापि न कल्प्येत॥ न च तत्रांगवैगुण्यात् तथा॥ नमस्कारादि
रूपत्वेनाल्पांगतया सावधानकृते तस्मिन्नु तदभावात्॥ किंच प्रमत्ताद्यनुष्ठितेऽसमाप्तौ मंगलं विनैव विघ्न
संसर्गाभावो हेतुस्तथा च तत्र कृप्त सर्ववर्त्तिनएवास्ये अपि समाप्तिसंभवेऽतत्सहभूतस्य मंगलस्यान्यथा
सिद्धत्वात् वेदेनापि कारणताबोधनमशक्यं॥ अपि च मंगलसमसंख्यविघ्नस्थले वा यसमाप्तिर्लीविघ्नध्वंस
विशिष्टसमाप्तिर्वा। विघ्नध्वंसद्वारकसमाप्तिर्वा कार्यतावच्छेदकं॥ ना॥२४॥ यत्र केचिद्विघ्नाः प्रायश्चि
त्तनाशिताः केचिच्च मंगलेन तत्र समाप्तौ मंगलस्याहेतुतापत्तेः॥ तत्र विघ्नस्य मंगलाधिकसंख्यत्वात्॥ ॥२०॥

विशेष

यदि च तत्र मंगलेन विघ्नध्वंसमात्रं जन्यते समाप्तिस्तु स्वकारणादेवेति मन्यसे तदान्यत्रापि तुल्यं। न हि ती
पः। गंगास्नानादिनापि च विघ्नध्वंसस्तत्र न हि शिष्टसमाप्तेः मंगलं विनाप्युपपत्तेर्व्यतिरेकव्यभिचारात्।
तस्य सर्वपापक्षयहेतुत्वेन समाप्तिं प्रति निर्बंधकविघ्नो मंगलनाश्य एवेत्यत्र मानाभावात्। नीलघटत्व
वदार्थसमाजमहिम्नैवोपपत्तेः। न तृतीयः। अन्योन्याश्रयात् सिद्धे हि मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वे विघ्नध्वंसस्य
द्वारत्वसिद्धिः न तु सिद्धे च तदवच्छेदेन मंगलस्य हेतुत्वसिद्धिरिति। किं च विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वं न समाप्तित्वा
वच्छेदेन मार्गव्यभिचारात्। नापि समाप्तित्वावच्छेदेन तस्यानिर्वक्तुमशक्यत्वात्। शक्यत्वे वा तदवच्छे
देनैव मंगलस्यापि हेतुतास्तु। अन्यथा मणिध्वंसद्वारकदाहत्वावच्छिन्ने मण्यवयवविनाशस्यापि हेतु
तापत्तेः। अन्यथासिद्ध्यादिना न तस्य हेतुत्वमिति यदि न दोषस्तत्रापि तुल्यमिति संक्षेपः। केचित्तु वि
घ्नध्वंसोपि न फलं किं तु विघ्नानुत्पादः। विघ्नो मा भूदित्युद्दिश्य प्रवृत्तेः। न तु विघ्नो निवर्ततामिति। अ
त एव दुःखं मा भूदिति कामनया क्रियमाणस्य प्रायश्चित्तस्य दुःखानुत्पाद एव फलमित्याहुः। प्रावि

नेति ॥ तथा च तत्तद्विघ्नध्वंसं प्रति तत्तन्मंगलस्य हेतुत्वमिति भावः ॥ नन्वेवं मंगले प्रवृत्तिर्न स्यादिति वा
वाच्यं ॥ प्रायश्चित्तादिनाऽपि विघ्नध्वंसं प्रति हिंसामान्यत एव कारणता विशेषतो परा ॥ तथा च सामा
न्यकारणताज्ञानात्स्व प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ननु विघ्नध्वंसोऽपि मंगलव्यभिचारीति कथं तत्फलं स्यादित्यत
आह प्रारिप्सितेति ॥ ननु प्रारिप्सितत्वं विघ्नध्वंसे विशेषणमुपलक्षणं वा ॥ आद्ये प्रारिप्सितस्यापि फ
लत्वापत्तिः ॥ अन्त्ये व्यभिचारतादवस्थ्यं कर्मारम्भकाले नास्तिकादिनापि प्रारिप्सितसमाप्त्यु
पलक्षितविघ्नध्वंसस्य संभवादिति चेन्न ॥ तस्योपलक्षणत्वान्न व्यभिचारः ॥ प्रायश्चित्तादिना २५
ऽपि विघ्नध्वंसे तात्पर्यात् ॥ आरम्भणीयावदिति ॥ तथा च द्वारीभूतसमयस्तद्रंगमिति भावः ॥ ननु
मंगलवज्जन्यविघ्नध्वंसस्यापि व्यभिचारेण कथं समाप्तिहेतुत्वमित्यत आह विघ्नेति ॥ विघ्नध्वं
सत्वेन तस्य न हेतुत्वं किंतु विघ्नसंसर्गाभावत्वेन तथैव प्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वात् तथा च नो
क्तदोष इति भावः ॥ लाघवान्मंगलमाचरेदित्येव श्रुतिकल्पनमिति येमन्यन्ते तन्मतं दूषयितुमा ॥२१॥

ह॥ स्यादेतदिति॥ नापीति॥ इष्टप्रतिबंधकदुरितनाशककारीयमिति व्याप्तिवारणाय प्रारिप्सि
तेति॥ प्रारिप्सितगमनप्रतिबंधककुंडोपशमहेतुकियायामतिव्याप्तेराह विघ्नेति॥ वि
घ्नोपशमहेतुकियात्वं तदुपशमार्थितया क्रियमाणत्वं तेन प्रतियोगिनि विघ्नेऽदृष्टादौ च नाति
प्रसंगः॥ यदि च विघ्नो निश्चित्य तादृशविघ्नोपशमार्थितयाशाय निश्चित्ताचरणं सिंन्न इति तदा तदन्य
त्वेनापि विशेषणीयं॥ विघ्नोत्सारणेति॥ विघ्नत्वं च प्रारिप्सितप्रतिबंधकदुरितत्वं तेन कारीयं नि
तिप्रसंगः॥ अदृष्टद्वावतिव्याप्तेराह साधारणेति॥ तथा च तादृशविघ्नध्वंसमात्रनिष्ठकार्यता प्र
तियोगिककारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं इति फलितार्थः॥ एवं च ध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियो
गित्वेन हेतुत्वं तन्मते नेदं दोषः॥ तेन प्रतियोगिविघ्ने नातिप्रसंगः॥ यन्मते न तादृशध्वंसत्वा
वच्छिन्नं प्रति तत्प्रतियोगिनो हेतुत्वं तदा तदन्यत्वेनापि विशेषणीयं॥ अत एवाद्यव्याप्तकाशा

दोषप्रतिबंधकान्यस्यसत्त्वइतिविशेषणोसीगच्छते।नचप्रायश्चित्तेऽतिप्रसंगस्तत्रस्यनिरुक्तविघ्न
त्वेन्नपापध्वंसेपियोग्यत्वादित्यकं।प्रारिप्सितप्रतिबंधकोविघ्नोनप्रायश्चित्तनाश्यःकिंतुनर
कजनकएवेत्याहुः।अन्योन्याश्रयादिति।वेदेप्रसक्तेननोमन्वाद्याचारात् तदाचारविषयतयाव
सिद्धमंगलत्वमादायवेदप्रसक्तेरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः।प्रारिप्सितेति।आरंभणीयायामति
व्याप्तेराहसत्यंतेति।गंगास्नानादावतिव्याप्तिवारणायाहकर्मीरंतेति।लेखनपाठकालिकपचम
दिनादावतिव्याप्तेराहविहितेति।विहितत्वंचस्वार्थेणबोध्यंतेनप्रयाजादौनातिप्रसंगः।यदि
वैदिकपदमप्यस्तितदानभएवातिव्याप्तिवारणविहितपदंचबोधितपरंबोध्यं।ताहशेति।
यन्निबंधनंविहितत्वमादायमंगलस्यपुरस्कारेणवेदांतरप्रवृत्तिरितिशेषः।भावनाकिमन
नेतिभावः।वेदादिति।नवेश्वरेणस्मृतिप्रणयनेमानाभावादितिभावः।निर्विघ्नमिति।एतच्च
संप्रदायमतेस्वमतेतुप्रारिप्सितेविघ्नध्वंसकामइतिबोध्यं।नचैवतिप्रत्यकमेवास्त्यर्थः।नेदुप ॥२२॥

जीव्येति॥ प्रत्येकविधानानंतरमेवेत्यर्थः॥ मंगलं चतुरस्कारेणापि दक्षुनर्वेदीतरकल्पनेनवेद्यर्थ्यादि
तिभावः॥ तथेति निर्विघ्नसमाप्त्यनामितिकामनयेत्यर्थः॥ अतएवशाययष्टिनादावपिनातिप्रसंगः॥ न
चदर्शदर्शनादिकमपिमंगलं न तु तस्य विघ्नोपशमहेतुत्वमित्यव्याप्तिरित्यत आह मंगलेति॥ तथेति
ति॥ पारिभाषिकमित्यर्थः॥ ननु विनिपातो न विघ्नते इति स्मरणाद्विघ्ननिवर्तकत्वमेवतस्येत्यत आह कृत
येति॥ तथा च प्रत्यवायपरिहारार्थत्वमेवास्येत्यर्थः॥ जुहुनामिति ह्निनहोमान्तरविधिवाक्यस्थेदापत्तेः न
थाच पापप्राप्ताप्तत्यादफलकेस्याग्निहोत्रस्यैवायमर्थवादः इति निष्क्रियेतेनतदनुरोधेन आगमावपवस्य
नपदस्यचैसपरत्वेवाक्यभेदापत्तिरितिभावः॥ अथवा इदं इति॥ यद्यप्यथवा होमीयान्तर्गतत्वकथं मंग
लं तस्य तज्जन्यत्वात्तथापि तदुच्चारणहेतुज्ञानेतत्रमंगलं॥ तद्दर्शितैवेनेववर्णेमीथइतिवदंति॥ ॐकार
इतिपुरासिरसक्षो ब्रह्मणो मंगलानुष्ठानकाले यत इमौ द्वावौ निर्यातौ ततस्तत्कालानुष्ठानविषय
त्वेन मांगलिकावित्यर्थः॥ गुणवत्तयेति॥ गुणवत्तया ज्ञानेस्वरूपयोग्यत्वाद्वा हेतुत्वमित्यर्थः॥ यद्य जननं
पिदानदाक्षिण्यादिसाधारणस्यैकस्य गुणस्य स्याभावादननुगमस्तथापि वेनने तत्तत्र शब्दविष

23

यतात्प्रयोजकत्वेन दानादेरनुगमइत्याहुः॥यमुद्दिश्येति॥तथा च ज्ञानत्वादिव्याप्यजातीनांस्वापकर्ष
बोधनानुकूलतावच्छेदकत्वेनाननुगतीकृतानांनमस्कारपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं॥यथा स्वजातीयसाक्षा
त्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनाननुगतीकृतानांतारत्वादिजातीनांतारपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं॥अनुका
र्यिकादिष्वेवजातिः संकरापत्तेः॥नमस्कारपदस्य प्रत्येकजातिप्रकारकज्ञानजनकत्वान्नानार्थ
तैव॥अन्यथाऽक्षादिपदेऽपि सा न स्यात्तदन्यान्यत्वादिनाकथंचित्तत्राप्यनुगमसंभवादिह॥योऽद्भुव नमस्
कारकज्ञानातावान्नतथातद्दाच्यत्वेऽपि तुल्यमितियैर्मन्यंते तन्मतमाहयद्वेति॥वस्तुतोवाचिकादि
नमस्कारेषुदेववंदनीयत्वाद्यनुमापकत्वेनतज्जातीरादायानंदवेदकल्पनापेक्षयाप्रत्येकजातिप्रकारकज्ञा
नजनकत्वमस्तिर्द्धं॥नह्यनंततत्तज्जातिप्रकारकज्ञानजनकत्वेवाच्यास्युपगमो॥अन्यथा नारादिपदा
नामपिनानार्थतापत्तेरितिपूर्वरीत्यैवकल्पः साधुरितिध्येयं॥नचैवंनमस्कारत्वस्य सिद्धिः कथमिति
वाच्यं॥उपाधिभेदादुपपत्तेरित्याहुः॥अत्र च वाचिकनमस्कारेश्वरसमवर्णस्थितिरेवनमस्कारत्वंजा ॥२३॥

त्तिरिति॥ नच विनिगमनाविरहः मध्यमादिवर्णवृत्तित्वे चरमवर्णज्ञानं विना तत्प्रत्यक्षताप्रसंगात्तदपेक्षायां
चरममध्यमादिवर्णनाशादप्रत्यक्षताप्रसंगात्॥ चरमवर्णवृत्तित्वे पूर्ववर्णसंस्कारसहकृतस्य चरमवर्ण
स्य तज्ज्ञानहेतुत्वमिति वदंति॥ न चैवं स्फोटत्वं जातिरेवास्त्विति वाच्यं॥ देवदत्तीयत्वादिना संकरापत्तेः॥
नानात्वकल्पने च मानाभावात्॥ तावद्यावत्त्वस्य संस्कारेण वेदकल्पने नैतद्वेदकल्पेनापत्तेः॥ पूर्वोक्तरू
पेणैव तत्कल्पनमिति भावः॥ नमस्कार्यानमस्कार्यविषयकसम्भ्रान्त्वेन च नमस्कारत्वं न जातिरव्या
प्यवृत्तितापत्तेः तथा च नमस्कारपदप्रयोगस्तत्र नास्तीत्यत आह॥ कायिकादीति॥ न चोन्मादाद्यहेतुक
त्वेन विशेषितस्य कायिकादिव्यापारस्य स्वस्मिन्बुद्धिविशेषपूर्वकत्वेन व्याप्तिग्रहादनुमानं स्यादिति वाच्यं॥
तदज्ञानेपि करशिरःसंयोगादिविशेषज्ञानादनुमितिदर्शनात्॥ जातिविशेषस्यानुगतविकल्पात्
न चान्यतरकर्मजत्वादिना सांकर्यं॥ वाचिकत्वस्य नानात्वेनाप्युपपत्तेरित्यादिकं॥ स्वीकुर्वन्तीति॥ ननु यावद्वे
दप्रामाण्यस्योपगंतव्यं विवक्षितं यत्किंचिद्वेदप्रामाण्यस्योपगंतृत्वं वा॥ नाद्यः॥ किंचिद्वेदार्थानां तत्प्रामा

परामनभ्युपगच्छतोऽपरसकलवेदप्रामाण्यमभ्युपगच्छतोऽशिष्टत्वापत्तेः॥ नान्त्यः॥ नहि स्यात्सर्वज्ञता
नीत्यादिवेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वात् बौद्धस्यापि शिष्टत्वापत्तिरिति चेन्न। विशिष्यतत्तद्वेदप्रामाण्या
भ्युपगमेऽपि स्वतात्पर्यविषये सर्वे वेदाः प्रमाणमिति सामान्यतो यावत्तस्यैव विवक्षितत्वात्॥ ननु
वाभ्युपगमो न विशेषणं सुषुप्त्यादिदशायामशिष्टत्वापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिस्तदानीमपि शिष्टत्वव्य
वहारात्॥ नोपलक्षणं गौडे तिव्याप्तेः॥ अनादौ संसारे कदापि तेन तदभ्युपगमात्॥ न च तज्जन्मा
भ्युपगमो विवक्षितः। एकस्मिन्नेव जन्मनि शिष्टत्वानन्तरं बौद्धत्वादशायामतिव्याप्तेरिति चेन्न॥ वे
२४ दप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनया बौद्धैराद्यभ्युपगमसंसर्गाभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥ आचा = २४
रइति। अविगीतत्वं यदि शेषणं नेदानीमपि स्वरूपमित्यर्थः॥ ननु वेदानुमापकप्रविष्टं शिष्टत्वं अन्वी
तरूपं अन्यथा अलौकिकपदप्रक्षेपेण जोजनादौ व्यभिचारवारणेऽपि शिष्टकृतनिष्फलकर्मणि व्य
भिचारापत्तेः॥ अलौकिकादिपदेनैव कथंचित्तद्वारणे निष्फलचैत्यवंदने व्यभिचारवारणार्थमुपात्त॥२४॥

शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः॥ तथा चागम्यागमनादौ व्यभिचारवारणायादविगीतपदं नैदंयमेवेत्यानुयेनाह यदेति॥
ननु चैवं म्लेच्छमतादिनः शिष्ट इति पर्यवसितं तथा च तादृशो पाखंडे च शिष्टव्यवहारः स्यादित्यत आह लोकेति॥ ए
तेन शिष्टव्यवहारत्वप्रयोजकत्वेन प्राथमिकैः शिष्टलक्षणं कृतमिति ध्वनितं॥ नन्वेवं वेदनिषिद्धलोकदृष्टत्वेन शि
ष्टव्यवहारहेतुरिति पर्यवसितं॥ नच सर्वकालीनेन कस्यापि कादाचित्कबोधस्यासत्त्वेन तद्भावविशेषेण तस्या
पि तत्वं स्यादित्यत आह यदेति॥ इदमपि व्यवहारोपयोगि न त्वनुमानोपयोगीति बोध्यं॥ विगीतेति॥ सर्वज्ञ अ५
स्यापि कर्मक्षयार्थं निषिद्धाचारे व्यभिचारवारणायेदं॥ न चैवं वीतरागादिदृष्टत्वं तस्यासिद्धं तेन विना घट्टस्य मा
वादिति वाच्यं॥ रागादिपदस्य तद्विशेषपरत्वात्॥ अत एवाना[illegible] सक्तो द्विषं च्युतं केति भावः॥ तद्धी =
ति॥ व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वादिति भावः॥ नन्वनुमानोपयोगिमाप्तव्यवहारोपयोगि स्यादित्यत आह
आधुनिकेति॥ सदिति॥ सतां शिष्टानां॥ छ॥ [illegible]॥ छ॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं स्वग्रन्थे निश्चयस्य सफलत्वं वदन्निश्चि
श्यासंगमयन्न तस्यानिषेधं दर्शयति॥ अथेति॥ मंगलनिरूपणानंतरं प्रामाण्यतत्वमत्र ग्रंथे विविच्यत इ

25

त्यनेन संबध्यते तेनावसरलक्षणासंगतिर्दर्शिता ॥ अथ शास्त्रे मंगलार्थमित्यन्ये ॥ अन्ये हि तेन मंगलं सर्वविद्या
साध्यनिर्विघ्नप्रयोजकत्वं तत्संपादकतया ॥ तदुक्तं प्रदीपः सर्वविद्यानामित्यादिना ॥ माध्यमकः प्रत्यवति
ष्ठते नन्विति ॥ वक्ष्यमाणेति परस्परं मीमांसकेन व्याप्तिकास्यामिति शेषः ॥ ननु साध्यप्रग्रहेण शुद्धहेतुः मा३
व्यभिचारादन्यथा सद्धेत्वेति न टस्थः प्रत्यवतिष्ठते ऽथेति ॥ नवेति ॥ अत्र यस्य हेतोः संशयव्यतिरेकनिश्चयो
यत्र [illegible] प्रतिबंधको तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति साधारण्यव्याप्तिरभिमता प्रकृत्तिपदं प्रकृतनाभिप्रायेण ॥ अत
एवानुमितौ व्याप्तेरेवेति दृष्टान्तः ॥ अत्र साध्यव्यतिरेकनिश्चयो साध्यनिश्चये प्रतिबंधकः ॥ न हि तन्निश्च
= यस्तद्धेतुरिति अत उक्तं संशयेति ॥ तथा च साध्यसंशयस्याप्रतिबंधकतया संशयपदोपादानेन साध्य
भिन्नस्य यस्य व्यतिरेकनिश्चय इत्यर्थे तात्पर्यं ॥ एतेन यथाश्रुते व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानमात्रं प्रतिबध्ये व्याप्ति
२विषय निश्चये व्यभिचारः साध्यभिन्नत्वेन निश्चयविशेषणे तु संशयपदोपादानं व्यर्थमिति निरस्तं ॥ संशयप
दोपादानमहिम्नैव साध्यभिन्नत्वलाभात् ॥ यत्तु अयोग्यतानिश्चयप्रतिबध्ये शाब्दज्ञाने फलव्यतिरेक ॥२५॥

निश्चयप्रतिबंध्ये कृष्णादिप्रवृत्तौ च व्यभिचारवारणाय संशयपदोपादानमिति॥ तन्न॥ उक्तयत्र निश्चयस्यापि हे-
तुत्वेन व्यभिचाराभावात्॥ निश्चयत्वेन जनकत्वं विवक्षयित्वैवोदुपादानस्यासंगतत्वदुक्तिकत्वात्॥ केचित्तु निश्चय- =
त्वेन जनकत्वाविवक्षायामपि योग्यतासंशयजन्ये शाब्दज्ञानविशेषे व्यभिचारवारणएव तन्निश्चयाभावेऽज्ञानावस्था।
पि साध्यत्वाविशेषमतस्य तत्राभावादिति संशयपदोपादानमन्याहुः॥ असाधुत्वनिश्चयो न प्रतिबंधक इति मत इ-
दं बोध्यं॥ तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्यत्र ज्ञानमात्रे तात्पर्यं॥ दृष्टार्थप्रवृत्तिः प्रामाण्यावधारणं विनापि यथा न तथास्त्व॥
सत्य५ अदृष्टार्था तु वैदिकी प्रवृत्तिः प्रामाण्यसंशये संभवंती प्रामाण्यावधारणसाध्येत्यन्याशयेन सिद्धांतयति॥ हू॥ ने
४मत ति॥ एवं सति निरस्ते तटस्थो मीमांसकं मुत्थापयति॥ नन्विति॥ यद्यपि माध्यमिकमतनिराकरणपूर्वकमेव मत४
तदुत्थापनं युक्तं तथापि प्रामाण्यपरतः व्यवस्थापने मीमांसकमतनिराकरणमेव भावीत्याशयेन माध्यमि-
मर २ति कमतं निराकृत्यैव तदुत्थापितमिति ध्येयं॥ मीमांसकः॥ चित्तयसाधारणीं विचारांगसंशयबीजं तु तौ विप्र-
प्रतिपत्तिं दर्शयति॥ ज्ञानप्रामाण्यमिति॥ अत्र त्वमान्यज्ञानत्वादिकमेकं पक्षत्वेनाभिमतं मीमांसकैर न१

26

पिच्च मान्यज्ञानत्वादेर्व्यवसायानुपनीतत्वेनानुव्यवसायादिना ग्रहणानभ्युपगमात् ॥ किंतु रजतत्वव
तिरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वादिकं प्रामाण्यपदत्वेनानुगतत्वेनास्तिसंहितं ॥ न च गुरुमते रजतत्ववतीति
व्यर्थं पक्षेतरंजकस्यापि दानात् ॥ अत्र ज्ञानपदं करणप्रामा[illegible]ण्यभ्रमनिराकरणायेति केचित् ॥ न
पद४ न ज्ञानपदसत्वेपि तत्सत्वात् ॥ ज्ञानादेरपि करणत्वात् ॥ ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या चक्षुरादेरपि ज्ञानत्वा
त् ॥ यदि च प्रामाण्यपदस्य विशेष्यपरत्वं तदा भ्रमासंग्रह एवेति ॥ अन्ये तु प्रामाण्यपदेन द्वितीयेतंकार
कत्वमात्रपरं तच्चेच्छादावपि न यथोक्तसाध्यवदिति ॥ बाधवारणाय ज्ञानपदं ॥ तेन तद्वतितत्प्रकारक
ज्ञानत्वे पर्यवसितं ॥ न च घटत्ववतीत्यादेर्ज्ञानेच्छासाधारण्येनेच्छावृत्तेनागृहीतापि यावज्ज्ञानग्राहक न्ने४
ग्राह्यत्वं साध्यमस्त्वेवेति नोक्तदोष इति वाच्यं ॥ यावत्ज्ञानग्राहक[illegible]ग्राह्यत्वं हि यावत्स्वाश्रयग्राह
कग्राह्यत्वं ॥ यथाश्रुतेऽसंभवात् ॥ तथा च ज्ञानपदानंतर्भावे बाध एव स्वाश्रयीभूतेच्छाग्राहकेपाने
दग्रहणात् ॥ नहि [illegible] व्यवसायवदिच्छायामपि उपनायकत्वं कश्चिदभ्युपैति ॥ येन तथा स्यादित्याहुः ॥ ॥ २६ ॥

नन्विन्द्रियं तत्प्रकारीभूतप्रकारकत्वं तद्विशेष्यीभूतविशेष्यत्वादिना स्वाश्रयग्राहकसामग्रीविशेषणीयानवा
आद्येनोक्तबाधः॥ तेन रूपेण स्वाश्रयीभूतेच्छाग्राहकेण तद्वितिः तत्प्रकारकत्वस्यावश्यं ग्रहणात्॥ अन्त्ये ज्ञानपद
तत्त्वविपिबाधएव ज्ञानपदादिना तद्ग्रहणादिति॥ वस्तुतस्तु प्रामाण्यमात्रपक्षत्वेऽनुव्यवसितत्वजन्यज्ञानप्र
माण्यांशे बाध इत्यत उक्तं ज्ञानपदं विशेषपरं॥ तत्र तिनच ग्राह्यप्रामाण्याश्रयत्वेनाभिमतज्ञानेऽप्रामाण्यग्रा
हिकायावतीतज्ज्ञानग्राहिका सामग्री तावद्ग्राह्यं तत्प्रामाण्यमिति मीमांसकचिन्तनसाधारणविधिकोऽर्थः॥
अत्रपक्षीभूतयत्प्रामाण्याश्रये दोषवज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहिका काचित्सामग्रीत्वेन बाधवारणायोक्ते अप्रामा
ण्याग्राहकेति॥ न च गुरुमतेऽप्रामाण्याप्रसिद्ध्या तद्ग्राहकाप्रसिद्धिरिति वाच्यं॥ अप्रामाण्यस्य व्यधिकर
णप्रकारकत्वस्यच्छायातन्मतेऽप्रसिद्धेः॥ ननु स्वयमोगस्य तस्य भ्रमसंभवात्॥ भ्रमस्तु तन्मते संसर्गा
ये स्वमतेऽन्यथाख्यातिरित्यन्यदेतत्॥ एवमप्यप्रामाण्यवत्प्रामाण्यप्रकारकज्ञानरूपस्य प्रामाण्यस्याप्रा
माण्यग्राहकसामग्र्येव परं ग्रहणादं ज्ञाने बाध इत्युक्तं तद्दिति॥ न चाप्रामाण्यग्राहिकेत्यर्थः॥ वस्तुतस्तु तत्प्रा

27 म

माण्यविशेष्यग्राहकेत्यर्थः॥तेनयत्रपक्षेतन्नतिप्रामाण्याभ्रयेतद्प्रामाण्यावगाहनमेवज्ञानतत्र न बाध
इति ध्येयं॥अनुमितिग्राह्यत्वेनसिद्धसाधनवारणाययावदिति॥ज्ञानग्राहकेत्यत्रस्वरूपयोग्यतानविवक्षि
ता॥तथाचनाहंज्ञास्यामिनोयोगादेःसर्वस्यप्रामाण्यग्राहकत्वाद्बाधइत्यतउक्तंसामग्रीति॥ननुज्ञानप
दादिनाप्रामाण्यास्याग्रहाद्यथा [illegible] श्रुतेबाधः॥नचस्वविषयकज्ञानग्राहकसामग्रीविवक्षिता॥घ
टज्ञानमित्यादिशब्देनापितद्ग्रहाद्॥नचतेनतद्ग्रहेनवत्यवेतिवाच्यं॥घटत्वप्रकारकत्वंघटविशेष्य स्य५
कत्वस्यचतत्रसर्वथाप्रतीतेः॥पदार्थत्वाद्अवाक्यार्थत्वाच्चेतिचेत्॥अत्रवदंति॥ज्ञानग्राहक
सामग्रीसैवात्रविवक्षिता॥यातज्ज्ञानप्रकारीभूतधर्मप्रकारतेयातत्प्रकारविशेष्यीभूतधर्मिविशेष्य क४
कतयातज्ज्ञानंग्राहयति॥अनुव्यवसायादिसामग्रीसातथैव॥नचतथाहंनेवव्यवसायस्यभानात्॥
इदंरजतत्वेनजानामीत्यादौज्ञानेविशेष्यत्वेनेदंपदार्थस्यप्रकारकत्वेनचरजतत्वस्यभानात्॥
ननुतत्प्रकारोपलक्षितधर्मिविशेष्यकतानविवक्षिता॥तद्विशिष्टधर्मिविशेष्यकतावा॥नाद्यः॥घटत्वप्रका ॥२७॥

रकं किंचिद्विशेष्यकमिदं ज्ञानमित्यनयानुग्राहकसामग्र्या प्रामाण्यग्रहणात्॥ नान्यथा॥ सिद्धसाधनात्॥ नहि ताद्
दृश्यापि सामग्र्या प्रामाण्यं गृह्यते घटत इति नैयायिकानामभ्युपगमः॥ किंतु। अनुव्यवसायादिरूपसामग्री ताद्दृश्य
वनेत्यस्याप्रगमइति चेन्न। अनुव्यवसायादिसामग्र्यास्तथात्वेपि तद्दलस्यस्या तत्वेण गृह्यते नैयायिकानां ग २
ततः प्रामाण्यग्रहस्याकारेण सिद्धसाधनानवकाशादिति। अत्रेदं चिंत्यं। एवं हि तदप्रामाण्यग्राहकपद
८५ वैयर्थ्यं स्यात्। अप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यास्तद्विशेष्यकत्वेन ज्ञानाग्राहकत्वेनाबाधासंभवात्। अन्यथा
तदभाववद्विशेष्यकत्वगर्भाप्रामाण्यग्राहकत्वासंभवात्। नच प्रकारविनिवेशनयाविशेष्यज्ञाने नैयत्यं
तच्चेति वाच्यं। तथा सति तत्सदृशेपि घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमित्यादिना प्रामाण्यग्रहणाबाधापत्तेः।
यदि चात्र तत्वेन विशेष्यस्यैनानान्नतथा। तदा अप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यामपि तुल्यमिति॥ एतेन वि
शेषोल्लिखितेन तत्सप्रकारकत्वतत्सप्रकाराश्रयविशेष्यकज्ञानग्राहकत्वं विवक्षितमिति परास्तं॥ वस्तुतः त
त्प्रकाराश्रयविशेष्यकं यत् ज्ञानं तद्ग्राहकत्वविवक्षायां बाधापत्तेः॥ तत्प्रकाराश्रयविशेष्यकत्वेन तद्ग्रा

२४

हकविवक्षायां अप्रामाण्यग्राहकपदवैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ अन्ये तु या[illegible]सामग्री विषयीकिं तमेव ज्ञानं
घटत्वाति विषयमविषयीकुर्वती ज्ञानग्राहकसमर्था ज्ञानग्राह[illegible]त्वयुक्तमेव यस्याविषय ग्राहकत्वमिति या कर
देत् ॥ तन्न । ग्राह्यत्वं साध्यं ॥ घटज्ञानमित्यादि प्राप्त्यायिकायास्तत्सामग्र्यानन्तत्वापत्तेः ॥ तत्र विषयग्राहक
त्वस्य त्वस्य घटपदसमभिव्याहारप्रयुक्तत्वात् ॥ ज्ञानग्राहकप्रयुक्तत्वे तु तस्य केवलज्ञानपदस्यापि विष
यग्राहकत्वापत्तेः ॥ अनुव्यवसायस्वप्रकाशादि रूपा या सामग्री न तथैव ॥ यद्विषयेन विनान्तासत्तेन तद्बो २५
धकस्य न तद्बोधकत्वनियमात् ॥ तथा च यस्याविषयग्रहार्थमन्यापेक्षा नास्ति तादृशसामग्रीग्राह्य
त्वं पर्यवस्यति ॥ इत्याहुः ॥ तन्न ॥ एवं हि यावत्पदवैयर्थ्यापत्तेः ॥ अप्रामाण्यानुमिते ज्ञानग्राहकत्वप्र
युक्तविषयग्राहकत्वाभावेन तदन्तर्भावेनैव सामंजस्यात् ॥ अप्रामाण्यानुमितौ हि व्यापकतावच्छेदक
दार रूपेण विषयभानं ॥ एवं च प्रमा[illegible]शाखावपि प्राक्यतावच्छेदकत्वेन विषयभानं ॥ ननु ज्ञानग्राहकत्व
प्रयुक्ते तस्य तद्ग्राहकत्वं ॥ एवं गंधवती पृथिवीत्योपनयानन्तरं इयं पृथिवीति पृथिवीत्वप्रकारकानुभवे ॥ २७ ॥

उपनीतइत्याहि वह्न्यप्रामाण्यग्राहकस्यापि स्मृत्युपनीतत्वेन विषयस्य तद्ग्राहकत्वं ॥ किंच ज्ञान
ग्राहकत्वं संयुक्तत्वं विषयग्राहकत्वमिति कार्यः ॥ किं ज्ञाने विषयग्राहकसामग्र्योरैक्यं । किं वा नयोः
साहित्यं ॥ नाद्यः ॥ अनुव्यवसायादिल्लिङ्के नद्गत्वाव्यहात् ॥ संयुक्तसमवायेन ज्ञानस्यानुव्यवसायोपनीतत्वे
न विषयस्य ज्ञानात् ॥ नान्त्यः ॥ घटज्ञानमित्यादिज्ञानसामग्र्यापि न तथात्वेन बाधापत्तेः ॥ ननु ज्ञानमित्या अ
दिज्ञाने तत्रैव्यभिचाराद्विषयग्राहकसामग्र्याः साहित्यनियमो नास्तीति चेन्न ॥ हन्तैवं अयं ज्ञानवा
निछावत्वादित्याद्यनुव्यवसायान्तरे व्यभिचाराद्धनुव्यवसायरूपसामग्र्यापि नैतत्साहित्यनियम इति अ
तुल्यं ॥ यदि च घत्यक्षानुव्यवसायालावच्छिन्नतत्साहित्यनियम इति मन्यसे तदा तेन घटज्ञानग्राहकयाव
च्छिन्नेन तत्साहित्यनियम इति तुल्यमिति संक्षेपः ॥ अपरे तु तत्नयवादिसम्मतात्तत्वप्रामाण्यग्राहि
कायाः सामग्रीतोऽभिन्ना यावती तज्ज्ञानग्राहिका सामग्री तया तत्प्रामाण्यं गृह्यत इत्यर्थः ॥ एवं च यथा
श्रुतमेव साधु ॥ यद्वं ज्ञोज्ञानग्राहकसामग्रीत्वं तद्वैशेषु तत्नयवादिसिद्धप्रामाण्यग्राहकमिति तद्बाध्यं ॥

याव

म१ तेन ज्ञानज्ञाने प्रमेत्यत्र प्रथमविषयीभूतज्ञानप्रामाण्याग्रहेपि न दोषः॥ नापि तत्संदेहे त्युत्थानं उक्तार्थतात्पर्ये

२९ त्॥ वादिपदं च न तत्र ह्वादिपरं॥ तात्पर्यवक्त्रादे ताहृज्ञानस्य पगमस्यादोष त्वादित्याकूतं॥ प्रसिद्धिश्च निषे

धकोटेर्घटपदाहो॥ विधिकोटेस्तु तद्ज्ञानप्रकारीभूतरजतत्वादेः प्रामाण्यग्राहकतामिमतविवक्षितज्ञा

नग्राहक...साम्भ्यान ...हावश्यंभावात्॥ ज्ञानग्राहकेत्यत्र ज्ञानपदस्य स्वाश्रयपरत्वेन विधिकोटे

र्वक्तिनो नानात्वपर्यवसानात्॥ यत्तु ज्ञान एव प्रसिद्धिस्तेन्न॥ यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वस्य प्रत्येकं

सर्वत्र ज्ञानव्यक्तावसंभवात्॥ ज्ञानत्वेपि न प्रसिद्धिः प्रामाण्यं घटत्ववति घटत्वप्रकारिकानुमिति

रित्यादिज्ञाने नकदाचित्त्वबोध्यतेन ह्याश्रयीभूतज्ञानग्राहकयावत्सामग्रीग्राह्यत्वस्य ज्ञानत्वेवि

रहात्॥ ताहृज्ञाने नैव तज्ज्ञानग्राहकेण तस्यावोधनादिति वदंति॥ तज्ज्ञानविषयकेति॥ तज्ज्ञानं पक्षी

भूतप्रामाण्याश्रयो ज्ञानं तद्विषयकंगुरुमते तदेव तद्दृमते तद्वदनुमितिः मिश्रमते तदनुव्यवसाय

तदजन्यं नतद्देव तद्ग्राह्यमित्यर्थः॥ अत्र ज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यमिति कृते तद्दृमिश्रमतयोर्बाधः॥ २८॥

नुव्यवसायस्य ज्ञानतालिंगानुमितेश्च ज्ञानजन्यत्वात्॥ गुरुमतेप्यनुमित्यादिप्रामाण्यग्रहे बोधे बोध इ
त्यत उक्तं ज्ञानविषयकेति॥ ननु तथापि न्यायमते बोधे ज्ञानतालिंगानुमितेर्ज्ञानविषयकव्याप्तिग्र
हजन्यत्वात्॥ मिश्रमतेप्यनुव्यवसायप्रामाण्यग्रहे बाधः॥ गुरुमते लिंगज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञा
नविषयत्वनियमात्॥ अनुमितिप्रामाण्यग्रहे बाध इत्यत उक्तं नदिति॥ न्यायमते व्याप्तिज्ञाने न द्रूतेवि न
षयकसामान्यलक्षणानुपगमात्॥ प्रथमं ज्ञानपदं केवलस्य नतदस्य प्रामाण्यमात्रपरमद्वी
कतया सिद्धसाधनप्रसंगवारणाय॥ द्वितीयज्ञानपदं तत्प्रसिद्धिवारणाय॥ व्यापारानुबंधितया
न ज्ञानविषयतः केशत्मादितिस्तज्ञनेनात्र न ज्ञानपदसंनिधोनुपनीत्यनुबंधितालभ्यते॥ द्वि
तीयज्ञानपदमपि प्रामाण्यस्य विषयपर्यवसन्नेतया व्यापारानुबंधिनाकेस्तेरेव सिद्धसाधनना
वारणाय॥ ननु सर्वज्ञाने गुणा इत्यादिवादज्ञानानुव्यवसायस्य तज्ज्ञानविषयज्ञानजन्य एव त
था च मुरारिनये नाहत्य ज्ञानप्रामाण्ये नोक्तरूपस्वतस्त्वे अनन्तवांछतो बाध इति चेन्न॥ प्रामा

30

ण्यविषयांशस्यैव पक्षतया तादृशज्ञानप्रामाण्यस्याप्रसक्तत्वात्॥ अत्र तादृशज्ञानेनैव घटघटत्वे तादृशज्ञा
ज्ञानेन घटघटत्वएवेत्येवं लोपो नियमो न विवक्षितः॥ किंतु संमतत्वमात्रं साध्यं॥ मीमांसकैकदेशिनैय्यायि
कानुमतानुमित्याप्रामाण्यग्रहस्वीकारात्॥ घटज्ञानप्रामाण्यस्य पटज्ञानादिना तादृशेनाग्रहात्॥
नचेश्वरज्ञानमादाय सिद्धसाधनं व्यतिरेकसाधने बाधसिद्धेः॥ नच तज्ज्ञानविषयकसमानाधिक
रणज्ञानाजन्यसमानाधिकरणज्ञानग्राह्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यं॥ परमते व्यर्थविशेषणत्वात्॥
सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानग्राह्यत्वेन तथापि पूर्वदोषानतिवृत्तेः॥ नापि तज्ज्ञानविषयकज
न्यज्ञानजन्यसामान्यलक्षणाद्यजन्यजन्यज्ञानग्राह्यत्वं साध्यमिति वाच्यं॥ परस्पराव्याप्त्यासि
द्धेः॥ जन्यपदेन नवीन[illegible]नाग्रिमाभिधाने वैयर्थ्यकगतिमत्त्वेऽत्र॥ अन्यथापरं प्रतिव्यावर्त्यासि
द्धेरित्याग्रिमाभिधानविरोधात्॥ साध्ये वापरं जकविशेषणोपादानस्याऽसांप्रदायि ॥३०॥

कत्वात्॥ यत्वीश्वरज्ञानादिना सिद्धसाधनं न दोषस्तन्निराकरणाभिप्रायेणेतादृशासाध्यकरणा
दिति नन्न॥ अ…यं निरस्तस्य वारयितुं मज्ञाक्यत्वात्॥ निषेधसाधने बाधाद्वेति चेत्॥ अत्र वद
न्ति॥ नञ्ज्ञानविषयकज्ञानव्यतिरेकाप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिज्ञानप्रकारेण वेत्यर्थः॥ ईश्व
रज्ञानेन च व्यतिरेकप्रतियोगीति न तदादाय सिद्धसाधनं॥ न च नञ्प्रकारकत्वविवक्षया अभिधे
यत्वादिसामान्यप्रत्यासत्तिनिबंधनसिद्धसाधनवारणेपि प्रमातिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञान
विषयत्वेन सिद्धसाधनं स्यादेवेति वाच्यं॥ प्रमात्वादिनाज्ञातमासत्तिः अन्यथा संशयानुपप
त्तेः॥ किंतु ज्ञाने नञ्ज्ञानेनैव प्रमात्वाश्रयज्ञानं विना न संनिवर्तितस्य काचित् सम्पत्तत्वात्॥ किंच सामा
न्यलक्षणाप्रत्यासत्तिकोऽङ्गीकृतत्वात्॥ योगिज्ञानमादाय यापि न सिद्धसाधनं॥ नञ्ज्ञानस्य

३। तीतानागतसकलज्ञानसामान्य गोचरस्य समावसामान्यप्रत्यासत्तिकृततज्ज्ञानविषयकानिदि
ध्यासनजन्यत्वात्।। ज्ञानप्रत्यासत्तिस्थलेपि विषयीकृतसामान्यविशिष्टधीजन्यत्वादनु
व्यवसायस्य तदजन्यज्ञानगोचरत्वाशंकैव नास्तीति किमनुपपन्नं।। ननु सामान्यस्य पूर्व
ज्ञानाविषयत्वेन अनुव्यवसायादौ प्रकारत्वासंभवात् विधिकोटौ वाच्य एवेति वाच्यं।। ज्ञानवि
।त्तिवघ्नतयानोद्देश्यस्यापि परेष्टप्रकारत्वासुपगमात्।। अन्यथा वित्तिवघ्नतया प्रतियोगित्वा
नोवत्वायारिव।। अतएवानुपदमेव तद्धेवविता वयिष्यनीति।। निषेधप्रसिद्धिस्तु ज्ञानेत
ज्ञानघटितोपाधौ अज्ञानस्य प्रकारत्वेन तस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञान एव प्रका
त्याद् रत्वात्।। विधिप्रसिद्धिश्च घटं दोवेव।। अनवद्यचित्तं।। इच्छायांगृहीतरंजनत्ववतिरंजनत्व
प्रकारत्वं स्मृतं ज्ञानत्वेन गृह्यमाणो रजतत्वमेव यत्रारोप्यते यत्रैवारजनत्ववतिरजत ।।३१।।

त्वप्रकारक[illegible]नेत्वे[illegible]ट्घमाणायाभिव्याप्तौ ज्ञानत्वमारोप्यते तत्र तत्त्वप्रमात्वाश्रयज्ञा
नं विनापि रजतत्ववति रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्यं घटादौ तु ज्ञायते॥ [illegible] ततश्च ज्ञा
नत्यान तद्रूपसामान्यप्रत्यासत्त्या ज्ञाने तज्ज्ञानमादाय सिद्धसाधनं दुर्वारमेव॥ किंच काशीम
रणादिजन्ययोगजतत्त्वज्ञानमादाय सिद्धसाधनं। नहि तदपि निदिध्यासनादिजन्यमाना
त्मावात्॥ अत एव तत्त्वकर्मणां तत्त्वज्ञानविशेषणं व्यंजनकत्वमित्यनुमानखंडे वक्ष्यति॥ नच
तत्रापि प्रमात्वस्य प्रकारत्वार्थं द्वैरनुपस्थित्यपेक्षायां प्रमात्वाश्रयज्ञानमात्रत्वयकमिति तज्ज्ञान
विषयकज्ञानजन्यप्रकारत्वमेवेति नोक्तदोष इति वाच्यं। पूर्वन्यायेन प्रमात्वाश्रयं विनापि सं
सर्गविधया प्रमात्वगृहसंभवात्॥ तस्मादनागतविषयकत्वं तत्त्वज्ञानपदे विशेषणं
बाध्यमित्येके॥ वस्तुतस्तु तज्ज्ञानविषयकज्ञानव्यतिरेकाप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगितदवक

32

मात्रज्ञानविषयकज्ञानग्राह्यमित्यर्थः॥ ज्ञानज्ञानप्रामाण्यं न पक्षस्तेन त्वेनैवाधानदोषः॥ एवं च वि
धिप्रसिद्धिस्तज्ज्ञाने॥ निषेधप्रसिद्धिरतीन्द्रियविशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौ॥ इत्याद्युः॥ ननु प्रमा
वानर्थं समर्थप्रवृत्तिमत्त्वादित्यादिनैव सिद्धसाधनं मीमांसकमते सामान्यप्रत्यासत्त्या तावन्मा
त्रप्रामाण्यके रनुमितिजनकज्ञानागोचरत्वादिति चेन्न॥ तद्भिन्नप्रामाण्यस्यैव पक्षत्वात्॥ न
हि सर्वप्रामाण्यानामेवंविधानुमितिविषयतानियमः इत्याद्युः॥ केचित्तु नैयायिकस्य सिद्ध
साधनशङ्कानवस्थ च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यस्वीकारात् ग्राह्यप्रामाण्यके रनुमितिजन
कज्ञानगोचरत्वमेवेति नोक्तदोषः इत्याद्युः॥ न्यायमते निषेधकोटिमुपपादयति परतः पक्ष
क्ष इति॥ मीमांसकमते विधिकोटिमुपपादयति स्वतस्त्व इति॥ ननु स्वाश्रयग्राहकसाम
ग्र्या स्वज्ञानप्रकारा नतप्रकारत्वादिना विशेषणेन प्रामाण्यग्राहकपदवैयर्थ्यमविशेष ॥३२॥

णेबाधइतितद्दनेन लोकेनैवत्रितयसाधारणं विप्रतिपत्त्यंतरमादरस्वाश्रयग्राहकेणेति॥ स्वाश्रयग्रा
हकेवसर्वशब्देवतज्ज्ञानप्रकारीभूतप्रकारकत्वादिनाविशेषणीयंतेनघटज्ञानमित्यादिनाशाब्द
नेप्रामाण्यास्महान्नबाधक॥ एवंचयथानसिद्धसाधनंतथोक्तं॥ एवकारेणयावदर्थकत्वेतेनयाव
स्वाश्रयग्राहकेग्राह्यमित्यर्थः॥ तेनक्रियासंगतेवकारस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकतयानसि
द्धसाधनं॥ यत्तुवाक्यार्थीभूतस्यस्वाश्रयग्राहककर्तृकग्रहणकर्मत्वस्यविशेषणस्यायोगव्य
वच्छेदएवकारतात्पर्यंतथाचसर्वेषुप्रामाण्येषुनद्विशेषणायोगलाभेनान्यतरस्यासिद्धिरि
तिनन्न॥ सर्वप्रामाण्यानामनुमितिग्राह्यत्वपरत्वेनपिसाध्यपर्यवसानेनान्यतरस्यासिद्धेः॥
नचगुरुमतेग्राहकपदवैयर्थ्यात्त्रितयसाधारण्यमवेतिवाच्यं॥ यथोक्तविशेषणविशेष्य
भावेसाध्येवैयर्थ्यानावात्॥ अन्यथासर्वविप्रतिपत्तावपिवैयर्थ्यापातात्॥ पूर्वानिरस्यविशे

33

पक्षानुपादानेनैव निरासात्॥ एकदा त्रिभिर्न विवाद इत्यनुद्रायेनाह स्वाश्रयेणेति॥ यावत्स्वाश्रयग्राह्य
मित्यर्थः॥ न च यावत्सदंश्यर्थं॥ योगिज्ञानस्य सर्वविषयत्वेन सर्वप्रकारकत्वेन च सर्वेषामाश्रय
तया न ग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनतापत्तेः॥ एवं च प्रकारः साध्येन विवक्षित इति कस्यचिद्व्याख्या
नमनादेयं॥ इति शाङ्कःप्रकारार्थो॥ तथा चानेन प्रकारेण प्रत्येकमेव वा विप्रतिपत्तिर्बोध्ये त्यौ ति वद
नुमिश्रमते स्वानुव्यवसायेन गृह्यत इति विधिकोटिरर्थः न हि मतेव किमनुमितिग्राह्यत्वं तथा
यावदनुमितिग्राह्यत्वं वा ज्ञाततालिंगकानुमितिग्राह्यत्वं वा॥ आद्ये सिद्धसाधनं॥ द्वितीये सं
तृतीये प्रसिद्धिरिति चेन्न॥ ज्ञानानुमितिग्राह्यत्वस्य तथात्वात्॥ नैयायिकमते प्रसिद्धमेव॥ न
च मणि प्रमावान्नित्यनुमितिग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनं॥ ज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकतालिंगकानुमिति
ग्राह्यत्वस्य तदर्थत्वात्॥ ज्ञानवित्तिवेद्यत्वेन तादृशानुमितावपि परैः प्रामाण्यतानस्वीका ॥३३॥

रादित्याकूतः ॥ अज्ञातेति ॥ यद्यपियावत्स्वोपादानसाक्षात्कारीन्द्रनास्मदादिज्ञानमात्रसत्वाभा
वात्तद्धेतूपादानप्रयोगिज्ञानमादाय [illegible] सामान्यमात्रएवसाध्यसत्वात् अज्ञातःसिद्ध
साधनंउन्नयथाप्यसंगतंतथापिसर्वविषयकज्ञानमात्रहेतिसामान्यविशेषयावत्साक्षयमात्रत्व
सत्वादज्ञातःसिद्धसाधनमित्युक्तमितिध्येयं ॥ योगजेति ॥ एतच्चोपलक्षणंजन्यत्वमपिविशेषणंबोध्यं ॥
कथंतर्हिज्ञातःसिद्धसाधनोद्धारइत्यतआह ॥ सामान्यमात्रेति ॥ पक्षतावच्छेदकनानात्वएवतस्यद
र्षत्वमितिभावः ॥ वस्तुतस्तस्यपक्षबहिर्भावएवतिनोक्तदोषइतिध्येयं ॥ एतद्ज्ञानमाहकमात्रेति ॥
अज्ञमात्रपदंरूपपरं ॥ यादृक्पदंपूर्ववद्व्याख्येयं ॥ विशिष्टेति ॥ अगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिगोचरस्व
ज्ञानत्वमित्यर्थः ॥ योगजतुपस्थितावेति ॥ यद्यपिविशेषणांशेनतन्मतेनहेतुस्तथापिविशिष्टवै
शिष्ट्यज्ञानेविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानंहेतुरित्याशयेनेदमित्याकूतः ॥ नस्येति नतु

३४

४१ ज्ञातताविशेषस्याऽयमेव दुर्निरूपत्वे वक्ष्यमाणमपि प्रामाण्यं कथं ग्रहणं ते ग्राह्यमिति चेन्न ॥ अनुव्यवसाय
स्यापि घटमहं जानामीत्येवमाकारत्वे सर्वसिद्धे स्वप्रकाशत्वेनान्यथा वेति प्रकारे विवादः ॥ तथा चाहं
ज्ञानवानहं ज्ञानेनावत्वादिति वा घटत्वप्रकारकज्ञानवानहं घटत्वप्रकारकज्ञानतावत्वादिति वा जायमान
अनुमितिर्ज्ञानविषयात्वं तीज्ञानविषयमप्यवगाहमाना धर्मधर्मिवत्तद्वयवैशिष्ट्यमपि विषयीक
रोति ज्ञानविषयत्वाविशेषात्तदि[illegible]दमाहव्यवसायरूपेति ॥ न च प्रत्यक्षेणैव ज्ञानस्य त्वद्विषयस्य ज्ञान
विनिवेद्यत्वेति वाच्यं ॥ परैः स्वष्टात्तिवर्तमानमज्ञानमहं वेत्तथाभ्युपगमात् ॥ ज्ञानं नित्यत्वघटव्यापकता
नवच्छेदकस्यापि द्विविषयस्य तानी ॥ न च ज्ञातता चेत्समवाये नासिद्धजनकतयाव्यभिचारीति वा
च्यं ॥ तदीयतानियामकस्य संबंधांतरस्यैवाभ्युपगमात् ॥ अन्यथा नियतनाधिकरणज्ञानासिद्धिप्र
संगादित्याहुः ॥ कश्चित्तु घटो घटत्वप्रकारकज्ञानविषयः घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्वादित्येवानु
मानमित्याहुः ॥ ननु निर्विकल्पकाव्यो संस्मृतावतिव्याप्तं चे[illegible]दमित्यत आह ॥ ज्ञितम्नयादेवेति ॥ ॥३४॥

प्रवृत्त्युपयोगि॥ प्रामाण्यं प्रकृते विचारणीयमिति भावः॥ व्यवसायेति॥ व्यवसायविषयत्वनियामकत्वतुल्य
त्वादित्यर्थः॥ ननु विषयनिरूप्यं ज्ञानं न तु यावद्विषयनिरूप्यं गौरवादित्यत आह वक्ष्यते॥ तथा च येविशेष्यवि
षयतावच्छेदकत्वे मानाभावादित्यरुचे[illegible]र्नियामकांतरमादर्शयति॥ ज्ञानसंबंधिनि रजते रज
तत्वस्य वसंबंधिनावच्छेदकत्वादित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ पुरोवर्त्तिरजतत्वसमूहालंबनानुव्यवसाय
वत्पुरोवर्त्तिरजतत्वसंबंधिविषयकत्वानुल्लेख्येवानुव्यवसायस्यादित्यर्थः॥ अत एवेति॥ एतच्च
गुरुमतमपहाय बोध्यं॥ प्रामाण्यस्येति॥ यद्यपि प्रामाण्यं प्रमीयते न चापि नाखंडस्य तस्याहुव्यवसा
याद्धि सर्वमुपस्थितिः॥ किंतु व्यवसायोपनीतत्वेनागमाहायत त्रिका एकतं ज्ञानग्राहकसामग्र्या बो
ध्यते तथा तदारोपस्थलेपि॥ यद्विद्विशिप्रमायामेव यस्याखंडस्य प्रथममुपस्थितिरपेक्षणीया तस्यैवा
रोपेपि तदपेक्षेति भावः॥ अन्यथेति॥ नहि भावं भावयति प्रतियोगिनि वा प्रतियोगित्वमवगम्य तद्धि

35 शिष्टधीरपि त्वारोपानारोपयोरेकदेवोन्वयधीरित्यर्थः॥ बाधानवतारेति॥ शुक्त्यादौ रजतत्वादिबाधानवतार
दशायां रजतादित्वमात्रानुव्यवसायस्य त्वमते त्विष्टमेवानेनापि शुक्त्या इदंत्वमोपनीतरजतत्वादिवैशिष्ट्या
वगाहनादित्यर्थः॥ यदाबाधावतारेण चीने विनाश एव मानस्तदा तदभावादेव तत्रानुव्यवसायाभावान्न चो
न चोतिज्ञसंकर इत्याहुरनायकेति॥ अनर्थं वेति॥ तस्यान्यत्वांतिविषये बाधावतारादेवेत्यर्थः॥ न्यायैक
देशीशंकते॥ थेति॥ विशेषणताविशेष्यविषयतारूप्य इत्यके॥ सम्यक्तालंबनव्याप्यत्वविशिष्टज्ञानश्ययेज्ञ
कइत्यन्ये॥ एतेनेति॥ विषयनिरूप्यादिज्ञानैरित्यादिहेतुनेत्यर्थः॥ स्वधर्मेणेति विषयविशेषांकितस्वधर्मेणेत्॥ ग
परेति॥ वस्तुगत्यायत्तव्याप्यत्वं प्रामाण्यं तल्लिंगेन मनसा वा ज्ञायमानं ज्ञानं न स्वग्राह्यं प्रामाण्यमेवतत्कृतोन
त्वमइति न स्यात् सामग्र्या साम्यादिति भावः॥ ज्ञायमानं ज्ञानेति पाठे न गृहीत्यान्यग्राह्यादित्यर्थः॥ यतिवादिति
ने ज्ञायमापितेन त्वमलपज्ञानेनतदग्रहादित्यर्थः॥ अप्रामाण्यस्येति॥ अप्रमाणत्वशंतिशेषः॥ अत्रेन स्ववर्तमानत्वेन प्रामाण्य
तुल्यत्वादित्यर्थः॥ अनुव्यवसायस्येति॥ भ्रमो हि रजतत्वप्रकारकत्वसत्येपि शुक्तौ रजतत्वाभावेन प्रामाण्यास
त्वं तथा चतुरोवर्णोमितिनहृचाभावेन भ्रमेन प्रामाण्यग्रह इतिन वाच्यमिति तज्ज्ञानसंभवतीति अनुव्यवसायस्य ॥३५॥

व्यवसायविषयीभूतं तद्वत्त्वाद्यज्ञत्वादनीतादिगोचरज्ञानानुव्यवसायेन तथादर्शनादित्यर्थः॥ तद्वती
ति॥ धर्म्मिंश्चपरप्रकाशोबाधानवतारे अनुव्यवसायादिना त्वमेपि प्रामाण्यस्यवग्रहान्नोक्तव्यभिचारः॥ स्व
प्रकाशोचत्वस्य प्रामाण्यग्रहे सामर्थ्येपि प्रामाण्यस्य स्वरूपप्रकारविषयमात्राघटितत्वेन न तद्ग्रहे साम
र्थ्यविसंग इति भावः॥ तत्प्रामाण्यज्ञानं॥ कारणीनज्ञानकर्तृगादिज्ञानं॥ नन्विति॥ यद्यपि कोटिस्मरण
श्चवदितोत्तरकाले संशयोत्पत्तेस्तदा तस्य न तन्नोवाकत्वं तथाप्यनद्भूपाली विज्ञानबहुशो दिणाधर्मिज्ञा
नमवोक्तमित्यत्रे॥ कोटिस्मरणस्यादिरितिसमासः॥ धर्मिज्ञानमेवोक्तमित्येके॥ नहि मनदोषमाह ज्ञा
नेति॥ योग्यसन्निकर्षस्यैव ज्ञानजनकत्वादिति भावः॥ ननु ज्ञानतारूपलिंगमेव तत्संशायकस्यादि
त्यत आह लिंगं वेति॥ तस्यानुमितिनिरूपनिश्चयमात्रफलकत्वादित्यर्थः॥ यथा च संशयस्वरूपानु
मितिस्तथानुमानप्रकाशे वक्ष्यामः॥ निश्चमने दोषमाह ज्ञानस्येति॥ अन्यथेति॥ विशेषदर्शनास
त्तिकाले संशयासत्त्वापत्तेः॥ तस्य प्रतिबंधकत्वेपि न सामग्र्यास्तदप्रतिबंधकत्वापातादित्यर्थः॥ ने

36 वविशेषादर्शनस्य प्रतिबंधकाभावतया कार्यसहभूतस्यैव हेतुत्वे कथं तत्काळे न दुसत्त्विरिति वाच्यं। तद्प्रति
बंधकत्वे संशयएव स्यात् न तु विशेषदर्शनमित्येतन्मात्रपर्यायाद्दित्यके। ज्ञानरूपप्रतिबंधकाभावातिरिक्तस्य कळे
नियमः पक्षतावदित्यन्ये। मिश्रमतेनाशंकते ऽथेति। तथा चाप्रामाण्यसंशयसामग्रीरूपप्रतिबंधकसत्वा
न्न तन्निश्चयरूपकार्योदय इति भावः। नेति। विरुद्धैककनिश्चयसामग्र्यावेव युगपदनवस्थत्यो विरोधत्तानसि
मान काळीने संशयसामग्री न तु द्वा स्यामधिकासाकृतसामग्री समाजाद्देवसंशयोपपत्तावतिरिक्ततसामग्री
कल्पने मानाभावात्। तथा च संशयसामग्री न निश्चयसामग्र्याः प्रतिबंधिका न तदैतदादिति भावः। न च वैवि
रोधिसामग्र्याः परस्परं प्रतिबध्य प्रतिबंधकभावादेव न संशयः। तथा च न तदनुपपत्तिबळादेवापरा संश
यसामग्री मंतव्येत्यत आह। नत्वेकेति। अविरोधादिति। उभयोरपि संनपसंशयत्वपैकज्ञानजनकत्वस्या
नुभवसिद्धत्वादिति भावः। तस्या इति। उभयोरपि सामग्र्या इत्यर्थः। नन्वेवं तन्मयपिप्रामाण्यसंशयान
स्यान् अतिरिक्तायाः प्रामाण्यसंशयसामग्र्या अभावात् प्रत्येकनिश्चयसामग्र्याश्च प्रत्येकनिश्चयवत् ।।३६।।

र्यार्यप्रतिप्रतिबंधकत्वात्॥ यदि च निश्चयस्य समग्रीदयसमाजादेर्वा विरोधज्ञाने सति नर्हिशयप्रतिमन्य
सेन तस्मममपि तुल्यमिति स्ववोस्वरसाद्दाहदधर्मिज्ञानं चेति॥ तथा च ज्ञानमहस्यैव ज्ञाभाष्य निश्चयत्वप
तापत्तौ विशेषदर्शनानन्तरं नस्संशयप्रतिनावश॥ धर्मिनियम इति तुरमाद्दो वेगेन गच्छतः फन
सात्वादिकोटिस्मृतिमतोऽग्ने कट्टस्येंद्रियसंनिकर्षेपि यस्यैव वृक्षस्य ज्ञानं तत्रैव फनसत्वादिसंदेहो ना
न्यत्रेति नियम इत्यर्थः॥ नेनान्यत्र सम्हालेब नसत्वे कथं नातिप्रसंग इति वाच्यं॥ विशेषादर्शनादेः सहका
रित्वात्॥ न सत्वे स्वतात्॥ ननु यदेव धर्मिज्ञानं नियामकं तेन देव संशयनियामकमस्तु न तु नोरवनिया
यात्॥ नवविषयमाहात्म्यादिरूपतया नेषामननुगमे न नुगतधर्मिज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यं॥ एवं हि
विशिष्टज्ञानमात्रे एव धर्मिज्ञानहेतुतापत्तेः॥ यदि चाव ग्रपकत्वादि शेष्यज्ञानस्योग्रतीत न नुगमा च
विशेषासंनिकर्षादीनामेव नत्र हेतुत्वे न देवतत्रापि तुल्यमित्यस्वरसाद्दाहकारादि॥ पुर्निर्दिष्टधर्मस्य
पलको घासहत्नपःसहव्याग्र उपलं स्थय त्रभाधार्मिणि यद्धर्मसहचारितानेकधर्मोपलं ... कोटावु

37 कत्वसंशयस्य धर्मिज्ञानानपेक्षायां निरस्यादित्यर्थः ॥ न चैवमपि नाहसंशयविशेषे नाहत्वधर्मिज्ञानस्यहे
तुत्वे संशयसामान्ये हेतुतेति नैवाच्यं ॥ यत्र विशेषयोरेरनिश्चयन नत्सं तत्र वा तथा ॥ यथा कचिद्ज्ञाने उ
त्कटकोटिकप्रामाण्यसंशयानस्यादिति विशेषहेतुत्वेपकरोषानुद्धारात् ॥ यत्र नीनादिषु धर्मिज्ञा
नापेक्षणादन्यत्रापि तथेति नन्द ॥ सन्निकर्षत्वेन तदपेक्षाया वक्तुमशक्यत्वात् ॥ केचित्तु यद्ध
सद्वति तद्धर्मोपलंभाय तद्धर्मिणि तस्य तत्त्वे वारोपइति धर्मिणि यमवदारोप्यनियमोपि तद्धेतुत्व
प्रमाणं ॥ अत एव सारूप्यतत्वाग्रहावित्यादिना साहस्यापेक्षानियम इत्याहुः ॥ उत्कटत्वं च नाह
त्वधर्मिविषयत्वं उपाधिः न तु जातिर्व्याप्यवृत्तित्वात् ॥ दोषांतरादिति ॥ अतस्यास्तद्रूपा
दित्यर्थः ॥ तद्भवति ॥ यथापीतारोपापि शुक्लार्थिद्वर्त्तिस्तथा प्रामाण्यसंशयस्यकचिन्नैकेपरहि
तिः स्यादित्यर्थः ॥ दोषांतरमाह ॥ साधाकारातिः ॥ तथा च नत्वविरोधिविरहात्तत्वेनपदसंघन
अत्र च मानसानुव्यवसायादिरूपप्रामाण्यनिश्चये जागरति न तत्संशयः ॥ तस्य तथात्वेपि सं ॥३७॥ मन

शयस्य विपरीतनिश्चयमात्रप्रतिबध्यत्वादित्यर्थः ॥ यद्यप्येवमपि प्रामाण्यतदभावसंशयो मा भूत् तद्प्रामा
ण्यतदभावसंशयः स्यादेव प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्न्नीलरूपतया परस्परविरहरूपत्वाभावात् ॥ तथापि तद्ग्र
प्रा ३ कारकत्वे संशयात्तदप्रामाण्यसंशयोऽपि व्यवसायविषये तदभावत्वविषसंशयपर्यवसन्न एव ॥ स च तत्त्वे
वतद्वच्वग्राहिणा प्रामाण्यनिश्चयेन प्रतिबध्यते एवं च तदभावयोः परस्परविरहरूपत्वादित्यावयः ॥ केचित्तु प्रा
माण्यतदभावसंशयस्याप्यनुभूयमानत्वात् तस्यैवमप्यनुपपादनमेवेत्याहुः ॥ यत्तु साक्षात्कारित्वमेनिश्चयत्व
पे साक्षात्कारिवि परीतनिश्चयो विरोधी संशयं तु विरोधिनिश्चयमात्रं तथा ॥ तथा च प्रामाण्यसंशयो वाऽप्रामाण्य
संशयो वा तद्विरुद्धप्रामाण्यनिश्चयाद्देवं द्वयं निवर्त्ततेवेत्यर्थः ॥ इतिनन्न प्रामाण्यस्याप्रामाण्यविरुद्धत्वेऽपि न त
द्विरहरूपत्वं तयोर्नीलरूपत्वात् ॥ नापि तद्विरहव्याप्यत्वेन धाप्यत्वेन तस्यापरामर्शात् ॥ तज्ज्ञानमात्रस्य संशयनि
वर्त्तकत्वेऽतिप्रसंगात् ॥ विशेषदर्शनमिति ॥ विपरीतदर्शनमित्यर्थः ॥ ननु दोषः प्रतिबंधकोऽनवपि तन्नादिदोषदु
त्यनआदाननेवौनौ नादिजात्यैव कश्चिद्दोषः किंतु केऽपि कश्चित्तथा वा च तत्र के प्रमाप्रतिबंधकतया पितादृ

38

दोष इत्यर्थः॥ यद्यपि विशेषदर्शनेऽपि भ्रमादिजनकः पित्तादिवदत्र दोषानानुभूयते तत्र दोषत्वजातिमानेव कश्चित्संश-
यविशेषकपिशाचादिवदतीन्द्रियोऽस्ति योग्यानुपलब्ध्यभावेऽपि कल्पनीय इत्याह नत्विति॥ परिभूयस्व प्रयोजनाक्षमीह-
त्यसंशयस्य समानधर्मापेक्षायामाह॥ नन्वेति॥ अन्यथासिद्धिशङ्कायाः प्रामाण्यशङ्कानोत्थितिं शङ्कितुरहृदयं॥ अत एव
नचेत्याद्युक्तशङ्कानन्तरमपि पुनः शङ्कयमिति ध्येयं॥ नन्वत्र संशय इति॥ एवं च तन्मते अनुव्यवसायस्य प्रमात्वनियमो
न वा स्यात् अप्रमापि प्रत्येव गृह्यते इत्यस्य चाद्य इति तावत्॥ प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिमुक्त्वा तदनुपपत्त्या तज्ज्ञ-
न्यविषयसंशयानुपपत्तिदोषमाह एवमिति॥ संशय इत्यनेनेत्यादिनिशेषः॥ प्रामाण्यसंशयानन्तरं विषयसंश-
य इत्यत्र परस्योक्ता प्रतिमा शङ्क्य निराकरोति॥ नचेति॥ तुल्यत्वादिति नववा च इत्यनेन संबध्यते॥ नस्येति॥ प्रामाण्य-
१ इतिशा संशयस्यासावेव कल्पात्तुल्यत्वाभावात्॥ प्रामाण्यसंशयोऽन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकितयापि तद्धेतुरित्या-
ह न्यमत इति॥ अत्रेदं चिन्त्यं॥ अप्रामाण्यशङ्काभावविशेषदर्शने संशयप्रतिबन्धकमिति सर्वसिद्धं॥ एवं च प्रा-
माण्यसंशयस्यान्तेजकत्वेनापयोर्न अन्वयव्यतिरेकानुविधानमन्यथासिद्धं विषयसंशयप्रतिबन्धका-
भावे सति क्लृप्तसामग्रीतएव तदुत्पत्तेः प्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वे मानाभावात्॥ अन्यथा प्रामाण्यनिर्णयसंशया- ॥३७॥

वृ

द्विवा प्रामाण्यनद्गौ संशयादप्यर्थसंशयसत्त्वाद्भ्रमनिवारेण प्रामाणिकवैजात्यकल्पनापत्तेः ॥ अत एव संशयस्य
त्रैविध्यमुपपद्यत इति ॥ अस्त्विति ॥ प्रामाण्यसंशयस्यानुत्पत्तिसिद्धत्वादुरपहृतत्वाद्वा तज्ज्ञानग्राहकेणैव तद्ग्रहेन
नैव तत्सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ विषय इति ॥ स्वातन्त्र्येणेति शेषः ॥ ज्ञानविषयतया तेनानुव्यवसायस्य तत्त्वे इदं विषय एव ॥ अन्यथा
व्यवसायेनास्य कारकत्वादस्तेनाल्लुरवासीतवाता ॥ इदमंशे यथा स्वतः प्रामाण्यं तथा रजतांशेऽपीति शीकते ॥ नन्विति ॥ एवं
प्र० ५ व स्वतः प्रामाण्यस्य प्रामाणिकत्वे उक्तसंशयोऽसिद्ध एवेति भावः ॥ इदंचेति ॥ इदंविशेष्यकं रजतविशेष्यकं वा न भो
न संज्ञानेन मनसा वाहिरस्वातन्त्र्यादित्यर्थः ॥ किंचिदिमिति ॥ इदमिति विशेषणतया लिङ्गायेण उक्तबाधकान्नहाकारता
सिद्धेः ॥ एवं सत्यनुव्यवसायस्य विषयीज्ञाने निर्विकल्पकत्वं निरस्यति ॥ तथा वेति ॥ नानुव्यवसायेति ॥ अत्रापि स्वा
नैत्र्येणेति शेषः ॥ परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं साधयितुमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ननु परमात्रग्राह्यत्वे साध्यमिति
न सिद्धसाधनमत आह स्वस्यापातेति ॥ वस्तुत एवं सति मात्रपदव्यवच्छेद्यं भिन्नाप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धिर्बोध्या ॥ ननुप पर ३
व्यक्तासिन्नमात्रग्राह्यत्वे साध्यमिति नोक्तदोष अत आह नहीति ॥ अप्रमायेति ॥ वस्तुतो यद्वा न प्रमाणं तद्ग्राह्य
प्रामाण्यमेवेत्यन्नाह प्रामाण्यापेक्षया परत्वे विवक्षिते ऽप्रामाण्य ज्ञानापेक्षैर्नैर्वहतीति परत्वासिमतेन तेनाप्रमा येऽज

39

गीकृते ज्ञाने प्रामाण्यं ग्राह्यमिति तथा सति पर्यवसितं स्यादेवं परवादिमते तत्राप्रामाण्यप्रसंग इत्याद्युक्तम्॥ यद्विषयत्व
ग्राह्यमिति पाठः तदा यत्प्रमाणं ज्ञानं तत्स्वग्राह्यप्रामाण्यमेव सर्वमिति मीमांसकाभिमानानुसारेण परवाद्यभिमते ऽ
प्रामाण्यप्रसंगो बाध्यः॥ अनभ्यासदशापन्नेति॥ कर्तव्यहेतुर्यो विनितावत एव पक्षत्वमभिमतं अन्यथाऽनभ्या
सदशापन्नेपि सर्वत्र न संशय इति नागासिद्धितादवस्थ्यं स्यात् इति॥ न बाध्ययेति॥ तथा च स्वाश्रयग्राह्यमित्य
र्थः॥ तेन तयोर्भिन्नज्ञानस्य सर्वप्रामाण्याश्रयतया न ग्राह्यत्वेन न बाधः॥ घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिप्रामाण्या
श्रयीभूतास्वादादिज्ञानग्राह्यत्वेन तथा च स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावात्॥ अत एव विप्रतिपत्तावेवकारः सार्थक इ
त्युक्तं॥ यद्यपि सर्वविषयकज्ञाने मानं द्वि॥ तैः प्रामाण्याबाधस्तथापि तं पक्षबहिर्भावएवेत्यवधेयं॥ स्वाश्रये स्य३
ति॥ ननु परप्रामाण्यमपि प्रामाण्यस्यानुमितिग्राह्यत्वाभ्युपगमे न सिद्धसाधनं न च स्वाश्रयातिरिक्तमात्रग्राह्यत्व
मित्यर्थः॥ उक्तन्यायेन प्रामाण्यमात्रस्यैव स्वाश्रयीभूततयोर्भिन्नज्ञानग्राह्यतया बाधापत्तेः॥ न च प्रतिज्ञाने व्याप्ते ॥३॥

सामान्यं लिङ्गमेवेति वाच्यं ॥ अननुगतमतेरननुगतस्यैव तस्य सिद्धेः ॥ अन्यथा पाधिमात्रस्याननुगतत्वापत्तेरिति चेन्मै
वं ॥ स्वाश्रयपदेन स्वाश्रयत्वावच्छिन्नत्वेन विवक्षितत्वे किंतु स्वाश्रयीभूतास्पदादिज्ञानव्यक्तिमद्दितरैकमात्रगा
म्याद्यत्वमित्यर्थात् ॥ यद्यप्येतावतैव पूर्वसाध्यं सिध्यति तथापि विशिष्टाविशिष्टोपाधिभेदाद्वैद्वैतनावत् ॥ स्वा
श्रयेसत्यपीति ॥ विपक्षबाधकतर्कसत्त्वेनायमपि व्याप्तः ॥ सतिसप्तमीमहिम्नाव स्वाश्रयसामानाधिकरण्यं सं
शयविशेषणील्यते तेन व्यधिकरणसंशयमादाय घटो वदावर्धनव्यभिचारः ॥ नदुक्तरीत्यादिना स्वाश्रया
धिकरणक्षणावधिकतृतीयक्षणावृत्तिसंशयकोटित्वादिति विवक्षितेन स्वाश्रयासमानक्षणावधिकचतुर्थ
क्षणसंशयादसिद्धिरिति परास्तं ॥ नैवमपि स्वाश्रयात्यन्ताभिमक्षणस्वाश्रयाधिकरणक्षणज्ञानवोत्रा निर्वि
कल्पके [redacted] नदुक्तरक्षणावृज्ञानत्वविशिष्टस्वाश्रयात्मकधर्मिज्ञानेननःकोटिद्वयस्मरणेननः संशयइति असि
द्धिरेवेतिवाच्यं ॥ विषयवैशिष्ट्यावगाहिना ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकादेव धर्मिज्ञानात्सामान्यसंशयबाधकात्

५०

वात्॥ ननु निःप्रकारकधर्मिज्ञानं न संशयहेतुः किंतु सप्रकारकमेव तादृशज्ञानस्यैव कोट्युल्लेखित्वादिनियामकत्वा
त्॥ अन्यथा मिथ्यामतेनाहत्य धर्मिज्ञानांगीकारेणैव संशयसमर्थनमते परतस्त्वेनापीति चेन्न॥ विषयीत्वानुस्या
पि सप्रकारत्वात्॥ न हि विषयकवादे रेव समानधर्मवत्वात्॥ न चैवं व्यवसायोपनीतमर्थं न चेपपिसातमिति न संश
यसमर्थनं॥ न हि घटत्वप्रकारकत्वे ज्ञानत्वे वा संशयहेतुः किंतु प्रामाण्यसंशयस्तद्धत्वसंशयपर्यवसन्न एव॥ य
त्रवाज्ञाने पूर्वोत्पन्नसजातीयज्ञानांतरगोचरज्ञानत्वं निर्विकल्पकादि न तथ्यदवस्थाडुसांतक्षणगोचरस्य
एवज्ञानत्वं किंचिद्विशिष्टज्ञानेन प्रामाण्यस्यैव पक्षत्वमिति वदंति॥ ननु गुरुमते धर्मिज्ञानेन सादृश्याविरुद्धज्ञानेकधर्मा
पस्थितिर्विशेषस्य संशयः स्वप्रकाश तथा च नैव धर्मिज्ञानेन दृष्टिमक्षणकोटिद्वयस्मरणमिति द्वितीयक्षणे
व संशयादन्यतरासिद्धिरिति वृत्तन्न॥ स्वप्रकाशात्मकधर्मिज्ञानजनितसंस्कारेण स्मृतिरूपधर्मिज्ञानस्य तृती
यक्षणसत्वात् कोटिद्वयस्मरणेऽपि विनश्यदवस्थायाः तदापि सत्वेन तृतीयक्षणे संशयविरोधात्॥ इत्यानेव ॥४०॥

विशेषोऽन्यायनये स्वाश्रयाधिकरणीभूतस्थितिक्षणावधिकतृतीयक्षणे गुरुमते नाशक्षणोत्पत्तिक्षणावधिकी ॥ स्वाश्रयाधि
करणत्वेन क्षणयोरननुगमात्तेनानुगमः ॥ संशयश्चैवमेकपक्षस्थितिजनकज्ञानत्वे पूत्तरसाधारणमित्याहुः ॥ अत्र वदंति ॥ न
न्मने द्वितीयक्षणेऽपि प्रामाण्यसंशयसत्त्वेनाभिमतक्षणे तदाहितार्थसंशयात्राहेशात् तृतीयक्षणवर्त्तिसंशयकोटित्वे घट
यादावर्थव्यभिचारि ॥ अथ तन्मते स्वतंत्रकोट्युपस्थितेरेव संशयत्वेन प्रामाण्याप्रामाण्यकोट्युपस्थितेश्च सत्त्वेन तद्
योर्विषयत्वात् द्वितीयक्षणे प्रामाण्यसंशयसत्त्वेऽपि न तद्व्यवहिताभिमतक्षणे तदाहितार्थसंशयः ॥ न तस्य स्व
तंत्रकोटिस्मरणात्मतावारः ॥ न्यायनये च प्रामाण्यादिकोटिस्मृतेर्विशेषणज्ञानत्वेनार्थसंशये प्रत्यक्षप्रयोगाद्वतंत्रस्वा
तंत्र्यस्य गौरवेणाप्रयोजकतया न तद्व्यवहिताभिमतक्षणेऽर्थसंशयसत्त्वमिति चेदत्र नावदेवं तथापि यत्र स्थिति
क्षणोत्पन्नसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मृतिरूपधर्मिज्ञानं ततः स्वतंत्रतद्वादिकोटिस्मरणात्तरूपार्थसंशयस्तत्रार्थव्य
भिचारो दुर्वार एव ॥ न्यायनये च स्थितिक्षणावधिकतृतीयक्षणवर्त्तिसंशयविषयत्वस्य तत्र सत्त्वात् ॥ न हि तेनास
ते जन्मक्षणोत्पन्नस्थितिक्षण एव स्वाश्रयाधिकरणत्वेनाभिमतः तथा सति हेतोः साधारण्यं न स्यात् ॥ न च न दामतावे

४१

द्विकोटिस्मृतेर्धर्मिज्ञानसाहित्याभावात्तनाथसंशयत्वमिति वाच्यं । उक्तस्मृतेः स्वाश्रयसमानविषयतया घटज्ञाने
न्यविषयत्वेन प्रामाण्यार्थोक्तयविषयसंशयहेतुशरीरप्रविष्टधर्मिज्ञानरूपत्वात् ॥ तस्मादुक्तेन कथादिहेतुव
त्वस्य मतेनैवार्थदेतुरित्येवं नत्वमिति ॥ न च न्यायनयेस्वाश्रयस्य धर्मिणो ज्ञानेननाशात् कथं तत्र धर्मिकः संशय इति
वाच्यं ॥ धर्मिज्ञानेनैवापनीतेनतत्रे नसंनवात् ॥ ननु रूपगुणाद्इति ज्ञानानन्तरं तद्ज्ञानरूपधर्मिज्ञानं ततो गुणत्वतदभा
वकोटिद्वयस्मरणं ततस्तृतीयक्षणे प्रथमज्ञाने ज्ञानं गुणो न वेति यन्संज्ञायस्तेनाहृद्गासंशयकोटिगुणत्वे प्रा
तं स्वाश्रयग्राह्यत्वेन निर्व्याप्तिवारणं ॥ न च स्वपदस्य तृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयप्रामाण्यपरतया उक्तेन तथा सं
शयाभावेन नाहृद्गासंशयविषयप्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वरूपविशिष्टाभावसत्वेन साध्यसत्वान्नेव मिति वाच्यं । गु
णत्वतदभावप्रामाण्यतदभावकोटीनी समूहालंबनस्मृतिः सर्वत्र समूहालंबनतसंशयस्यापि भावात् ॥ न
च संशयविशेष्यत्वेन स्वाश्रयग्राह्यत्वमिति साध्यं ॥ केदाचित्तस्यापि संशयविशेष्यत्वात् ॥ न च तृतीयक्षणवृत्तिसं
शयविशेष्येति विवक्षितेनतथा चेरूपेगुणत्वमाहित्या पिस्वाश्रयेण नाहृद्गासंशयविशेष्य ज्ञाने तपधर्मिणि गुण ॥४१॥

त्वाग्रहेण साध्यसत्त्वान्नोक्तदोष इति वाच्यं ॥ अर्थव्यभिचारवारणार्थं विशेषणोपादानानुपपत्तेः विवक्षितस्य साध्यस्य न
त्रसत्त्वात् ॥ इति चेत् ॥ अत्र ब्रूमः ॥ स्वाश्रयसमानाधिकरणतादृशाहृतीयक्षणवर्त्तिद्विमात्रकोटिकसंशयकोटित्वं वि
वक्षितं ॥ साध्ये वा स्वपदं तादृशद्विमात्रकोटिकसंशयविषयप्रामाण्यपरं ॥ तथा च यत्र रूपे गुण इति ज्ञाने गुणत्वेन र
नावप्रामाण्यतदभावकोटिकः समूहालम्बनसंशयः तत्र गुणत्वेहत्वेनावनन व्यभिचारः ॥ यत्र च गुणत्वेन तदभावकोटिक
संशयः तत्र तादृशसंशयविषये प्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वरूपविशिष्टाभावसत्त्वेन साध्यसत्त्वादेव तत्र न व्यभिचारः स्वा
र इति ॥ यत्तु स्वाश्रयानिवर्त्तनीयसंशयविशेष्येन स्वाश्रयग्राह्यमिति साध्यं अस्तु च स्वाश्रयानिवर्त्तनीयः स्वाश्रय
गोचरप्रामाण्यसंशयः तदाहितार्थसंशयश्च ॥ तथा च रूपगुणत्वग्राहिणा ज्ञानेन ज्ञानगुणत्वग्राहिणा व्यभि
चारात्तावपि न तन्निवर्त्यप्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयविशेष्येऽर्थे तन्न घटत्वादिग्राहिणासानः व्यभिचार
इति [illegible] तृतीयक्षण इत्यादिहेतुविशेषणमिति ॥ तन्निरस्तं ॥ रूपपि न तदाहितार्थसंशयविशेष्यत्वसत्त्वे न व
तत्र गुणत्वग्राहिणा ज्ञानेनोक्तव्यभिचारतादवस्थ्यात् ॥ अप्रामाण्यसंशयेति ॥ नेत्यर्थव्यभिचारः अप्रामाण्य

संशयाजन्यस्यापि संशयस्य तत्र सत्त्वात् ॥ न च नञ्व्यत्यासेनाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविषयत्वमित्य
42 र्थः ॥ नाहृत्य संशयाविषयीकृतार्थविशेष्यकत्वालिवारात् ॥ नापि नाहृत्य संशयायोग्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यं ॥ अ
सिद्धेः ॥ पक्षीकृतप्रामाण्यस्यापि स्वगोचरज्ञानाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविषयत्वादिति चेन्न ॥ स्वाश्रय
विशेष्यकाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशय॰योग्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ न च स्वाश्रयेत्यादि विशेषणमसिद्धिमात्रवा
रकत्वेन व्यर्थमिति वाच्यं ॥ वस्तुमात्रस्य च स्वगोचरज्ञानाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशययोग्यत्वेनाप्रसिद्धिवारकत्वेन
स्य व्याप्तिग्रहोपयिकत्वात् ॥ एवं चात्र हेतौ पक्षविशेषणमन्नादेयमिति ध्येयं ॥ यद्वा अप्रामाण्यपदं पक्षीकृतप्राम
ण्यविरोध्यप्रामाण्यपरं तत्संशयजन्यसंशयायोग्यत्वमित्यर्थः ॥ ननु प्रामाण्यसंशयानंतरं दोषवशात् प्रामाण्या
भावयोर्विषयोरजननं न वेति न तथाहितार्थसंशयविषयतया पुनरप्यसिद्धिरिति चेन्मैवं ॥ नाहृत्य प्रामाण्यसंशयनि
ष्ठकारणताप्रतियोगिकसंशयनिष्ठकार्यतानिरूपितविषयत्वेनावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ एवं च नासिद्धिः ॥
प्रामाण्यविषयत्वस्य तत्रानवच्छेदकत्वात् व्यवसायविषयविषयत्वस्यैव तथात्वात् ॥ न च प्रामाण्यसंशयजन्य ॥४२॥

धारावाहिकसंशयविषयतया तथात्वसिद्धिरिति वाच्यं ॥ पूर्वप्रामाण्यसंशयस्य तत्त्वेनोत्तरसंशयं प्रत्यप्रयोजकत्वात् कोटि
द्वयोपस्थितित्वेनैव तस्य तद्धेतुत्वात् ॥ अप्रामाण्यवदिति ॥ पक्षीभूतप्रामाण्यसंशयकोटिभूताप्रामाण्यवदित्यर्थः ॥
तद्भिन्नभ्रमत्वेन स्वतस्त्वं निराकरोति ॥ विवादेति ॥ केचित्तु विप्रतिपत्तिसाधारणस्वतस्त्वं निराकरोतीति विवादेतीत्याहुः ॥ विप्रति
पत्तौ यथा साध्यमुक्तं न तु तावदिह साध्यं ज्ञेयं ॥ स्वाश्रयेति ॥ अत्रापि स्वाश्रयनिश्चय इति सति सप्तमीवत्वाकृतत्वामानाधि
करण्यं लक्ष्यते ॥ तदुत्तरेत्यत्र तत्पदेन स्वाश्रयो न विवक्षितः किंतु तन्निश्चय एव ॥ अन्यथा तद्भ्रमे तन्नासिद्धिः ॥ तत्राद्यु
भित्तिरूपनीतेन ज्ञानेन तत्संशय इत्यनेकसत्तलेन तदुत्तरादाह ॥ अत्रापि द्विमात्रकोटिकत्वं संशयविशेषणं ॥ साध्यवस्तुरूपदेनाद्द
श संशयविषयप्रामाण्यपरमतो न पूर्वोक्तगुणत्वादौ व्यभिचारः ॥ न चैवं ज्ञान×यत्र×त्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञानग्राहकेन वा
स्वाश्रयग्रहः ॥ न च गुणत्वादरूपत्वाद्यभावस्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वस्य तत्रानावाधे व्यभिचारप्रसंग एवमेवेति वाच्यं ॥ तत्र तद्विशेष्यक
गृहीततत्प्रकारत्वादिना ग्राहकस्यावश्यं विशेषणीयत्वात् ॥ अन्यथा सिद्धसाधनतापत्तेः ॥ प्रामाण्यसंशयविनावेति ॥
स्वाश्रयनिश्चयविशेष्यकप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयायोग्यत्वादित्यर्थः ॥ एतेन प्रामाण्यपदस्य पक्षीभूतप्रामाण्यपर
त्वे घटत्वप्रकारत्वादौ व्यभिचारः प्रामाण्यमात्रपरत्वे त्वसिद्धिरिति परास्तं ॥ घटत्वप्रकारकत्वादेः स्वाश्रयनिश्चयवि

43

षयतयातन्निष्ठप्रामाण्यसंशयजन्यसंशययोग्यत्वात्॥ पक्षीकृतप्रामाण्यस्येतद्विषयतया तादृशसंशयायोग्यत्वात्॥ यद्यप्ये
वमप्यन्यतरासिद्धिः परतःप्रामाण्यस्य स्वाश्रयनिश्चयविषयतानङ्गीकारेण तन्मते तस्य तादृशसंशयायोग्यत्वात् तथापि स्वमते नै
वहेतुत्वं बोध्यं। स्वदृष्टान्तस्वरसेनाह। पूर्वेति॥ एतत्सद्यार्थपरिचयार्थमनन्यासत्त्यादिविशेषणं तद्व्यावर्तकेन सहेनैव विशेष
णासात्॥ बाधवारणाय पूर्वकालीनेत्यन्तं॥ सर्वकालीनपदस्य व्यवहितपूर्वकालीनपरं॥ विनश्यदवस्थस्य तदासत्त्वात्॥ न च ज्ञानोत्प
त्त्यनन्तरं तृतीयक्षणे तद्विशेषः॥ यद्वा ननिश्चयानन्तरं तृतीयक्षणे गुणत्वादिकः संशयो न ज्ञानस्य दर्शनत्वमनन्यवद्वा
क्षमिति सर्वं गुणत्वादेर्न व्यभिचार इति दिक्॥ ननु तत्त्वस्वत्वं न ह्यन्यत्वं परत्वमिति कोऽयं विरोधात् स्वत एव संशय इत्यत आह नाहीति
अन्यथाग्राह्यत्वमित्यस्य विवरणं परतोग्राह्यत्वमिति॥ कस्मिंश्चिदित्यनेन प्रामाण्यं परतोग्राह्यं सांशयिकत्वात् इत्युपन्यासः स्वर
स्वादर्शितः न तु द्विजं तु प्रामाण्यं न स्वतोग्राह्यं सांशयिकत्वात् तथा च परतएव ग्राह्यं स्वतोऽग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वादित्यनुमानद्व
यकल्पनागौरवादित्याहुः॥ केचित्तु ग्राह्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यावर्तकतया व्यर्थत्वमित्याहुः॥ छ॥ अथेदं रजतमिति संश
यानुपपत्तिर्न स्वतस्त्वबाधिका। तथाहि। एवं हि रजतत्वादिना विरपि व्यक्तिग्राहकसामग्र्या ग्रहणं न स्यात्॥ अनन्यासस
शायो रजतं रंगं वेत्यादिसंशयानुपपत्तेः न तु धर्मिज्ञानस्यैव रजतत्वादिविषयतया विशेषदर्शनत्वात्॥ ननु तु तत्त्वसि ॥४३॥

ऽन्यासंशयस्य दुरपह्नवत्वान्नेत्थं तु याथैरो स्यावश्यकत्वापेयत्वात्तेन तत्प्रतिबंधाद्धर्मिज्ञानं न रजतत्वविषयकमतो विशेषदर्शना
भावान्न संशयानुपपत्तिरिति चेत् तर्हि प्रामाण्यसंशयस्यापत्तु मन्यमानतया नत्थं तु दोषस्यावश्यकत्वेन तत्प्रतिबंधाद्धर्मिज्ञाने
न प्रामाण्यविषयकमिति तुल्यं। न तु दोषादिप्रतिबंधकाभावे सति व्यक्तिप्रत्यक्षं जातिविषयकतया नियतमित्येव व्यक्तिग्राह
कग्राह्यत्वं जातीनामुच्यते प्रतिबंधेऽनेनैवं दोषाद्यभावे सति ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वमेव स्वतस्त्वमिति तुल्यं। अन्यथा विपर्यया
नुपपत्तिरपि दोषः स्यात्। भ्रमस्यापि धर्मिज्ञानजन्यत्वेन विशेषदर्शनसंभवात्। तस्माद्विप्रतिपन्नेन प्रामाण्यग्राहकपद
प्रक्षेपात् प्रामाण्यभ्रमस्य परैरपि स्वीकारात्। यथा तेऽप्रामाण्याग्रहेऽपि न स्वतस्त्वहानिः तथा संशयस्थलेऽग्रहेऽपि न त
द्धानिः॥ भ्रमस्येव संशयस्याप्रामाण्यग्राहकत्वात्। यदि वा धर्मिज्ञाने प्रामाण्यं ग्राहकमेव तदा भ्रमेऽपि तुल्यं॥ न वा ऽप्रा
माण्यनिश्चयप्रतिबंधको दोष एव कश्चिन्निवार्यः। केचित्तु कश्चिद्दोष इत्यभ्युपगमेन संशयहेतोरन्यस्यवानथात्वेन कल्प
नात्। अन्यथा रजतत्वादिस्थलेऽपि को दोषः इत्यनुयोगापत्तेः। अथ रजतादिग्राहकेन्द्रियसंयोगकाले रजतत्वादिग्राहक
संयुक्तसमवायस्यावश्यकत्वात् सामग्रीसमाजमहिम्ना न चैतत्तथात्वमत्र तु मनसो बहिरस्वातंत्र्यान्न तद्धेतुत्वे ग्राहकेऽस
नि मवायात् तर्हि सामग्रीविरहान्न स्वतस्त्वमित्येव व्याप्ता संशयानुपपत्तिरबाधिकैवेति। नच सामग्रीविरहेऽपि व्यवसा

44 यः हृपक्षत्यासत्ते स्कन्धत्वादित्यादिना परेणानस्त्ररसूनात् इति ॥ यत्तु सामग्रीविरहादेवनस्वतन्त्रत्वं नयादि॥ व्यवसा
यापनानस्य न हेतुत्वं स्यात्तु व्यवसायविषयेपि स्वातन्त्र्येण संदेहावान्तेन गृहः स्वातन्त्र्येण न ग्राहकस्यैव प्रामाण्यग्रा
हकत्वात्तदिदमुक्तं मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् इति ॥ गुरुस्तु यत्र यद्यपि स्वातन्त्र्येण नहत्वम्पदं न तथापि स्वव्यकाव्यनिषेधा
देवनस्वतन्त्रत्वं ॥ नहमनो ज्ञानानुमित्यापिननद्रहः अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात् ज्ञाततनायाम्निराकरि
ष्यमाणत्वाच्चेति तन्न ॥ मनसा चैवं प्रामाण्यग्रहस्त्यागे मग्रंथविरोधात् ॥ यद्धूपनीतेस्वातन्त्र्यं मनसो न विरुद्धं नदा चो
पितुल्यं नस्मान्निमभ्रम तेन दोष इति ॥ प्रथममिति ॥ क्वचित्प्रामाण्यसंदेहादपि प्रवृत्तेस्तथा तदनुमेयमिति ना वध्ये ॥
अथ व्याघातेनेति ॥ क्वचित्सतियोगिसत्त्वसिद्धिं विना प्रमातद्दृश्यं वा नास्तीति परकीयनिषेधव्याघातलयेनेत्यर्थः ॥
दृष्टान्तेन प्रमा[illegible]विषयदृष्टान्तेन ॥ ज्ञेयत्वादिना प्रमयतान्यधर्मेण पक्षीयता स्यात्तु मेयत्वेन साध्याविशेषापत्तेः ॥ आदि
पदं तु सामान्यतः सिद्धप्रमाविषयदृष्टान्तधर्मपरं ॥ नवालीके व्यभिचारः मन्यते तस्य ज्ञेयत्वासाबात् भ्रान्तेरजन
तास्यादीनामपिधारमार्थिकानामेव लाभात् ॥ अलक्ष्याज्ञेयत्वे तत्र तथापि न व्यभिचारस्थैर्य इति स्यादिति निषेधव्य
वहारानाजनत्वेन साध्याभावस्य ज्ञानात् ॥ तदिदमुक्तं तत्र सर्वेन सामुकनेचाविनेति ॥ सामान्यतः प्रकाशे दा ॥४४॥

सिद्ध्यन॥ न सिद्धो वह्निप्रमासिद्धो वक्ष्यमाणव्यतिरेकिणि वह्निप्रमात्वरूपसाध्यस्य नाप्रसिद्धिरित्यर्थः॥ एवं च वह्निवि-
शेष्यकप्रमायामन्वयिनः सिद्धायामपि निःकंपप्रवृत्त्यंगस्य वह्निप्रमात्वप्रकारकज्ञानस्यासिद्धेस्तदर्थं वह्नित्वप्रकारक-
मिदं ज्ञानं वह्निप्रमा वह्न्यवृत्तित्वप्रकारानवच्छिन्नं वेति व्यतिरेकिणा साध्यं॥ ननु प्रकृतव्यतिरेकिणा वह्न्यवृत्तित्वप्रकारा-
नवच्छिन्नज्ञानत्वं साधनीयं तच्च ज्ञेयत्वादिनाऽप्रसिद्धं न हि तेन वह्न्यवृत्तित्वप्रकारानवच्छिन्नज्ञानविषयत्वं इति साध्य-
तेर्व्यभिचारात्॥ व्याघातादपि नाद्यसाध्याप्रसिद्धेः सिद्धेर्वा किं ज्ञेयत्वानुसारेणेत्याशंक्य निराकरोति॥ न च बाधाद्य-
मिति॥ तथा चेति॥ वह्निः प्रमाविषयः ज्ञेयत्वादित्यत्र वह्निज्ञानस्य वह्न्यवृत्तित्वप्रकारानवच्छिन्नत्वादिके प्रमांशे साध्यको-
टिप्रविष्टे तच्च व्याघातस्य नापि न प्रसिद्धमित्यर्थः॥ व्याघातबलेन सामान्यतो विशेष्यावृत्तित्वप्रकारानवच्छिन्नज्ञानवि-
शेष्यत्वप्रसिद्धौ वह्निः नाद्यज्ञानविशेष्यो ज्ञेयत्वादित्यनुमित्या वह्निज्ञानस्य विशेष्यावृत्तित्वप्रकारानवच्छिन्नत्वादि-
के साध्यमाने पक्षधर्मताबलेन वह्न्यवृत्तित्वप्रकारानवच्छिन्नत्वादिरूपेण वह्निविषयकप्रमात्वे पर्यवस्यति तत्र पर्यव-
सन्नं प्रसिद्धं साध्यं वह्नित्वप्रकारकज्ञानसाध्यत्वं इत्याह वह्निज्ञानस्येति॥ विवदीत॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ अनुमितेर्यपक्ष-
तावच्छेदकप्रकारकत्वनियमः पक्षे वह्निपक्षकानुमाने विशेषणत्वेन वप्रकारेण वह्निनानात्ववह्न्यवृत्तित्वप्रकारानवच्छि-

45

न्नत्वमुद्देश्यं साध्यं न प्रसिद्धमेव साध्यतावच्छेदकधर्मप्रकारेण साध्यप्रसिद्धेरनुमित्यंगत्वात्॥ न च पक्षधर्मताबलात्तथा तेनापि व्या
पकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षसंबंधमात्रं सिध्यति न त्वधिकमपि अतिप्रसंगात् तदिदमुक्तं पक्षधर्मतानुपपत्तिनिरासमात्रक्षममेव सा
ध्यं पक्षधर्मताबलात्सिध्यतीति॥ अन्यथा वह्नित्वप्रकारकमिदं ज्ञानं विशेष्यावृत्त्यप्रकारकमिति व्यतिरेकिणैव पक्षधर्मताबलात्ता
दृशसाध्यप्रसिद्धौ किं ज्ञेयत्वहेतुकान्वयिना॥ अनेन प्रत्यक्षपक्षेऽपि कीर्तितेन व्याघातसिद्धसाध्यप्रसिद्धिसहकारेण व्यतिरेकिणा उद्देश्य
साध्यप्रसिद्धिसंभवात्॥ वस्तुतस्तु इदं वह्निज्ञानं विशेष्यावृत्त्यप्रकारकमिति ज्ञानादपि निष्कंपप्रवृत्तेर्नोत्पत्तेर्येन मुद्देश्यत्वम
पि तस्याप्रामाण्यज्ञानानिवर्तनेन क्षमत्वात्॥ स्वातन्त्र्येण तस्याप्रवर्तकत्वात्॥ अत एव सिद्धान्तग्रंथेऽपि प्रागलवीयसंस्कारादित्या
दिना नये वदीनावशिष्यतीति॥ उद्देश्यत्वे वा व्याघातबलादपि तादृशसाध्यप्रसिद्धिसंभवे किमंतर्गडुनान्वयिना॥ यदि
च तस्यासार्वत्रिकत्वं दोषस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति॥ प्रामाण्यनिषेधरूपस्येति॥ व्याघातस्य विरोधरूपत्वेऽपि निषेधेन रूप्यत इ
ति व्यक्तस्य सामानाधिकरण्येन निर्देशाद्द्रष्टव्यम्॥ ननु परार्थानुमाने तावत्परतः स्वतः सिद्धमेव त्यनो दोष इतरमाह प्रामाण्य
मिति॥ प्रमा नास्तीति निषेधस्य प्रमापदार्थज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः॥ कचित्तु प्रामाण्यमज्ञात्वैव स्वयं प्रामाण्यं
निषेध्यतामित्यत आह प्रामाण्यमिति॥ यदि प्रामाण्यमज्ञात्वैव तन्निषेधस्तदा व्याघातबलादपि न तदुपस्थितिरित्यर्थः ग्र
स्यादुक्तं॥ प्रामाण्यमात्रमित्यत्र मात्रशब्देन व्याप्यत्वादिव्यवच्छेदेनान्वयितावच्छेदकानिराकृता॥ सर्वनाम समभिव्याहृतेति॥ यद्यप्य ॥४५॥

म२

नुमाने सर्वनामत्वाद् महिमानोपयुज्यते तथापि वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं न हि तित्वप्रकारकमिति गम्यते ताविशेषांशो काङ्क्षोच्छेदाः
पनेसति नसदृश्येन वह्नित्वमेव बोध्यते न तत्वन्यत्र ॥ स एव विशेषः सर्वनाममहित्वेन विवक्षितः ॥ स च पक्षधर्मताया विशेषसाधन
सामर्थ्यमुपयुज्यते ॥ एवं यदेव वह्निविशेषबोधने प्रतिज्ञाया आकाङ्क्षाविशेषोत्थापकतया सहकारित देव तत्रानुमाने प
क्षधर्मतायां न तथा ऽतएव प्रतिज्ञाया आकाङ्क्षालभ्योऽर्थः पक्षधर्मताविषय इत्युच्यत इत्याहुः ॥ केचित्तु यथा शब्दे सर्वनाममहिम्नो
विशेषोत्थापकत्वं तथानुमाने पक्षधर्मताबलादिति हेत्वंतपरतया व्याख्येयमित्याहुः ॥ न च सर्वदेव दृष्टादिज्ञानं ज्ञाना
स्यस्य सर्वमननुभूतत्वात्कथं स्मरणं ॥ तदभावे च कथं तत्रानुमानप्रवृत्तिः ॥ किं च गत्यंतरसत्त्वे ज्ञानलाघवाय संस्काराद्बाधक
ल्पनामानाभावाद् इत्युक्तेत्यपरितुष्यन् अप्रसिद्धसाधकव्यतिरेक्यलक्षणगुरे केवलान्वयिनामनुसंधारयन्नाह ॥ यथेति ॥
तत एवेति ॥ अप्राप्यत्वांशे विधूननस्य तत्तापि साध्यादिति भावः ॥ लाघवात्ते वृत्तीत्यादि प्रामाण्यज्ञानमेव प्रवृत्ति हेतुरिति
योद्धनेन इति तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाह ॥ नन्वेवमिति ॥ ननु पक्षधर्मताबलादपि अखंडाभावस्य पक्षीयत्वं व्यापकतावच्छे
दकप्रकारेण सिद्धं न तदितीत्यादिकं अनुपस्थितत्वात् ॥ उपस्थितौ वा तदेव साध्यतां किमभावानुमानेनेत्यत आह ॥ अ
र्थांतरेति ॥ अथ प्रदर्शनीयाघटितस्यानुमानविशेष्यादित्यर्थः ॥ न च वह्नित्वाभाववतीति ॥ वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकं च स

46 तम्यर्थः॥ तथा च वह्नित्वाभाववद्विशेष्यक इत्येव साध्यं न तु वह्नित्वप्रकारकत्वमपि तत्र प्रवेश्यम्॥ व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावस्य
व्यापकत्वेन तत्र नीलधूमवद्व्यर्थविशेषणत्वात्॥ अप्रामाण्यस्याभावरूपतया साध्याभावस्याखण्डत्वेन न वैयर्थ्यमित्यस्या
प्यसिद्धत्वात्॥ न चैवमप्रामाण्याभावो न सिद्ध इति वाच्यं॥ वह्नित्वप्रकारानुसवे वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वस्यैवाप्रामाण्यत
या तदभावसिद्धौ तत्सिद्धिपर्यवसानात्॥ अन्यथा नावह्निवृत्तिप्रकारक इत्यादावगतेः॥ एवं साध्यान्तरेऽपि बोध्यं॥ [illegible]हेति॥
सत्यन्तं वह्नित्वमव्यभिचारवारणाय॥ अत्र वह्नित्वमिति निश्चये वह्नित्वाभाववद्वह्नित्वविशेष्यकेऽप्रवर्तकेऽव्यभिचारवारणा ह्नि५
योक्तं वह्नित्वप्रकारकेति॥ न च प्रवृत्तिविषयेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात्तस्य तथात्वमिति वाच्यं॥ इष्ट न५
तावच्छेदकप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव लाघवेन प्रवर्तकत्वात्॥ इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य तद्विशेषत्वेन प्र
रुत्वात्॥ एवं चाग्निमद्देतावपि दाहसमर्थविशेष्यकत्वं दाहसमर्थवैशिष्ट्यविषयकत्वं॥ तथा चैतदर्थमेव तत्र वह्नित्वप्रका पि२
रकपदमिति ध्येयं॥ यत्तु फलज्ञाने [illegible] न व्यभिचारवारणाय तदुपादानमिति तन्न॥ तस्य नप्रवर्तकत्वमित्यन्यथाख्यातौ
वक्ष्यामः॥ न च वह्निमानयमिति ज्ञाने वह्निप्रवर्तके वर्त्स्यंशे वाह्नत्वप्रकारकेऽव्यभिचारः॥ तदंशे साध्यस्यैव सत्त्वान्न चैवेति ॥४६॥

श्चयपदं व्यर्थमिति चेन्न। निश्चयत्वं जातिरव्याप्यवृत्तिस्तन्मते नास्य हेतुत्वेन तद्वैयर्थ्यसंभवादित्येके। न वह्निवृत्तिप्रकारक
इत्यादिसाध्ये संशये व्यभिचारात् तद्वारणायैव निश्चयपदमित्यन्ये। निश्चयपदेन ज्ञानमेव विवक्षितं वेनेति। न च सदोषादा
नैवात्र निश्चयस्यैव पक्षत्वमिति प्रदर्शनाय तेन पक्षधर्मताबलेन संशयस्यापि प्रामाण्यं सिध्यतीत्यपरे। परे तु वह्नौ वह्नित्वेन वृ
त्तिसंशये व्यभिचारवारणाय न तु। तत्र वह्नितावानवच्छे[illegible]दकत्वविशेषणमिति साध्याभावः। वह्नित्वप्रकारोपीति दाहस
मर्थविषयकप्रयत्नजनकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वं चेति न हेतुत्वावच्छेदक इति तन्न। वह्नित्वांशे वह्नित्वप्रकारकत्वाभावेन हेतुत्वा
वस्यापि सत्त्वात्। वह्न्यंशे साध्यस्यैव सत्त्वात्। अंशविवक्षया आवश्यकत्वात्। अन्यथा वह्निमान् पर्वत इति निश्चये व्यभिचारतादव
वस्थात्। न चास्य वह्निप्रवर्तकत्वमेव नास्तीति वाच्यं। इष्टतावच्छेदकवद्विशेष्यावगाहित्वेनास्यापि तथात्वात्। वह्नित्वविशि
ष्टत्वेनोपस्थिते वह्नौ वह्नित्वसंदेहालावाच्च। अस्तु वा इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानमात्रस्यैव प्र
वर्तकत्वं। तथापि हेतुद्वयेमास्त्वयं। दाहसमर्थविशेष्यकप्रयत्नजनकत्वादित्येकं। वह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वादित्यप
रं। अत एव वक्ष्यति वह्नितावानवति वह्नित्वप्रकारकत्वसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्। यथा गुंजा इति। निश्चयत्वं
च परस्परविरुद्धप्रकारकज्ञानान्यज्ञानत्वं तेन वह्नित्वभ्रमेण व्यभिचारः। गुंजापुंजादिवृत्तौ दवत्वस्य वह्नित्वविरुद्धत्वात्।

यद्यपि वह्नित्वमपि गुंजापुंजविशेष्यकेवह्नित्वमात्रप्रकारकेप्रसुप्तनताकं स्मरणेव्यभिचारोक्तौ तदा ज्ञानपदं अनुभवप
47 का॰ २ रं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा बोध्यं॥ यद्यपि ध्वंसस्य मेपि वह्नित्वमात्रप्रकारकत्वमिदं तावदेशावच्छेद्यत्वाभावात्॥ इदंत्वप्रकारकत्वेन हेतुविशे
षणी॥ एवमपि महेतावपि हेतुद्वयतात्पर्यं॥ तत्र निश्चयत्वेनादेशज्ञानत्वात्यंताभावविशिष्टज्ञानत्वमित्यन्योन्याभावो
तालाव गर्भतया न पूर्वोक्तदोषः एतद्भिन्नलिंगयेन ना वह्नित्वनिष्प्रकारकइत्यादि साध्यं॥ अन्यथा स्तु ष्मोवह्निरित्यादिज्ञाने
व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः॥ यत्तु अवह्निवृत्तीदंताव्यप्रकारकोनेति साध्यार्थः॥ तथा च नोक्तव्यभिचार इति तन्न॥ यत्र
दोषाद्वह्नावन्यदीयदंतारोपस्तत्र व्यभिचारादित्याहुः॥ नव्यास्तु वह्निगुंजापुंजयोर्गुंजापुंजवह्नीति त्वमद्दाहसमर्थवि
षयप्रयत्नजनके व्यभिचारवारणाय वह्नित्वप्रकारकेति॥ न चात्र दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकांशे प्रथमसा
ध्यसत्वादेव न व्यभिचार इति वाच्यं॥ अंशावच्छेदेन साध्यस्यानुपादानात्॥ न च तत्रापि वह्नित्वप्रकारकसत्वात्कथं व्य
भिचारवारणमिति वाच्यं॥ तदुपादानेन वह्नित्वप्रकारकतावच्छेदेन दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वस्य हेतुत्वर्थत्वा
त्तेन तत्र व्यभिचारवारणात्॥ तस्य हि गुंजापुंजत्वप्रकारकतावच्छेदेन वह्निगोचरप्रयत्नजनकत्वेन तत्र हेतुत्वागमनात्॥
न चैवं वह्निगुंजापुंजयोरिमौ वह्नीति ज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यं॥ दाहसमर्थमात्रविषयकप्रयत्नजननानुकूलव
ह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वस्य प्रथमहेतुत्वर्थात्॥ दाहसमर्थमात्रविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वस्य द्वितीयहेतु ॥४७॥

र्थत्वाच्च॥ निश्चयपदं च वह्नेर्वह्निर्वा गुंजापुंजो वेति संशयव्युदासाय॥ न च तत्रापि प्रथमसाध्यसत्वानुव्याप्तिवारणेति
वाच्यं॥ स्वसमानाधिकरणनिश्चयप्रकारीभूत वह्नि वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकोनेत्यस्य प्रथमसाध्यत्वात्॥ तस्य च
वह्नित्ववह्निविशेष्यकत्वेपि न ह्येतद्वह्नित्वाभाववद्विशेष्यत्वादित्याहुः॥ तन्न॥ एवं वह्निमात्रपदेनैव गुंजापुंजवह्नीतित्वमेव्याप्ति
वारवारणे॥ वह्नित्वप्रकारकपदं व्यर्थमेव॥ न हि दाहसमर्थमात्रविशेष्यकेपि ज्ञाने वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वशंकाये
न व्याप्तिवारसंसेवनद्वारताय तत्सार्थकं स्यात्॥ साध्ये वनिःप्रयोजनं विशेषणं प्रक्षिप्य हेतौ व्यर्थविशेषणो द्वारोपसंगतए
वेति संक्षेपः॥ ७॥ मानांतरपाचेति॥ इदं वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकं तत्प्रवर्त्तकत्वादित्यनेनेत्यर्थः॥ ननु
साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन हेतोर्ज्ञानं गमकताप्रयोजकं तच्च न साध्यप्रसिद्धिं विनेति अत आह [illegible] व्यापक
तयेति॥ यदात्मकतया प्रसाध्यमानस्य व्यापकतया यच्च हेत्वभावो गृहीतः स्यात् तदभावे व्यतिरेकिणि सिध्यतीत्यर्थः॥ तेन सुख
स्य दुःखाभावात्मकतया गृह्यमाणस्य व्यापकतया यच्च हेत्वभावो गृह्येत न च दुःखविशेषानुमितिरनुलक्ष्यसिद्धा समर्थिता ल त्री ८
र्णति॥ अन्यथा सुखादिविरहस्यैव न च सिद्धिप्रसंगादित्याहुः॥ यच्चेति॥ अत्र वा प्रामाण्याभावरूपमेव तेन तत्प्रसिद्धि
रेवांगं न तु तदभावरूपसाध्यप्रसिद्धिरपीत्यर्थः॥ अत एव व्यापकतेति॥ एतच्चानुमानप्रकारोपदर्शितमात्रमालम्बने वा
नुसन्धेयं॥ प्रामाण्यमिति॥ अप्रामाण्याभाव इत्यर्थः॥ तेनैवेति॥ न च सिद्धसाधनं तस्य कारकत्वे तीनस्य हेतुत्वेन साध्यसिद्धये

48

पयानुमानादित्याहुः॥ प्रामाण्यविशिष्टानुमितिरप्रामाण्याभावविशिष्टानुमितिः॥ न भवतीति॥ न तद्विशेष्यकं तद्व
त्वविशेष्यकं चेत्यर्थः॥ ननु तद्विशेष्यकत्वकोटेरप्रसिद्धेः कथमुक्तसंशयः प्राग्लवीयसंस्कारादिना कथंचित्प्र
सिद्धौ च तद्वत्साध्यतां किमनया कुसृष्ट्या॥ किंच॥ अनुमितावुपनीतभाननिषेधात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नोऽप्रसि
द्धाभाव एव सिध्येदित्यस्वरसादाह॥ यद्वेदमिति॥ अत्र च साध्यहेत्वोर्विषयपदं विशेष्यपरं तेन तत्त्वमत्वेन नार्थान्तरं
न वा केनाप्यसिद्ध्यादिरिति॥ उक्तव्यतिरेकिणा वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वमेव लिंगात्सिद्ध्येत् न तु विशिष्टाभावः॥ वह्नित्वप्रका
रकत्वस्य साध्यान्तर्गतत्वेन साधनात्तथा च न हेतौ विशेषणासिद्धिरिति भावः॥ अथ वेदं त्विति॥ अत्रापि वह्नित्ववद्विशेष्यक
त्वसाध्यमप्रसिद्धं प्राग्लवीयसंस्कारेणामनसा वा कथंचित्प्रसिद्धौ दाहसमर्थत्यादिना हेतुना वह्नित्वप्रकारकानुभवतद्
वत्साध्यतां किमप्रामाण्याभावानुमानेन न हि तत्र प्यहेतोर्नेत साध्यव्याप्यत्वं येन हेतुसिद्ध्यर्थं तदनुमानमाद्रियेत॥ प्रामाण्य
ज्ञानं हि प्रवृत्त्यंगं न तु लिंगविशेषाधीनतया॥ यदि च प्रामाण्यज्ञानवदप्रामाण्याभावज्ञानस्याप्रामाण्य शंकानिवर्त्ते
नद्वारा प्रवृत्त्युपयोगित्वमिति॥ तदनुमानं तदा तदनुमानं पूर्वं किमिदंप्रामाण्यानुमानमनर्थकं अप्रामाण्यशंकानिवृत्तेस्त
त एव लाभात्॥ किंच॥ अप्रसिद्धाभावोऽपि प्रतियोगिप्रसिध्याव्यतिरेकव्याप्तिग्रहे सति सिध्येत्॥ न चाप्रामाण्यमप्रसिद्धमप्रामा
ण्यवत्त्वस्यापि अतीन्द्रियत्वात्॥ तदर्थं प्राग्लवीयसंस्काराद्यनुसारेण प्रामाण्यानुमानार्थमेव तदनुसरणमर्हतीति लाघवात्॥ ॥४७॥

आवश्यकत्वात् ॥ प्रमेयमित्यादि ॥ ज्ञाने चाप्रामाण्यज्ञानावानुमानसंभवात्कथं प्रामाण्यानुमानं । न चैवप्रकारीतरानुसरणे स एव प्रकारस्त
सर्वत्रानुमीयतां । एवं च वह्नित्वाभाववत्प्रकारकज्ञाने । वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वमेव प्रामाण्यं तदनुमाने चाप्रामाण्यज्ञानावानुमानपूर्वक
मन्यथा वा ॥ नाद्यः ॥ अन्योन्याश्रयात् तथाहि वह्नित्ववति वह्नित्वाभाववत्प्रकारकत्वमप्रामाण्यं तथा च वह्नित्वे वह्निविशेष्यकत्वे ज्ञाने वह्नित्वाभा
ववद्विशेष्यकत्वानुमानं तत्सिद्ध्यर्थं ज्ञानं तदनुमानमिति ॥ नान्त्यः ॥ तथा चान्यत्रापि प्रामाण्यानुमानसंभवेनाप्रामाण्यज्ञानावानुमानपूर्व
कत्वे तदनुमाने गौरवात् ॥ किं चाप्रामाण्यज्ञानावगमतल्लिंगग्रहादसमर्थविशेष्यकत्वमगृहीत्वा न तदनुमानसंभवः ॥ न तु हि प्रकारश्च
ग्रंथकृतैव वक्ष्यते तथा च तदवगमकाले वह्नित्वे वह्निविशेष्यकत्वं किं रूपमपि हित्वे येन तद्ग्रहो न स्यात् । प्रत्यक्ष . . वह्नित्वस्य लघुत्वेन त
दुःसर्थकतावच्छेदकत्वेनोपजीव्यतया च प्रथमं मनसा तद्ग्रह एव ॥ अपि च प्रथममप्रामाण्यज्ञानावानुमानस्थले यदि प्रामाण्यज्ञानं च
संदेहः प्रामाण्यसंदेहो वा तदा तत्कोटिप्रसिद्धेरावश्यकत्वात्प्रसिद्धज्ञानावानुमानं प्राथमिकमित्यसंगतं । अप्रामाण्यज्ञानावप्रसिद्धे
प्रसिद्धो ज्ञानस्यैव साधनात् प्रामाण्य प्रसिद्धो ज्ञानस्यैव साधनात् यदि न तत्संदेहस्तदा प्रामाण्यशंकाभावाद्यर्थं न भवत्यादेव निष्कंपप्रवृ
त्तिरिति किमज्ञानावानुमानेन । न स्याद्यदि प्रामाण्यानुमानप्रयोजकसाध्यप्रसिद्धिप्रयोजकत्वमज्ञानावानुमानस्य स्यात् तदा परं तदनुमा
नसंवर्कं तदनुमानसंगच्छते तच्च नास्त्येवेति केचित्तु काचित्कापि ज्ञायेणार्थेहि प्रकारस्त्यादिस्थ ॥ विषयतावच्छेदेति ॥ इदं साध्यं परस्परविरु तु३
द्धप्रकारकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वादिति हेतुमभिप्रेत्य ॥ अन्यथाऽनुमेयावह्निरिति ज्ञाने व्यभिचारापत्तेः ॥ केचित्तु विषयताश्रयाद्वृ
त्तिवह्निश्चप्रकारकाज्ञानेति साध्यार्थे तावता न कथं चित्त्वारत्यादिस्थ ॥ न प्रथमं साध्याप्रसिद्धेरिति ॥ अत्रापीदं चिन्त्यं । नवे दे वयदि प्रथमानुमा

५१

ता२

भानेन साध्यप्रसिद्धिः स्यात् तच्च न तेनाभावस्येव साधनात्॥ प्रकारान्तरेणैव साध्यप्रसिद्धेः प्रथमम् अप्रामाण्याभावलिंगत्वेनाभिम
तत्वेन च तत्सिद्धिसंभवः॥ तस्यापि प्रामाण्यव्याप्यत्वात्॥ अबाधितत्वेऽविषयकत्वाभावसत्त्वे सविषयकत्वादित्यादिहेतुसिद्ध्यर्थं प्र
थमानुमानावतारइत्यप्यतएव निरस्तं॥ नसावधित्वेति॥ विशेष्यधर्मिणि तस्याः प्रवृत्तिसमानाधिकरणे दत्वादिसामानाधिकर
ण्यादिति भावः॥ भवति॥ ननु मणिर्मणिजनकइति ज्ञानवतः फलज्ञानत्वेन प्रमागोचरमणित्वनिश्चयस्य मणिप्रवर्तकत
या मणित्वाभाववद्विशेष्यकतया च व्यभिचारः स्यादिति चेत्॥ न॥ फलज्ञानात् प्रवर्तकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ समानविषयत्वेन
प्रवर्तकः स्यविशेषणाद्वा॥ ज्ञानप्रयत्नयोरिति॥ नन्वनयोर्युगपदुपस्थितौ मनसा कार्यकारणभावग्रहः सैतवीसेच
न संभवति॥ क्षणिकत्वेन युगपदुपस्थापनाभावात्॥ न च स्मृत्युपनीततद्धेतुः स्मृतेरपि ज्ञानगोचरतायास्तदनुव्यवसा
यपूर्वकत्वात् तथा च प्रवर्तकज्ञानस्य यदानुव्यवसायस्तदा ततः प्रवर्तकज्ञानं विनाशप्रयत्नेऽरेव हेतुत्वाभावे दुर्लभा
कुतस्तद्धेतुधीः॥ अननुव्यवसायेच संस्कारानुत्पादेक स्मृतिः केवातदनुपनीततद्धेतुत्वधीरिति चेत्॥ अत्र वदंति॥
ज्ञाने ज्ञाते तस्य ज्ञानत्वेन समानविषयज्ञानत्वेन वा सामान्यलक्षणया ज्ञाने सति तेन ज्ञानेन वानागतस्यापि विषयी
ना१ कृतत्वैनाहेत्वाज्ञातिरस्यउनुरुयादप्रवृत्त्यनंतरं कार्यकारणभावपरिच्छेदः सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या ज्ञाने वति॥ ४९॥

नां२

चयीकृतस्य चरमोत्पन्नप्रवृत्तिजनकज्ञानस्य प्रवृत्त्यनंतरं स्मृत्यपनये वाधकाभावात्॥ इदमपि च सामान्यलक्षणा
स्वीकारे बीजं॥ अन्यथा ज्ञाने छादिषु जनकत्वधीर्न स्यादिति॥ यत्केन तस्य च व्यवसायानंतरं विषयविशिष्टज्ञानानु
व्यवसायस्तदनंतरं विनश्यदवस्थेन व्यवसायेन छाद्युत्पादनं तत्र संस्कारो न दुर्लभः॥ गौरवेण स्वसमयवर्त्तित
याऽनुव्यवसायं प्रति व्यवसायस्याहेतुत्वादिति॥ ननु × यत्र चेछासामग्रीबलवत्वात् व्यवसायानंतरमिछा तदनंतरं
विनश्यदवस्थेनानुव्यवसायजननं ततो विनश्यदवस्थेछाया प्रवृत्तिः तत्रापि सन्दुर्लभत्वः॥ × तथापि समर्थप्रवृ
त्तिजनकतावछेदकस्य प्रामाण्यस्याज्ञाने कथं ज्ञानतादृशप्रवृत्तिकारणतागृहः ज्ञानेशसिद्धसाधनमितिचेत्॥
न। तृणारणिमणिन्यायेन व्यक्तावपि तद्ग्रहसंभवादित्येके॥ एतद्स्वरसादेवाह दोहसर्थविशेष्यकेति द्वितीयहे
तुरित्यन्ये॥ अनावसाध्यकेति॥ अप्रामाण्यानावसाधक इत्यर्थः॥ निर्विकल्पस्येत्युपलक्षणं घटादेरपीति द्रष्टव्यं
सपक्षत्वेनेति॥ साध्यवत्वेनेत्यर्थः॥ सांख्याप्रसिद्धिदशायामेवानावानुमानादिति भावः॥ तथेत्यादि॥ अत्रापि साध्य
देवादौ सर्वविसंगतिरूहनीया॥ अन्ये त्विति॥ अत्र साध्ये पृथिवीत्वासमानाधिकरणत्वं तदधिकरणानधिकरण
त्वं हेतोश्च गोत्वासमानाधिकरणत्वं तदनधिकरणाधिकरणत्वमेव॥ एवं च गगनादिप्रकारके गगनत्वमित्यादि

ज्ञाने व्यभिचारवारणाय गंधसमानाधिकरणप्रकारकेति विशेषणं॥ अत्र च गंधसमानाधिकरणप्रकारत्वे
धर्मीयस्याऽसामानाधिकरण्येन संबंधो नास्ति सा विषयता नाहं ज्ञाप्रकारिका विवक्षिता तथा च गंधसमाना-
धिकरणप्रकारसमानाधिकरणत्वे पर्यवस्यति। तेन नोक्तव्यभिचारः॥ न चैवं गंधसमानाधिकरणत्वमात्रमेव वि-
षयताविशेषणमस्तु लाघवादिति वाच्यं॥ गंधसमानाधिकरणत्वस्य विषयतापदार्थानन्वयेन व्यर्थविशेषणत्वान-
वकाशात्॥ गंधासमानाधिकरणप्रकारेति विशेषणं च पृथिव्यां पृथिवी जलं चेति संशये व्यभिचारवारणा-
येति वदंति॥ तन्न॥ अयं गगनवान् पाकजरूपवांश्चेति घटविशेष्यके भ्रमे व्यभिचारात्॥ वस्तुतु गंधसमाना-
धिकरणप्रकारकत्वेन साधिकरणमात्रप्रकारकत्वं विवक्षितमिति नोक्तव्यभिचार इति ध्येयं॥ अन्ये तु सा-
ध्यपदं प्रकारपदं धर्ममात्रपरं विनिकल्पकेपि विषयतानन्दात् तत्र व्यभिचारवारणाय गंधसमानाधिकरणा-
प्रकारकेति विशेषणमित्याहुः॥ यत्तु गंधासमानाधिकरणप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वादित्येको हेतुः
मात्रपदोत्तत्वेन गंधसमानाधिकरणमात्रप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वादित्यपरो हेतुरिति हेतुद्वयं तात्पर्यं ॥५०॥

मिति॥ तन्नुच्छं॥ गंधसमानाधिकरणमात्रप्रकारकत्वं गंधासमानाधिकरणाप्रकारकत्वे सति गंधसमानाधिकरणप्रकारकत्व
मेव। तथा च व्यर्थविशेषणत्वमेव सत्यंतमात्रस्यैवाविवक्षितत्वे प्रथमदलस्य विशेषणविशेष्यभावमात्रस्यैव विवक्षितत्वे न्नमसंश
यादौ व्यभिचारइति॥ तेनेति॥ गंधासमानाधिकरणाप्रकारकत्वविशेषणेनेत्यर्थः॥ निश्चयत्वेति॥ न हि विशेषणं विहाय संशयव्याव
र्त्तकार्थं ज्ञानत्वस्थाने निश्चयत्वं यादृशमित्यर्थः॥ न चैवमपि कथंचिदव्यवच्छेदइति वाच्यं॥ परस्परविलक्षणप्रकारकत्वनिश्च
यत्वपदेन तस्यापि व्यवच्छेदात्॥ केचित्तु गंधसमानाधिकरणः प्रकारो यत्र सामानाधिकरण्येन संबंधेन नास्ति तादृशविषयता
प्रतियोगिनिश्चयत्वादिति विवक्षितमतो न समव्यवच्छेद इत्याहुः॥ ननु प्रकारत्वेदेन विषयतात्वेदात् पृथिवीत्वमात्रप्रकारकविष
यतामादाय तत्रैतात्पृथिवीत्यनुभवे गंधासमानाधिकरणत्वादिहेतुसत्वाद्व्यभिचार इत्याशंक्य निराकरोति तेनेति॥ तथा च पृ
थिवीत्वांशे साध्यमप्यस्ति तत्र तत्रांशे साध्याभावसत्वेपि हेतुरेव तत्र नास्तीति न व्यभिचार इत्यर्थः॥ नमप्रमेति॥ जलपृथिव्योरिमे
पृथिव्याविति समूहालंबन इत्यर्थः॥ इदं चेत्रैतात्पृथिवीत्यनुभवे प्रकारत्वेदेन विषयतात्वेदास्य पगमे न हेतुसत्वमस्य पेत्य समा
हिती॥ वस्तुतस्तु प्रकारत्वेदेन विषयतात्वेदामानाभावात् किंतु विशेष्यत्वेदेनेव॥ अन्यथा जलपृथिव्योरिमे पृथिव्याविति
समूहालंबने जलांशे पृथिवीत्वमात्रप्रकारकविषयतामादाय हेतुसत्वेन पृथिवीत्वासमानाधिकरणजलत्वादेरप्रकार

वच्छिन्नविषयताकत्वात्साध्याभाववत्त्वेन व्यभिचाराप्रसङ्गः॥ तथा च तच्छ्रीमत्त्वपृथिवीत्वोभयप्रकारावच्छिन्नाएकैव विषयतेत्यकत्रैक
५। तोस्तत्रागमनाद्व न व्यभिचार इत्याह विशेष्यत्वे देनेत्यादिना स्करमतमादृत्यैवेति॥ ग्रंथासमानाधिकरणेति॥ असामानाधि
करण्येन दधिकरणानधिकरणत्वं धर्मेत्वेन न विवक्षितं तेन गगनं गगनत्वमितिज्ञानेन व्याप्तिचारः॥ प्रकारकत्वेन विषयतावि स२
शेषणाच्च निर्विकल्पकेन व्यभिचार इति ध्येयम्॥ अग्निमहतावपि पृथिवीत्वप्रकारकपदं निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय॥ किं
त्वर्थादिति॥ अत्रापीदं चिन्त्यं॥ साध्याप्रसिद्धावदेवापि न तत्प्रामाण्यसिद्धिः॥ कथं विरुद्धसिद्धेः प्रथमनये वोक्तहेतुभिरनसाध्य
वि सिद्धावरोधश्च इति॥ उक्तरीत्या वान्यत्रापि प्रामाण्यानुमानमित्याह एवमिति॥ ज्ञानीतरोपस्थापिकेति॥ अत्र दर्शिते॥ ज्ञानीतरो
पनीतं न त्वेदं मनसा स्यात्तत्त्वग्रहणात्तदिति न वाप्यनुमतौ अन्यथा तत्र प्रामाण्यग्रहस्यासं न वाच्यः एवं च व्यवसायापन्नति
मपि न तत्त्वमनुव्यवसायेन तथा ग्राह्यमवनं हि ज्ञानीतरोपस्थापितमेव ज्ञानं मनसा प्रामाण्यग्रहः न तु योगसन्निकृष्टत
स्मिन्नितरथमानमस्ति न हीन्द्रियस्यार्थस्वभावोयदुपनीतं उपनीतवृत्तेनयेवग्रहणातिनथासति सुरभिचन्दनमित्यादिचा
क्षुषज्ञानानुत्पत्तेः॥ मनसस्तथास्वभावत्वेपि नास्ति मानाभावात् अहंगौर इत्यादिप्रत्ययाच्च॥ न चायं चाक्षुष एव।
आत्मविशेष्यकत्वानुपपत्तेः॥ मीलिताक्षस्य न स्वभावाच्च॥ अन्यथा व्यवसाये घटविषयकत्वमपि नालिखेत॥ न च सं ॥५१॥

शयानुपपत्त्यास्वतस्त्वावतारकत्वनं तस्यनिरस्तत्वात्॥ तथाच कथं न परतस्त्वायोग इति॥ किंचैवमपि विषयविशिष्टानुव्यवसा
यानंतरं ज्ञानामीत्यनुव्यवसायानुव्यवसायेन तद्धेतुबाधकाभावएव तस्यापि तद्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वादुक्तज्ञानवत्व
तथाच तदनंतरं कथं प्रामाण्यसंशयः॥ यदि च तन्निश्चयसामग्रीसत्वेपि दोषांतरान्न तन्निश्चयस्तदा ममापि तुल्यमिति॥ अ
पिच मनसा चैवं प्रामाण्यग्रहे परतस्त्वापादनेपि किमिति प्राग्लवीयसंस्कारानुसरणमप्रामाण्याभावानुसरणं मतं चोपप शुमानाय
द्यतमिति॥ तद्ज्ञानेति॥ अत्र जन्यपदद्वयं स्वमतेन परमते व्यावर्त्यप्रसिद्धेः॥ अत एवमर्वतियैवं कृतमिति॥ मनसा चैवं प्रा व्या.५
माण्यग्रहस्य तद्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्य[illegible]त्वान्न परतस्त्वतानिरिति युक्तः पाठः॥ अन्यथा हृद्या स्वयमुक्तत्वात् तु
उदाहरन्ति॥ यथेति॥ प्रमा॥ शरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारकमित्यर्थः॥ शरीरेशशीति॥ शरीरत्ववतीत्यादिसाध्यसत्वादित्यर्थः॥
एतनेति॥ निरस्तमित्यन्वयः॥ यादृशेनेति॥ शरीरज्ञानत्वं त्वमसाधारणं शरीरविशेष्यकज्ञानत्वं वा प्रामाण्यरूपं साध्यमेव अ
न्यच्च दुर्वचमित्यर्थः॥ शरीरमिति॥ शरीरत्वमात्रप्रकारकज्ञाने पक्षः॥ तत्र करादिमत्वप्रकारकत्वमप्रसिद्धमित्यर्थः॥ विष
यत्वमिति॥ विशेष्यत्वेन स तत्त्वार्थस्तथा तु युक्तानुज्ञासनंभावादित्याशयः॥ ननु करच[illegible]ज्ञानविषयकशरीरत्वप्रकार
कज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वादिनिदेनुस्तथा च नासिद्धिः॥ शरीरत्वावच्छेदेन शरीरत्वप्रकारकत्वाभावादित्यत आह नन्वेति॥ फ

52

त्सुखीमनवस्थां निराकरोति॥ अत एवेति॥ यतो प्रामाण्यशङ्काभ्यस्यमेव ज्ञानं स्वार्थानुमापकमित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ य
दि प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यसंशय आवश्यक इत्यर्थः॥ तद्दूषणमित्युपलक्षणं मिश्रमतेपि द्रष्टव्यं॥ गुरुमतेपीति॥ यदि स्व
प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वावधारणेन प्रवृत्त्युपयोगित्वं तस्यावश्यवेद्यत्वान्नावासप्रामाण्यत्वावच्छेदेनैव स्वग्राह्यत्वावधारणा
दुत्तरोत्तरज्ञानप्रामाण्ये स्वग्राह्यत्वानुमानानुसरणेनावश्यं त्वावाच्यं॥ तन्मते नानवस्था तदोभमप्युत्तरोत्तरसंकेतज्ञा
नप्रामाण्यस्यावधारणेन प्रवृत्त्युपयोगित्वं तस्यावश्यवेद्यत्वान्नावासप्रामाण्यलक्षणादिना प्रथमतएव सकलप्रामाण्यावधा
रणादुत्तरोत्तरज्ञानप्रामाण्यानुमानानुसरणं नावश्यं नावान्नानवस्थेति तुल्यमिति भावः॥ अनेनेत्यनवस्थय॥ नि
श्चितेपि विषये ज्ञानाविषयत्वरूपसमानधर्मादेव संशयोत्पत्तेः कुशलत्वान्न तु प्रामाण्यसंशयादित्यत आह ज्ञानेनेति॥ तदपि प्रा
माण्यसंशयसहायमेव तत्र संशायकमन्यथा सदेवसंशयापत्तेरिति भावः॥ ननु किं प्रामाण्यग्रहणं पुरोवर्त्तिनि करादिम
त्त्वग्रहोति विशेषदर्शनादेव संशयाभाव तदभावे तु करादिमति पुरुषत्वज्ञानत्वादेर्लिङ्गस्याग्रहात्कथं प्रामाण्यग्रहः
कथं वा विशेषदर्शनं विना तस्मिन् संशयो न रथपुरुषत्वादिप्रत्यक्षं जायते तस्य तद्धेतुकत्वादिति चेत्॥ अत्र वदन्ति॥
द्वि [illegible] यत्र पुरुषत्वादिव्याप्यत्वेन गृह्यमाणकरादि पुरोवर्त्तिनि गृह्यते तत्र विनैव तज्ज्ञानप्रामाण्यग्रहं विशेषदर्शना
देव पुरुषत्वादिनिश्चयः॥ यत्र पुरोवर्त्तिनि पुनर्गृह्यमाणकरादौ पुरुषत्वादिव्याप्तिग्रहं विनैव प्रथमोत्पन्नपुरुषा ॥५२॥

दिज्ञानएवकरादिमत्तिपुरुषज्ञानत्वादिकंपुरुषादिमात्रत्वव्याप्यतयाऽवगम्यते। नचतज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयानंतरंपुरुष
इत्यन्वयः॥ नचव्याप्यवत्तिव्यापकज्ञानत्वमग्रहीतत्वाविपक्षबाधकाभावेनप्रामाण्यव्याप्तिरेवनगृह्यतइतिवाच्यं॥ श्र
शृंगादिनापिव्याप्तिग्रहसंभवात्। विपक्षबाधकाभावस्यापिसंभवात्तच। तदानींपुरुषादिप्रमाविषयत्वस्यैवपुरुषादि ग्रो२
व्याप्यस्यदर्शनान्नात्योदोषइति॥ पात्विति॥ तन्मयापिवाच्यमितिसंबंधः॥ तथाचसर्वत्रनाप्रामाण्यशंकायेनानवस्थाशं
कास्यादितिभावः॥ तत्समानविषयकेति॥ ननुप्रथमज्ञानेप्रामाण्यनिश्चयेपिद्वितीयज्ञानेकथंनाप्रामाण्यशंकातत्रविशेष
१ ग्र दर्शनाभावात्। नयत्रैवधर्मिणिकरादिमत्वज्ञानेपिपुरुषत्वसंशयोनुत्पन्नविरोधादितिचेत्। अत्रवदंति॥ द्वितीयज्ञा
नस्यपूर्वज्ञानानुव्यवसायस्तद्धर्मिज्ञानाभावादेवनतत्राप्रामाण्यसंशयः॥ अनुव्यवसायश्चेत्तत्तदाविशेषदर्शनादेवनतत
संशयः॥ नद्यनुव्यवसायेपूर्वज्ञानग्रहे तत्प्रामाण्यस्योपनीतस्यज्ञानमितिनियमात्तन्नचतत्तत्त्वेनपूर्वभानानान्तरोपनय
इतिवाच्यं॥ यदवच्छेदेन [illegible] यत्रगृहीतेतत्रतद्ग्रहस्यैवोपनीतभानसामग्रीत्वात्तथाचतद्विषयकत्वावच्छेदेनपूर्वज्ञाने
प्रामाण्यग्रहात्तद्विषयकत्वेनज्ञानेद्वितीयज्ञानेतदुपनयेबाधकाभावएवातएवप्रामाण्यानुमानमथवेत्तत्संनिरूसंतिज्ञा
नान्तरेतदुपनीतस्याप्रामाण्यसंशयाभावेप्रवर्तकज्ञाननिर्वाहादिति॥ अन्येतु अन्यत्रसमानविषयकेस्याविरोधिज्ञा

53 तस्य प्रतिबंधकत्वेपि प्रकृते तेनान्यगत्याभिन्नविषयकस्यापि तथात्वं कल्प्यत इत्याहुः॥ अनुमितिप्रामाण्यपरतस्त्वे शंकावि
रोधं परिहरति यत्विति॥ स्वतोग्रहपक्षे तत्वाद्युपचारकल्पनमिति तात्पर्यः॥ तत्र धूमवति वह्निज्ञानत्वमिति॥ ननु धूमव
तिवह्निज्ञानत्वमित्यनेन न धूमप्रकारकत्वे सति वह्निप्रकारकत्वं विवक्षितं धूमवद्विशेष्यकत्वे सति वह्निप्रकारकत्वं वा॥
नाद्यः॥ तस्य त्वन्मते रूपवत्यनुमितावपि सत्वेन प्रामाण्यनियतत्वाभावात्॥ नांत्यः॥ तस्यानुव्यवसायाग्राह्यत्वात् तद्ग्राह्य
त्वे वा धूमवत्त्वांशे तत्र स्वतः प्रामाण्यग्रहापत्तेः॥ तत्र चेष्टापत्तौ किमपराद्धं वह्निमत्त्वांशे स्वतः प्रामाण्यग्रहणं प्रत्यक्षत
तद्दशाएव प्रामाण्यशंकाविरहस्वीकारात्॥ तत्र स्वीकारे तु युक्तो न तु धूमवत्त्वांशे तद्ग्रहे परामर्शस्यानुमितावपि तत्र शंकया अ
प्रतिरोधात्॥ न च तत्र प्रतिरोधकस्य धूमवत्त्वांशे व्याप्यस्फुरणादेरभावादिति चेत्॥ अत्र वदंति॥ लिंगज्ञानादीनामप्रामाण्य
शंकाविरहे तज्जन्यानुमितावुत्तरकाले प्रामाण्यसंशये बाधकाभाव एव॥ यत्र तु लिंगज्ञानस्यैव प्रामाण्यशंकाकलंके
नानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रामाण्यानुमित्या लिंगनिश्चये सत्यनुमितिरिति तदनुमितौ धूमवद्विशेष्यकत्वं नास्ति तु महति
समानविषयकज्ञानांतरवदिति तदनुमितिविशेषाभिप्रायकोयं ग्रंथ इति॥ अनुव्यवसायस्येति॥ अनुव्यवसायत्वस्ये
त्यर्थः॥ नन्वस्य प्रामाण्यनियतस्यापि तन्नियतत्वेनाग्रहात्कथं तज्ज्ञानस्य संशयनिवर्त्तकत्वं नहि व्याप्यज्ञानमात्रात्संशय ॥५३॥

निवृत्तिरन्यथा तेषु प्रवृत्तिर्न भवति संशयो न स्यात्। एवं धूमवह्निविषयकत्वस्याप्यनुमित्यनुव्यवसायेन ग्रहेऽपि कथं न संशयनि
वृत्तिरित्यनुपपन्नोऽयं ग्रंथस्तस्मादेतन्निष्यं। केचित्तु धूमवह्निविषयकत्वादेः प्रामाण्यव्याप्यतया पूर्वं गृहीते त्व तच्चरमसंस्कारे
सति संशयानवस्थावत्त्वं दशानास्वरूपेणापि न तदुहस्य प्रतिबंधकत्वमित्येवानन्यगत्या कल्पनमित्याहुः। यत्र तन्निय
तत्वेन कदाचित्तस्योपनयस्तन्मात्राभिप्रायकोऽयं ग्रंथ इत्यप्याहुः। विशेष्येति निष्ठेति। यद्यपि निष्कंपप्रवृत्त्युपयोगि तद्वति
तत्प्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यं तथापि संशयानुपपत्त्या तदपि न स्वतो ग्राह्यमिति भावः। एवं सति ज्ञप्तिप्रवृत्तेरनुपपाद्येद्वति
ज्ञप्तीति। अत्राप्यप्रामाण्यशंकानिवृत्तिः पूर्ववदेव वाच्या प्रामाण्यज्ञानप्रवर्तकमित्यस्य पेत्याह ज्ञप्तीति। संतम
वधानं प्रामाण्यानुमितिसामग्रीसमवधानं तथा च प्रवृत्तिरपीति तन्नैवं तीकारणतयाश्रयेति प्रामाण्यग्रहमाक्षिपेदत्या
पि ज्ञप्तीति लिंगादिसमवहितादिसमवधानं। ननु स्वतः प्रामाण्यं तस्य निषेधादिति भावः। तदनुरूपमेवोदाहरति नहीति।
केचित्तु यत्र व्यवसायप्रामाण्यग्रहाधीनाऽप्रामाण्यशंकानिवृत्तिस्तत्रैव तत्सामग्रीविलंबात्तदिति प्रवृत्त्यनुपपत्तिरि
त्यत आह स्वादितीति। छ। प्रसंगादाह अप्यधतचेति। अत्र ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यं नवेति विप्रतिपत्ति
रित्याहुः। स्वतस्त्वस्य विवरणं ज्ञानेति। विपक्षबाधकं तर्कमाह तज्जन्यं इति। यद्यप्यत्र यथार्थत्वे व्यधिकरणं तथा

54

पिप्रमात्वं यदि ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यवृत्तिः स्यात्तदा प्रमात्ववृत्तिः स्यात् अप्रमात्ववदित्यापादनीयं। अप्रमायां दोषजन्यत्वाद्दृ
ष्टान्त आपादकासिद्धिरित्याह ज्ञानेति॥ न हीति॥ यथा घटसामग्र्या नीलानुभवेनात्र उत्पद्यमानो नीलघटो घटविशेष
एवं प्रमासामग्र्या दोषानुपदेशादुत्पद्यमानोऽप्रमाविशेषः स्यात्। अन्यथा ज्ञानविशेषोऽपि न स्यादित्यर्थः॥ न स्वतः प्रत
वतिष्ठते अयेति॥ तथा च दृष्टान्वयव्यतिरेकानुविधानात् गुणदोषानप्रमाप्रमाहेतू इति भावः॥ तयोरिति प्रमाप्र
मयोरित्यर्थः॥ न तत्सामग्री विशेषसामग्री॥ सामान्यसामग्री ज्ञानिकेति शेषः॥ अन्यथा विशेषवदिहेति सामान्यकार्ये हि
त्यापत्तेरिति भावः॥ ननु सामग्र्याः कार्येऽपि तत्सामान्यसामग्रीसत्त्वे सामान्यकार्योत्पत्त्यापत्तिर्विशेषेणापि निवारयितु
मशक्येति अत आहेति वित्तेति॥ तथा च गुणाद्यभावस्य सामग्र्यभावसंपादनद्वारा प्रमाद्यभावप्रयोजकतया गुणा
देः प्रमादिप्रयोजकत्वमस्त्येवेति भावः॥ अन्यथेति॥ त्वदुक्तरीत्यान्यत्रापि कारणविशेषस्य दृष्टान्वयव्यतिरेकानु
विधायित्वाभावादिति भावः॥ तद्व्यक्तिनेदः॥ अप्रयेति॥ तथा च प्रमात्वावच्छिन्ने तु गुणो न तु गुणहेतुरिति भावः॥ उपाधित्वेन स्व
लक्षणं नित्यवृत्तित्वं न त्वपि इष्टव्यं॥ कार्येति॥ अनित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं कार्यमात्रवृत्तित्ववदित्यर्थः॥ घटज्ञानत्वा
दाविति॥ नित्यज्ञानपक्षे घटनित्यज्ञानत्वादावितिबोध्यं॥ बाधमुक्त्वा विरोधमुक्त्वा नासमाहज्ञानाजनकेति॥ केचित्तु ज्ञानाज ॥५८॥

नकत्वेनयदभ्युपगतेनजन्यत्वेसाध्येविवक्षितेनविरोधात्प्रतिज्ञाविरोधादित्यर्थः॥ प्रमायाज्ञानत्वेनतज्जनकजन्यत्वाभ्युपगमाव
श्यंभावेननतद्विपरीताभ्युपगमात्प्रतिज्ञाविरोधस्याभ्युपगमसमादायेवगृहीतेरित्याह॥ दृष्टांतेपिसाध्यविकलइत्याह॥ अप्र
मायामिति॥ व्याप्यत्वासिद्धिमाह॥ न्यर्थेति॥ विशेष्यतदर्थानन्युत्सत्याविशेषणपदेनविशेष्यातिधानाद्यर्थविशेष्यत्वादित्य
र्थः॥ जन्यमात्रएवसाध्यसत्वात्॥ यद्वाहेतुजन्यत्वस्यैवव्यापकत्वेसाध्येयथविशेषणत्वबोध्य॥ व्यावर्त्येति॥ प्रमायागुण
जन्यत्वासिद्धिदशायांजन्यपदव्यावर्त्यस्येश्वरज्ञानस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ वैदिकप्रमाहेतुगुणाश्रयत्वेनवक्तृसिद्धेरितिता
वत्॥ ननुज्ञानत्वावच्छिन्नसामग्र्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वंनविवक्षितंयेनेंद्रियादिनासिद्धसाधनंस्यात्॥ अपितुज्ञानत्वाभि
व्यंजकसामग्र्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वमित्यतआहविरोधाच्चेति॥ सामग्रीद्वयमिति॥ तथाचनविरोधइतितावत्॥ प्रमा
याइति॥ ज्ञानत्वप्रयोजकज्ञानसामग्रीजन्यत्वाभावादित्यर्थः॥ हेतुसिद्धिः ज्ञानत्वहेतुत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ तथाचनदृष्टांतेसा
ध्यस्याप्रसिद्धिरितितावत्॥ ज्ञानत्वस्यनित्यवृत्तित्वेपिकार्यतावच्छेदकत्वंस्यादित्याशंकतेअथेति॥ यद्धर्माक्रांतस्यासतः
सर्वस्यसत्वंयद्धेत्वधीनंतत्तद्धेतुप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकमित्यर्थः॥ तेनप्रमेयत्वादेर्नदंडादिजन्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति
ध्येयं॥ ज्ञानत्वेनतथेति ज्ञानत्वाश्रयायावानुत्पन्नतावतःसर्वस्यैवसत्वंमनःप्रभृत्यधीनमितितत्कार्यतावच्छेदकंज्ञान

55

त्वं न वक्तव्यम्॥ असत इति॥ यद्धर्मावच्छिन्नस्य सर्वस्य सत्त्वं यत्कृत्यधीनं तत्कार्यतावच्छेदकमित्येवास्तु न तु सत इति गौरवात्॥ एवं
च ज्ञानत्वेन कार्यतावच्छेदकमिति भावः॥ व्योमादीति॥ व्योमादिसाधारणस्य च मुक्तिनिष्ठत्वं वर्तमानत्वमात्रेण स्यादेतदेव नियम
म्यतावत्॥ हि तु नियम्यत्वं हि हेत्वधिकरणलक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नत्वं भवोत्पत्तिर्नित्यसत्त्वं तथाक्षणोत्तरपि
घटादिसत्त्वस्य संभवात्तथा वा सत इति विशेषणेन सत्त्वमुत्पत्तिर्लभ्यते। तेन यद्धर्मावच्छिन्नस्य सर्वस्योत्पत्तिर्यत्कृत्यधीना तन्नियम्य
त्वं तात्पर्यम्॥ नन्वेवं घटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवत्वादावतिव्याप्तिरिति चेत्। न लघुत्वेन धर्मविशेषणादित्याहुः॥
नन्वेवमीश्वरादिजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वं न स्यात् सत्त्वादेरेव लघुत्वेन तथात्वसंभवादिति चेन्न एतन्मते इष्टापत्तेः
ज्ञानत्ववन्नित्यवृत्तेरपि तस्य तथात्वाविरोधात्॥ यादृशेति॥ तथा च कृत्यधीनत्वस्यार्थस्य निरूपकतया सत इति विशे
षणं अतिगौरवकरमिति भावः॥ न चैवमपि नीलघटत्वादावतिप्रसंगः बाधकाभावसत्त्वेनेति विशेषणात्।
तदर्थं स्वयमेव वक्ष्यते॥ अनित्येति॥ यद्यपि मीमांसकमते ज्ञानत्वमपि कार्यतावच्छेदकं तथापि न्यायमते नास्य। तेषां
नामिति मन्तव्यम्॥ सिद्धसाधनमिति॥ यद्यपीदं ज्ञानत्वगर्ते प्रथमसाध्येऽपि तुल्यं तथापि दोषान्तरस्यादृष्टतयेदमुप
क्षितम्॥ प्रमात्वमिति॥ यद्यपि कार्यतावच्छेदकमित्यनावश्यकं गुणत्वसिद्धिस्तथापि ज्ञानशरीरादिनिष्ठकारणतापतितया॥ ५५॥

तिककार्यतावच्छेदकत्वेनार्थान्तरवारणाय विशिष्टसाध्यानुपादानमिति केचित्‌ ॥ वस्तुतः प्रमात्वप्रविष्टज्ञानत्वस्य लाघवेन
तदवच्छेदकत्वमिति बाधादेव नार्थान्तरं ॥ अतस्ताद्रूप्यसिद्धये विशिष्टसाध्यमुपात्तं ॥ अतएव सिद्धान्ते अविशिष्टमपि साध्य
मस्त्येवेति भावः ॥ ज्ञानत्वसाक्षादिति ॥ अत्र वैशिष्ट्यं ज्ञानसाक्षादिनाजकोपाधित्वादित्यत्र समुदायस्य तात्पर्यं ॥
विधानविधावत्तिनत्त्वप्रथमविनाशात्‌ ॥ एवं च ज्ञानत्वव्याप्यतान्निन्नतिन्नत्वादिव्याप्यत्वेन प्रमात्वस्य नासिद्ध्यादि
शितिध्येयं ॥ प्रमात्वस्येति ॥ तथा च बाध इति भावः ॥ एतद्देपलक्षणं ज्ञानत्वस्य नित्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वेन
साध्याप्रसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं ॥ तथेति ॥ कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ अनित्यधर्मेति ॥ इन्द्रियादिकं तु न तथा हेतुरिति
भावः ॥ न च प्रागभावव्यक्तिविशेषणार्थानेरभावत्वेन विशेषणादित्याहुः ॥ ननु विषयत्वातिरिक्तेन रूपेण हेतुताविव
क्षितेत्यत आह ज्ञानत्वेनेति ॥ ननु प्रमापदेन सर्वविशेषप्रमा विवक्षितेति नाकदोष इत्यत आह कारणेति ॥ तर्कमाह यदीति ॥ न
न्वीश्वरज्ञानव्यतिरेकेति चेत्‌ ॥ न ॥ जन्यत्वेन विशेषणादित्यके ॥ अप्रमाविज्ञानीयेकार्यं न स्यादित्यपरे ॥ वस्तुतस्त
प्रमा न स्यादित्यापादनीयं ईश्वरज्ञानं तु प्रमाप्रमाबहिर्भूतमवतिमतनास्य निधानमिति ॥ अप्रमाव्याप्टेरिति ॥ संयो
गत्वावच्छिन्नं प्रतिद्रव्यत्वेन जनकत्वादित्थमपि द्रष्टव्यं तथेति न जन्यत्वेनासिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ तर्कोपीति ॥ अ

56

तिः समुच्चये॥ तथा च तर्कानुमानीयाप्रयोजकमित्यर्थः॥ प्रमाप्रमान्यतरत्वादिति॥ न चेश्वरप्रमायां व्यभिचार इति वाच्यं॥
जन्यत्वेन प्रमाविशेषणात्॥ ईश्वरज्ञानं प्रमाप्रमाबहिर्भूतमिति मतेनेत्याह॥ विशेष्याह चाक्षुषानेति॥ स्वविरोधीति॥
अत्रानुमतवगहणे स्वविरोधिस्मृतिप्रतिबंधकानुमतसामग्रीजन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय॥ स्वपदं समर्थयत्याह
तत्परं॥ हेतावप्यनुमतपदं स्मृतावेव व्यभिचारवारणाय॥ निर्विकल्पकव्यभिचारवारणाय सप्रकारकत्वं हेतुविशेष
णमिति केचित्तु॥ वस्तुतोऽनुमतत्वं जातिरिति न वैयर्थ्यशंका॥ बाधं निराकरोति दूरादिति॥ दृष्टान्ते साध्यवैक
ल्यं निराकरोति अप्रमायामिति॥ नन्वेवमनुगतहेत्वनुमात्वावच्छेदकत्वस्य स्वरसादाकांक्षेति॥ यत्र तत्संतवस्तत्र बाध
काभावादस्तु तथा अत्रानुमतसंतवरहितभावः॥ नवेति॥ नाहमित्यनुमतत्वे दोषत्वं जात्यवच्छेदेन तद्रुपनयहेतुत्वेन इत्य
वादित्यर्थः॥ जातिसंकरादिति भावः॥ ननु नाहत्वं जात्यवच्छि[illegible]प्रधिनयप्रमाजनकत्वादिना तद्धेतुत्वमस्त्वि
त्यत आह अपमतेति॥ अनियतसत्त्वेऽपि आत्मादिर्विशेषः॥ एतच्चोपलक्षणं आत्माश्रयात्तद्ग्रहणे तज्ज्ञानकत्वाव
च्छेदकमित्यपि बोध्यं॥ तन्मात्रेति॥ स्वध्वंसादिकं प्रत्यपि जनकत्वादिति भावः॥ ननु प्रमामात्रे अनुगततद्गुणत्वावे
च्छिन्नयथार्थपरामर्शत्वादिकमनुमित्यादावनुगतमस्ति तावतापि गुणसिद्धिरित्यत आह॥ यथेति प्रमामात्रेऽनुगतगु॥५६॥

प्रामाण्यं विपिनाकस्मिकत्वं तथाङ्कुरस्थलेपीत्याशयात्॥ प्रतिबन्दिमुखेन समाधातुं भूमिमारचयति॥ एवमिति॥ यद्यपि प्रथ
म्यादिवादिनं न तदस्मत्प्रतिनायमनुयोगस्तथापि दोषपक्षेप्यत्तत्ववादिनं मीमांसकं प्रत्येवेदमिति ध्येयं॥ पित्रादिरन्वयाद्यनुविधा
नान्नहेतुरूपेण तथामीमांसकेषाञ्च न तस्य हेतुत्वं साध्यमेकस्मात् तदस्य मीमांसकोपसत्यवचोत्तरमित्यन्वय॥ नहीति॥ न तावदन्व
यव्यतिरेकादिप्रमाणापदर्शनेन प्रादिबीजादिरनुवर्तत इत्यादिनिरस्तं बोध्यं॥ पित्राद्यतायदिनश्यते॥ ननु न्यायनये गुणहे
तुत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैवान्यथासिद्धा पित्राद्यन्वयस्य हेतुत्वमानाभावइति वाच्यं॥ न्यायावयवादिद्वयसन्निकर्षस्य त्वेपि
नादिस्तत्वस्य स्वप्रमाने न वर्तिकितु पीनर्थीरिति तस्याप्यपसीयात्॥ नच तत्सामग्र्येव नेत्रान्तिवद्धिके निवार्या धर्मि
ज्ञानकाले तत्सामग्र्यभावेपि भ्रमस्य प्रमात्वसत्वेन॥ ननु व्यक्तिविशेषस्यैव हेतुत्वात् तत आह अपिचेति॥ नव्यक्तेरेव
ति हेतुहेतुमद्भावदर्शनदोषः॥ व्यभिचारादिति॥ तत्र बीजव्यक्तेस्तत्र बीजव्यक्तित्वेन तत्तदङ्कुरं प्रति प्रयोजकत्वेऽङ्कु
रजातीयं प्रति बीजजातीयस्य बीजत्वेनाप्रयोजकतया बीजत्वस्यापुरस्करणीयत्वात् बीजेति॥ पिकुतश्चिदिति
विशेषादङ्कुरव्यक्तिविशेषस्यासादृश्यप्रसंगेन व्यभिचारप्रसंगात् इत्यर्थः॥ अतिप्रसंगादिति॥ बीजसत्त्वेपि बीजव्यक्ते

५७ वत्व अबीजयक्तेरपि तद्धेतुत्वापत्तेस्तद्व्यक्तित्वमात्रस्य तत्राप्यविशेषादित्यर्थः॥ अनुगतमिति॥ यथा चैतत्तथाग्रेव
क्ष्यते। घटज्ञानजातीयमिति॥ अत्र यद्यपि घटज्ञाने घटेंद्रियसन्निकर्षो न तत्त्वेन हेतुः किंतु विशेष्येंद्रियसन्निकर्षत्वे
नैव तथापि तद्विजातीयपटज्ञानजनकपटेंद्रियसन्निकर्षः विजातीयो नवत्येवेति न दोषइति तावत्॥ स्वविरोध्यनुत्वे
ति॥ अत्र जातीयपदमर्थांतरनिरासाय॥ अप्रमाप्रतिबंधकस्य यक्तिविशेषस्यानुकूलत्वेपि यत्तः प्रतिबंधकजातीया
वो भावे ऽज्ञानान सिद्धसाधनत्वमित्याहुः॥ घटादौ स्वविरोध्यनुत्पत्तिसिद्धेर्व्याप्यत्वासिद्धिः॥ स्यादेतत आह अनुत्वे
ति॥ अनित्यधर्मत्वमिति॥ ननु त्वत्र पक्षे साध्यप्रसिद्धिं विना बाधकं विनेत्यसिद्धं न सिद्ध्यत्येव तावन्मात्रस्यैव गमकत्वे विशेष
वैयर्थ्यादिति चेत्॥ अत्राहुः॥ अवच्छेदकांतरोपपन्नकार्यत्वाधिकरणत्वरूपबाधकस्यावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिक
कारणासत्त्वरूपबाधकाभावस्य नित्यकार्यमात्रवृत्तित्वादित्यर्थः॥ तथा च सत्यं तेन विशेषणद्वयेन नीलघटत्वपटत्वनि
त्यज्ञानत्वादौ व्यभिचारनिरस्तेज्ञानत्वादौ व्यभिचारवारणाय भिन्नपदं॥ एवमपि बाधकांतरेणकस्यचित्कार्यतानव
च्छेदकतया यदि व्यभिचारशंका तदा तद्वत्त्वेनापि न हेतुविशेष्यः॥ न तु बाधकसामान्याभावो हेतुविशेषणीयेन
विशेषणवैयर्थ्यं स्यादिति ध्येयं॥ नन्वेवमपि ज्ञानत्वादौ नित्यवृत्तितया स्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिककारणासत्त्वा ॥५७॥

त् सर्वप्रतिकेनैव व्यभिचारवारणात्तेषवैयर्थ्यं ध्वंसत्वस्यैवेति चेन्न॥ स्वावच्छिन्नकार्यमात्रवृत्तिकार्यताप्रतियोगिककार
णासंभवस्याविवक्षितत्वात्॥ ज्ञानत्वावच्छिन्नयावत्कार्यमस्मादादिज्ञानं न घटितकार्यताप्रतियोगिककारणासंभवेना
स्ति आत्ममनोयोगादेरस्मदादिज्ञानकारणस्य संभवादिति॥ ननु तथाप्यत्र बाधः॥ अनित्यप्रमात्वं हि ज्ञानकार्यतावच्छेदकं
स्यात् यदि ज्ञानत्वव्याप्यकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेदकं किंचिदेकं स्यात् न चैतदस्ति तत्र गुणेषु गुणत्वस्येव स्यात्
थात्वेन तस्याभावात्॥ न चावहेतो विशेषणासिद्धिरपि॥ एवं च दोषत्वस्यापि तथात्वेन तस्याभावात् अप्रमात्वमपि न कार्यताव
च्छेदकमिति दृष्टान्तेऽपि साध्यविकलश्च रनिवत्॥ अत्र वदन्ति॥ एकमनुगतं नास्त्येव तथापीदमनुमानं॥ अनित्यप्रमात्वं॥ स्वा
धिकरणमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताश्रयमात्रवृत्ति॥ स्वाधिकरणमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणता
श्रयमात्रानुत्पाद्यकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्॥ अप्रमावदित्यत्र तात्पर्यमिति॥ तन्न॥ संदिग्धासिद्धेः॥ नन्वत्र त्वयार्थनिराशे
त्वात् गुरुः॥ यत्तु विशेष्यवृत्तिविशेषणज्ञानत्वमनुगतं तद्धेतुतावच्छेदकं न चात्र मानाभावः॥ जन्यविशिष्टज्ञानसामान्ये विशेष
ज्ञानत्वेन हेतुतया विशेष॰योरपि हेतुहेतुमद्भावावश्यंभावात्॥ यत्सामान्ययोः सामान्यमिति न्यायात्॥ न चाभावत्वस्यापि
वैनुपस्थितस्यैव प्रकारत्वाभ्युपगमेन तद्विशिष्टज्ञानावच्छेदत्वप्रसङ्गे व्यभिचार इति वाच्यं॥ सामान्ययोरप्येवं हेतुहेतुमद्भावो नाप

58

त्रेरितियथाश्रुतएवग्रंथस्वरसाधुरितितन्न।।लोहितस्फटिकइत्यत्रलौहित्यसाक्षात्संबन्धविषयकत्वमेवव्यभिचारात्।।लौहित्य
रूपविशेषणस्यपरंपरासंबंधेनविशेष्यवृत्तित्वात्।।नचतत्संबंधविषयकप्रमायांतत्संबंधेनविशेष्यवृत्तित्वेयद्विशेषणंतद्वन्
त्वेनहेतुर्नतिवाच्यं।।एवंहितत्संबंधविषयकतद्विशेषणविशेष्यप्रमात्वकार्यतावच्छेदकंतत्संबंधेनतद्विशेषणज्ञानत्वंका
रणतावच्छेदकमितिअननुगमेनयथाश्रुतबाधएव।किंचप्रतिबंधाद्यननुगतत्वादभाववद्विशिष्टप्रत्यक्षेव्यभिचारएवेति।।अ
न्येतुज्ञानाद्यप्रमायांभाव्यविशेषस्यवाव्याप्यस्यप्रमाहेतुरितिप्रमासामान्यगतयप्रमासामान्यमीश्वरस्येवगुणः।।तद्विशेष
योःकार्यकारणभावकल्पनेन्यायादित्याहुः।।तच्चिंत्यंभ्रमापप्रमाभावस्यातिप्रसक्तत्वात्।यत्रयत्रसंवृत्तत्रतत्प्रमाहेतुर्वाच्यात
थाचतत्तद्यप्रमायांविहितत्वप्रमाहेतुरित्यननुगमात्।प्रमाभावेनानुगतोगुणस्त्वत्यभिमतग्रंथविरोधात्।।अप्रमात्वंहेतुनेसाध्येव्येक
त्यस्यतथाप्यनुद्धारात्।।नचाप्रमात्वपदंतत्तद्यप्रमापरमितिवाच्यं।।एवंचप्रमात्वपदमपितत्तत्प्रमात्वपरमेवास्त्विति किमनु
गतगुणाग्रहेण।।नचैवमप्यनुगतस्यप्रमाहेतुत्वमितिपूर्वग्रंथविरोधइतिवाच्यं।।प्रत्यक्षादिप्रमायांभूयोवयवेन्द्रियस
न्निकर्षादिप्रत्येकमननुगतस्यैवहेतुत्वमित्यस्यपरत्वेनाप्युपपत्तेः।।तस्मादनित्यप्रमात्वपदेनानित्यसाक्षात्कारिप्रमात्वा
दिकमेवविवक्षितमित्येवतत्त्वमिति।।केचित्तुयथागुणत्वमननुगतंतथाप्रमात्वमपितथाचघटानित्यप्रमात्वंकार्यता ।।५८।।

वच्छेदकमिति साध्यं तत्त्वा हृष्टरूपेणानुमतौ गुणइत्याकुः॥ अस्येकेति॥ तथा चावच्छेदकान्तरोपपन्नकार्यत्वाधिकरणावृ
पबाधकसत्वान्नात्र व्यभिचार इति भावः॥ घटज्ञानत्व[illegible]विति॥ यदनित्यज्ञानत्वादेस्तावच्छिन्नकार्यतानिरूपितक
कारणतावच्छेदकरूपबाधकसत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः॥ अस्येकेति॥ तथा च यदनित्यज्ञानत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वरूप
साध्यस्यापि सत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः॥ एतच्चास्यरूपेत्योक्केवलस्यैतादृशस्य कार्यमात्रहेतुत्वेपि घटानित्यज्ञानत्वादेस्त
न्निरूपितकार्यतावच्छेदकत्वाभावात् भावः॥ अन्यथा घटत्वानुमानेपि नैवार्थान्तरं स्यादिति॥ न च पक्षतानुमाने दोषाभा
वेनार्थान्तरं गौरवात् अननुगतस्य तस्यापि तावाच्छेद्यस्यादुः॥ अनित्यज्ञानत्वव्याप्येति॥ अनित्यज्ञानत्वनिष्ठकार्यतावच्छे
दकधर्मत्वादित्यर्थः॥ चाक्षुषत्व माहत्वेति॥ अत्र चाक्षुषपदं सौपानायोनी॥ एवं रजनत्वमात्र नीत्येषामपि रजनपदं
तथैवेति निश्चयः॥ चाक्षुषमात्रस्यानीलघटत्ववत्पदार्थसमाजमहिम्नैवोपपन्नत्वात् दवच्छेदकत्वे साधकं चिन्त्यमिति के
चिदाहुः॥ नन्विति॥ नैयायिकस्येत्यर्थः॥ तत्र जन्यशब्दमात्रस्य पक्षत्वादीश्वरे प्रमाणाभावात् अपि व्याप्यत्वेत्यन पक्षमात्रव्या
वर्त्तकत्वात्तावन्न पक्षेतरसाध्याभावादिति तावत्॥ भ मत्य सपक्षस्येति॥ नन्वत्र मते तस्य पक्षेतरत्वपर्यवसानादनुपाधित्वं॥ भ मते
नस्य न त्वेपि बाधोन्नीतत्वेनोपाधित्वादिति तावत्॥ भगवदिति॥ नन्वत्र मते सपक्षता [illegible] वः बाधोन्नीतपक्षस्यैव सपक्षता
दिति तावत्॥ उक्तानुमानेषु दोषाभावेनार्थान्तरमित्याशङ्कते नन्विति॥ एवं च न स्वतन्त्रे [illegible] किरित्याह आगन्तुकेति॥ अ

59

साधारणेत्यर्थः॥ मुरारिमतमाशंक्य निराकरोति यद्यपीति॥ प्रतिबंधापरिहरतीत्येनेति॥ वेदान्त्यमात्रीकेन ज्ञायेति॥ ननु ज्ञाने
सदर्थविषयता नियमः स्त्येव नास्तितथा चासदर्थमात्रविषयकज्ञाने सदर्थविषयकत्वं तावत्प्रयोजकः सत्त्वत्वेव स्वतस्त्व
ग्रमाणमितिभावः॥ असत्ख्यातिनिरासादन्यथाख्यातावप्यर्थादेः सत एव नानात्वसम्भवाद्विषयकं ज्ञानमप्रसिद्धमिति तावत्॥ दोष
त्वावादिति॥ असदर्थविषयकारणतावच्छेदकत्वं तावत् तावत्सदर्थविषयत्वेन तत्र न स्यादिति दोषाभावोव्यभिचारी
त्विति तावत्॥ व्यभिचारमुद्धरति सदर्थमात्रेति॥ प्रतिबंदीमाह नहीति॥ सविदिति॥ धर्मग्रंथोयादोषश्च सत्धर्मग्रं दोषाभा
वासत्त्वेपिधर्मग्रंदोषाभावात्सत्त्वं स्यादेवेति तावत्॥ नाविति॥ गुणत्वेदभावादित्यर्थः॥ व्यभिचारान्तरायपिनादेहं प्रमा
प्रतिदोषाभावत्वं साधयितुमाह अपेक्ष्यादिकश्चिद्दोषइत्यंतं॥ असंत्वाद्येति॥ प्रमामायामपि हेतुत्वावाद्भ्रमभावहेतु
त्वासंत्वादिति तावत्॥ अन्यान्यथेति॥ दोषत्वज्ञानदोषाभावेन प्रमाहेतुरेव हेतुत्वं वत्ताद्धादे दोषत्व प्रमाहेतुस्याः
न्याम्यइत्यर्थः॥ व्यवस्थिति॥ धारावाहिकपरामर्षान्तररूपप्रत्यक्षप्रतिबंधकस्येत्यर्थः॥ नामादिति॥ अनन्यगतिकत
याऽननुगमेनेवकश्चिद्दोषः कश्चिदप्रमायाः कश्चिद्दोषाभावः कश्चित्प्रमायां हेतुर्वाच्यइतिभावः॥ स्यादेतदिति॥ अप्र
मामितिस्वरूपनिर्देशमात्रं भ्रमजनकत्वमात्रस्य वस्तुप्रमाणान्वयव्यतिरेकप्रयोजकत्वादिस्याकुक्षः॥ प्रमामकुर्वतीज्ञा
नहेतुस्तोमेमइकवर्साजनरूपदोषादद्भोरगच्छमः भ्रममेवाप्रकुर्वतीज्ञानहेतुस्तोमेमइकेवमांजनरूपदोषाभावेवंज्ञाप ॥५९॥

मतित्वतेनान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनाय नहुक्तमित्यन्ये। ननु मंडूकवसांजनकृपदोषसत्वेपि तेनावंशेष्वासत्वेन दोषाभाव इ। प्रमाते
तुल्यत्वेनैव व्यभिचारादित्यत आह मंडूकवसेति। प्रमांशेति दोषाभावस्य व्यभिचारशंकने गौरवमिति। न हि सत्वशतेति विशेषादर्शे
नासत्वे गौरवमिति निरुक्तमासिद्धेरित्यर्थः। प्रमात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितयोगिककारणताश्रयत्वं गुणत्वं अस्य च न्यूनम
साधारणतावच्छेदकावच्छिन्नकेशसाक्षात्कारत्वावच्छिन्ने हेतुत्वान्न तथात्वमित्याह तावच्छेदकेति। व्यभिचारवारणाय तावच्छेदकव
र्त्तीति विशेषणं तच्चाप्यावश्यकमित्याह तद्धेति। तचापीति। यद्यपि तावच्छेदकप्रमात्वस्यापि प्रमात्वव्याप्यत्वान्न द्रव्यवच्छिन्नकार्य
तानिरूपितयोगिककारणताश्रयत्वादस्य गुणत्वं न च त्वं च तथापि नावच्छेदकसाक्षात्कारमात्रं प्रत्येवान्वयव्यतिरेकानुविधायि
त्वाल्लाघवाच्च नावच्छेदसाक्षात्कारत्वमेव तन्निरूपकतावच्छेदकमिति भावः। ननु तावच्छेदकवर्त्तिस्थूलकृष्णत्वरूपविशेषके
ज्ञानमिति न प्रसंगवारणाय विचारेतिवाच्यं। तावच्छेदकवर्त्तिकेशसमानस्थूलविषयकेशकेसाक्षात्कारे सजातीयसंयो
गस्य हेतुत्वमित्यर्थात्। यद्वा एतदस्वरसादाह तन्मापीति।। मावत्वेनेति। यद्यपि तावत्त्व मति प्रसक्तेन तथापि भावत्वं भाव
धर्मो विशेषदर्शनत्वमिति भावः।। ननु विशेषादर्शनाभावो विशेषदर्शनत्वेनैव हेतुः ननु तद्ज्ञानाभावत्वेन गौरवादाह
तथा च सिद्धेनस्य गुणत्वमित्यरुचेराह किंवेति। नवा विशेषादर्शनस्य तत्र दोषत्वमिति मदीयग्रंथविरोध इति वाच्यं।।
मतानां यत्रिप्रायेण कल्पनात्। एतन्मते दृष्टविशेषस्थले दृष्टान्तिकस्य तत्र दोषत्वं संस्कारविशेषस्यैव स्यात् ॥ अन्यथा

नि॥ पित्राद्युत्कर्षेण तमोत्कर्षदर्शनात्तेषामवच्छेदकत्वमिति भावः॥ यत्तु अन्यथासिद्धिमिति न तु विशेषरवत्वादिविशेषदर्शनस्यापि
60 प्रबलपित्तवशात्तदर्शनेः शंखश्वेत्यप्रमानस्यादित्यर्थ इति तन्न॥ तत्रापि विशेषादर्शनस्य सत्वात्॥ मण्यादेरिति॥ न केवलं विशे
दत्तावच्छे षनत्वैकुटस्य हेतुत्वमिति भावः॥ अन्यथापित्तादिनदृत्यस्य पत्तासर्वमलुधाशंकनेसावदेवेति॥ नासर्वस्फुटत्वमिति पित्तादीति
किं चेति॥ तथा च पित्ताद्यभाव एव न च हेतुरिति भावः॥ नचेति॥ विशेषदर्शनेपि विशेषादर्शनहेतुत्वापत्तेरनवस्थानादित्या
शः॥ अदोषत्वेति॥ अत्र भ्रमासाधारणकारणस्य दोषत्वादित्यर्थः॥ यद्यपि भ्रमांशोपरेणापि दोषजन्यत्वानंगीकारादाशंकेयम
नुपपन्ना तथापि भ्रमासाधारणदोषजन्यत्वात्प्रमायां न परं तत्स्वभिन्नत्वमनिनःशंकेयमिति बोध्यं॥ न चैवं साक्षात्वप्रयोज
कसन्निकर्षजन्यत्वाद्भ्रमसाक्षात्वं न स्यादित्यत आह साक्षात्कारित्वं चेति॥ यावदीन्द्रियसन्निकर्षस्य तत्प्रयोजकत्वे गौरव
मिति भावः॥ ननु विषयस्य तदजन्यत्वेपि तन्निष्ठविषयकत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्वं स्यादित्यत आह भ्रमांशे चेति॥ नन्वेवं प्रक
र्षांशे विहाय यदंशे इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वं तदंश एव साक्षात्वमत एव प्रत्यभिज्ञायामेकत्र साक्षात्वमपरांशे स्मरणत्वं ख५
यानरोचत्व भ्रमस्य विशेषणांशे स्मरणरूपसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रमा [illegible] त्वं स्यादिति दूषणं बोध्यं॥ न च तु च इति॥ दोषस्य
साक्षात्वहेतुत्वे प्रमानुमितेरपि साक्षात्वापत्तेरित्यर्थः॥ न तु दोषस्य तथात्वे ननु गत इति भावः॥ किं तु न तत्प्रमायामिति
ननु तथाप्यनेनानुगम एव नूनावयवेन्द्रियसन्निकर्षस्य धन्यस्य प्रमामात्रहेतुत्वात्तेन विनापि शाखात्मादिप्रत्यक्षेन्द्रियनाह॥

नापियथार्थलिंगपरामर्षोनुमितिप्रमामात्रेगंधप्रागभावावच्छिन्नपक्षकगंधानुमितेबाधानवतारदशायांसंनायांप्रमात्वापत्तेः
सादृश्यधीश्चवैधर्म्योपमितावेवनास्तिशुकबालादिवाक्यजप्रमायांवाक्यार्थज्ञानेनव्यभिचारि नचेश्वरीयंतेनतत्रासंपन्न
वयवेतिवाच्यं। अन्योन्याश्रयात्। प्रमायागुणजन्यत्वेसिद्धेवैदिकप्रमाहेतुवाक्यार्थप्रमारूपगुणाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिस्तत्सि
द्धौचतदीयवाक्यार्थज्ञानजन्यतयाशुकबालादिवाक्यस्थलेनिवारात्तावनेनप्रमायागुणजन्यत्वसिद्धिरिति। अत्राहुः। यथाप्र
मामात्रेनानुगतोगुणस्तथाप्रत्यक्षादिप्रमामात्रेपिकिंतुस्वस्वकालावयविनहेत्वादिप्रत्यक्षप्रमामात्रसहेतुकेनानापिगुणहेतु
त्वसिद्धिः। नतत्प्रत्यक्षेचनत्वक्योवयवेंद्रियसन्निकर्षोविशेषसामग्री तेनातिप्रसंगः। ननुकुमत्यादोषाभावएवहेतुर
स्तुगुणसत्वेपितस्यावश्यकत्वात्। अतएवत्वगवयवेंद्रियसन्निकर्षसत्वेपिरखनभ्रेत्यप्रत्यक्षमितिचेन्न। नतदुत्कर्षेणप्रमो
त्कर्षात्तदुत्कर्षेप्रत्यक्षप्रमाविशेषेनु[illegible]गतत्वाद्वित्याहुः। एवंचात्मादिधर्मिकप्रमायामन्यथायथार्थगुणत्वेनबोध्यं। यथार्थलिंग
ज्ञानपदेनचपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनव्याप्यवतिपक्षेलिंगज्ञानंविवक्षितं। नस्यगंधप्रागभावावच्छिन्नपक्षकगंधानुमि
तावभावान्नोक्तदोषः। वस्तुतःस्वबाधितत्वप्रमातत्रगुणइतिबाधग्रंथेवक्ष्यामः। पक्षतावच्छेदकविरोधिसाध्यकप्रमायां
यथार्थपरामर्षोगुणइत्यप्याहुः। सादृश्यपदेनसप्रतियोगिकधर्मपरेसादृश्यमस्तीतिदशायांवाक्यजन्योपमितिप्रमायांसादृश्य
यथार्थज्ञानंगुणइत्यप्याहुः। शुकादिवाक्यजप्रमायामीश्वरीयप्रमाप्रमादीयेवाक्यविनिवारः। नचैवमन्योन्याश्रयइति। एवंलिंगत्वादृ

व्यभिचारात्कर्तृकार्ययोरपि हेतुहेतुमद्भावेन गृहीयेतदभिप्रायमादाय व्यभिचारोद्धारे अन्योन्याश्रयप्रसंगात् । यदि च कर्तृवि
शेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तृकार्यसामान्ययोः कार्यकारणभावावधारणात् । तन्न क्लेशः । तदा विशेष
प्रमाविशेषवाक्यार्थप्रमाविशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सामान्ययोः कार्यकारणभावग्रहान्नोक्तदोषः इति तुल्यं ॥ वस्तु
तो यथार्थयोग्यताज्ञानमेव तत्र गुणः अन्यमग्रे ग्रन्थकार एव वक्ष्यति ॥ केचित्तु प्रमात्वं प्रत्यक्षत्वे प्रमात्वेन कमनुगतं यत्र घ
टितत्वेनानुगतत्वात् । तथा च तत्त्वानुगतगुणाधीनतापि नास्ति किंतु घटत्वव्याप्यघटत्वप्रकारकत्वादिरूपं प्रत्येक
मननुगतं न च तत्राहष्टस्वरूपं ॥ अन्यथा यथार्थगुणत्वेन बोध्यमित्याहुः ॥ विशेषेति ॥ व्याप्यदर्शनमित्यर्थः ॥ तन्तुत्वेना
रवेति न्यायेन विशेषदर्शने हेतुरेव तद्धेतुरिति व्यापकप्रत्यक्षमेव व्याप्यमपि विषयीकरोति ननु प्रत्यक्ष [illegible] व्याप्य विष
यज्ञानेरव्याशंकतनवीनेति ॥ तद्व्यतिरेकादिति ॥ विशेषदर्शनहेतुव्यतिरेकादेव प्रत्यक्षाभावोपपत्तेरित्यर्थः ॥ अन्य
थेति ॥ विशेषदर्शनहेतुसत्त्व इत्यर्थः ॥ ननु विशेषदर्शनहेतुरपि विशेषदर्शनान्तरमेव तथा चाविशेषदर्शनहेतु
हेतुत्वान्न रूपगमेणिविशेषदर्शनहेतुत्वे वा रूपगतत्वेन आह न चापीति ॥ अनवस्थानिया विशेषदर्शनानां तरं न
हेतुरिति नोक्तन्यायेन विशेषदर्शने हेतुत्वमित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ व्याप्यदर्शनसामग्रीजन्यत्वे ज्ञानस्यव्याप्याविष ॥ ६१॥

यत्ता नियमेनानुव्यवसायेन प्रामाण्यव्याप्यधर्मोपिनये नप्रामाण्यसंशयो न स्यादित्यर्थः॥ यद्यपि व्याप्यवद्विषयकज्ञानत्वमात्रम
नुव्यवसायेन शक्योपनयं तत्र न प्रामाण्यव्याप्ययत्र प्रामाण्यव्याप्यं व्याप्यवद्विशेष्यकत्वेनानुव्यवसायेन शक्योपनयं सत्रऽप्र
माण्यमप्रापत्तेः॥ किंच विशेषदर्शनस्यापि प्रत्यक्षहेतुत्वे उक्तदोषतादवस्थ्य॥ अनुमितौ विरोधकाभावेन व्याप्यदर्शनोपनीत
स्य व्याप्यस्य व्यापकप्रत्यक्षविषयत्वनियमात्॥ तथापि अननुमेये न विशेषदर्शनं न हेतुः नौ न हेतुत्वमित्यनुपदं वक्ष्यमाणदूषण
तात्पर्यं बोध्यं॥ ननु तथापि विशेषदर्शनं व्यापके प्रत्यक्षमात्रे कारणं वाच्यं॥ तथा च व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याशंक्य नेत्याह ति॥
प्रत्यक्षविशेषणतस्य हेतुत्वे प्रमाणं प्रत्यक्षमात्र इति न व्यभिचार इत्याह संशयेति॥ यद्यपि संशयोत्तरप्रत्यक्षमात्रेपि विशेषदर्श
नं न हेतुः अंधकारे घटसंशयोत्तरप्रत्यक्षस्य तद्विनापि आलोकसमवधानमात्रेणैवोपपत्तेः॥ तथापि यत्र विशेषदर्शनादिदोषाधी
नः संशयस्तदुत्तरप्रत्यक्षं तस्य हेतुत्वं उक्तस्थले च व्यंजकाभावाधीनस्स इत्यर्थः॥ ननु संशये सति विशेषदर्शनविरहदशायां संश
यानुत्तरप्रत्यक्षत्वे स्थले यावत्सामग्रीसत्त्वान्न तथा॥ न च तत्रापि विरहाद्वेव न तत्प्रत्यक्षानुत्पादोपपत्तौ विशेषदर्शनाविरहात् इति नुत नं४
च न तस्य हेतुत्वं॥ आद्यप्रत्यक्षे सन्निप्रसंगो दुर्वार एव॥ अथ तत्सामग्र्यां सत्यामपि संशयेन प्रतिबंधान्न तदुत्पादप्रसंग इति चे
त्॥ न॥ ग्राह्यसंशयस्य प्रमाणापरिपंथित्वात्॥ न स प्रतिपंथित्वं च तस्मिन्नसति विशेषदर्शनादपि प्रत्यक्षं न जायेतेति चेत्॥ अत्र
वर्त्तीति॥ यत्र संशयस्तत्र विशेष्येंद्रियसंनिकर्षादितोपि विशेषदर्शनं विना प्रत्यक्षं न जायते तस्मिन्नसति तु जायत एव॥ यत्र तु

यत्र

न संशयस्तथा तेन विनैव तज्जायते । प्रत्यक्षे विशेषदर्शनविरहविशिष्टस्य संशयस्य प्रतिबंधकत्वेन तदभावविशिष्टस्य च तस्य
तत्राप्रतिबंधकत्वमिति कल्पनीयते ॥ तादृशस्य च प्रतिबंधकीभूतस्य संशयस्य विरहः प्रत्यक्षे सर्वत्र कारणं । एवं विशेषदर्शन-
सहकृतेन संशयसत्ताविशेषदर्शनविरहस्य विशेषणस्य विरहात्संशयविरहविशेषदर्शनवसति विशेष्यविरहात्तु संशय-
विरहविशेषदर्शनवसत्प्रत्ययविरहात्सर्वथा विशिष्टः ॥ ननु च विशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षे कारणत्वं न स्यात् । विशिष्टतावत्संपा-
दकत्वेनान्यथासिद्धत्वादिति चेत् ॥ नानेन रूपेण तस्य तथात्वेऽपि विशेषणज्ञानत्वेन तदनुगतत्वात् । एवं विपर्ययापि विशेषदर्शन-
विरहविशिष्ट एव प्रत्यक्षप्रतिबंधकः इति तस्मिन्सत्यपि विशेषदर्शनात्प्रत्यक्षं जायत एव तस्य च सर्वत्र विशेषणज्ञानत्वेनान्य-
थासिद्धत्वात्कारणत्वं ॥ नन्वेवमपि विशेषदर्शनस्य संशयाद्युत्तरप्रत्यक्षे तत्त्वेन न हेतुत्वं किंतु विशेषणज्ञानत्वेन तथा च तस्य प्र-
मायामसाधारण्येन कारणत्वाभावात् न गुणत्वमिति चेत् न ॥ संशयाद्युत्तरप्रमायां प्रमारूपविशेषदर्शनस्य विशेषप्रमात्वेन
रूपेण कारणतया तस्य च गुणत्वात् । अप्रमारूपविशेषदर्शनस्य तु गुणत्वात् ॥ न च तत्रापि तस्य विशेषणप्रमात्वेन च कारणत्वं । वि-
शिष्टप्रमायां विशेषणज्ञानस्य तथैव कारणत्वादिति वाच्यं ॥ विशेषणज्ञानस्य प्रमात्वेऽपि विशिष्टज्ञानप्रमात्वानियमादिति ॥
अत्र दीधितिः ॥ संशयस्तु केवलं यदि विशेषदर्शनविरहसहकृतसंशयेन प्रतिबंधात् प्रत्यक्षोदयस्तदा संशयोत्पत्तिकाले प्र-
त्यक्षापत्तिः ॥ न च संशयसामग्र्या प्रतिबंधान्न तथा ॥ यज्ज्ञाने यत्प्रतिबंधकमिति न्यायेन प्रतिबंधकाभावस्य कार्ये सन्नन्तस्य ॥ ६२॥

वहेतुत्वाद्वेतिवाच्यं। एवमपि धर्मिज्ञानकाले देवासुरूपत्वादिज्ञानवत्तत्पुरुषत्वादिनिश्चयापत्तेः॥ संशयस्य न सामग्र्यावानदा
नीमभावात्॥ ननु दोषस्य प्रतिबंधकत्वान्न तदा प्रत्यक्षमिति चेन्न। ह्येवमावश्यकत्वात्संशयकालेपि न तत एव दोषात्स्थाणुत्वस्यानुपप
त्तिरस्तु किं संशयस्य प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेन। विशेषदर्शनवत्सति विशेषादर्शने रूपदोषविरहान्निश्चयोत्पत्तेर्न तु निरुक्त
विशिष्टाभावस्य प्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावात्॥ न चैवं विशेषादर्शनरूपदोषसत्वे संशयोत्तरपुरुषप्रत्यक्षमपि न स्यादिति चेत् प।४
न फलबलेन तस्य विशेषित्वकल्पनात्। ननु केषु व्याप्यव्यभिचारसंशयस्यापि व्याप्तिग्रह प्रतिबंधकता न स्यात्तस्याप्यस्तु
यत्वादिति चेन्न॥ व्यभिचारसंशयाहितसति विशेषदर्शने विना न व्याप्तिग्रह इति हेतुत्वात्तस्य प्रतिबंधकतोक्तेः॥ पारिभाषिकीन
तुकारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन त्वादुः॥ ननु केरूपप्रत्यक्षे विशेषदर्शनं व्याप्यवत्तादर्शनमेव वाच्यं॥ तथा चानत्वात्स्याद्धेतुराव
त्तिनिस्थाणुत्वाभाववत्तानां संशयनिवृत्तेपि विशेषदर्शनं विना पुरुषप्रत्यक्षं न स्यात्। तर्करूपविशेषदर्शनात्तत्तन्निवृत्तेरत
न स्यादिति चेन्न। संशयविरोधिदर्शनत्वेन तस्य हेतुत्वात्॥ नत्व दर्शनमनुवर्तति। यद्यप्येवं व्याप्यदर्शनहेतुत्वेन तत्कृतसामप्य
नुगमः तथापि लाघवाद्व्याप्यदर्शनत्वेन हेतुत्वं न तु व्याप्यदर्शनहेतुत्वेन गौरवादिति भावः॥ अन्यत्रेति। विषयतो दरस्यार्थः
अनुभवति॥ समानविषयविपर्ययानुमित्साविरहसहकृततत्प्रत्यक्षसामग्री प्रतिबंधिकेति भावः॥ यत्तु पक्षताविरहादनानु
मितिरिति न तद्बाधकमनुमितिलक्षणव्याख्यानावसरे वक्ष्यामः॥ अत एवेति। कश्चिज्ज्ञाने विशेषदर्शनस्य जनकत्वादे

63

वेत्यर्थः ॥ ज्ञानं बाधकमिति ॥ विशेषदर्शनजन्यत्वेन यतो न यद्भवति तद्वस्तुस्वरूपसद्बाधकं न भवतीत्यर्थः ॥ अत्र विशेषदर्शनजन्यं
बाधकमित्येव वक्तव्यं न त्वेन ज्ञानं न तथेत्यभिधानं न तु दृष्टान्तस्य बाधकत्वे स्तुत्वमवक्ष्यमाणमिति दर्शितं न तु नत्वेनैव ज्ञानस्य त
स्य तथात्वं बाधकत्वं हि ज्ञानस्य बाध्यज्ञानोपदर्शितार्थविपरीतार्थालम्बनतया साद्नन्तस्य वर्तनीयव्यवहारविपरीतव्यवहारप्र
वर्तनसामर्थ्यमेव तच्च विशेषदर्शनजन्यत्वेनाज्ञानस्य स्वरूपसत एव भवति ॥ ननु नत्वेन तस्य ज्ञानमपेक्ष्यत इत्यमानाज्ञावात् ॥ गौ
रवात् नत्वनाज्ञानस्य तस्य कर्ते विबाधकत्वापाताच्चेत्याहुः ॥ विशेषदर्शनेपीति ॥ अचेत्यव्याप्यत्वेन गौरवत्वदर्शनेपीत्यर्थः ॥
यद्विशेषणेति ॥ भ्रमविरोधिविशेषदर्शनत्वेन हेतुत्वं गौरवत्वदर्शनं वनतर्थातिनतत्रभेत्यप्रत्यक्षानुरोधेप्यन्यथाप्यतिचारइति भावः ॥
यद्विशेषणेति ॥ भ्रमविरोधिविशेषदर्शनत्वेन हेतुत्वं गौरवत्वदर्शनं वन तथा ... प्रत्यक्षेति ॥ प्रत्यक्षविपरीतदर्शनमित्यर्थः ॥ तेन गौरवत्वव्याप्य
न तु शंखत्वदर्शने कुतो न भ्रमविरोधीत्यत आह तत्वेहभ्रमकत्वेति ॥ कल्पितेत्यारोप्यकोटिसमाधिकरणत्वेनानि
शंखत्वप्रत्यक्षसत्त्वादपीनत्वानुमितिसत्त्वाद्यनाकदोषतादवस्थ्यमितिध्येयं ॥ कल्पितेत्यारोप्यकोटिसमाधिकरणत्वेनानि ना० ५
शंखत्वप्रत्यक्षसत्त्वादपीनत्वानुमितिसत्त्वाद्य ... विरोधीत्यर्थः ॥ दृष्टान्तः ४
श्चिमानस्य विशेषस्य दर्शनं विरोधिशंखत्वं वारोप्यपीतत्वकोटिसमानाधिकरणत्वेनैव निश्चीयत इति न तद्दर्शनं नो हि विरोधीत्यर्थः ॥
अन्यतु यद्विशेषदर्शनजन्यो यो भ्रमस्तद्विशेषदर्शनं तद्भ्रमानरवत्वस्य हेतुस्तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् ॥ पीतश्शंख इति भ्रम
स्तु न शंखत्वविशेषादर्शनजन्यः किं तु पित्तादिजन्य एव ॥ तथा च न तत्र शंखत्वदर्शनादपि तत्प्रत्यक्षावकाश इति तत्र तस्याहे
तुत्वादिति वदन्ति ॥ नानुमित्या हिरिति ॥ नानुमित्यादि हि भ्रम इत्यर्थः ॥ यद्यपि परामर्शादिरूपसामान्यसामग्रीविरहादेव न तत्रानु ॥ ६३ ॥

मित्यादि रत्नथापि सामान्यकारणतायाविशेषकारणत्वविरोधित्वाघसामान्यपसामान्यैप्रयोजकेन विशेषनद्विशेषस्य प्रयोजकत्वमि
त्यायेन प्रमानुमित्यादि विशेषस्यापरामर्शादिविशेषस्य हेतुत्वमिति तावत् ॥ वरत्विति ॥ तथा च नश्वरसिद्धिरिति तावत् ॥ लाघ
वादिति ॥ यथा महत्त्वस्य लाघवेन प्रत्यक्षहेतुतया नेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धमिति तावत् ॥ अस्तु वत्यन्तपगममवाद ॥ वस्तुतो न्यां
तप्रतारकादिवाक्यजप्रमायाम्न्याधत्तावानो व्याभिचारादहेतुत्वमवेतिध्येयं ॥ प्रमाणायतनश्रुति ॥ वदार्थप्रमा वक्तृगुणजन्या शाब्द
प्रमात्वादिति प्रमाणमत्र तिध्येयं ॥ ननु वास्य प्रमाणस्य गौरवपरिपंथिस्यादित्यत आह फलमुखस्येति ॥ गौरवं कल्पनाकाले
पस्थितेपरिपंथिफलमुखं च गौरवमनुपस्थितनिमित्तनपरिपंथितदुक्तं च न [illegible] प्रमाणसिद्धत्वात्तन्न दोषायेति तावत् ॥
स्वर्गादाविवेति ॥ सुखत्वावच्छिन्ने शरीरस्य जनकत्वकल्पने स्वर्गसुखेपि शरीरकल्पनम् दुर्वारं ॥ यथा स्वर्गोपपादकमप्रवेते
सा कार्यतरं च प्रमाणसिद्धत्वात्कल्प्यते तथेदमपि यथाहुः ॥ प्रमाणवंत्य दृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि इति केचित्तु आहुः ॥
नेव नित्यनिर्दोषत्वविशिष्टं शाब्दप्रमाप्रयोजकं तथा ऽदर्शनादित्यात फलोक श्रुति ॥ वर्णस्यानित्यत्वेप्यानुपूर्व्या घटितं लौकि
कवाक्यमनित्यं वेदतन्मते आनुपूर्व्या नित्यत्वमिति लोक इत्यर्थः ॥ ननु लौकिकवेदयोर्निर्दोषत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकं न तु
नित्यत्वमपि त्वाशंकत अथेति ॥ नन्वेव प्रमाणाभावान्निर्दोषत्वमेव नास्ति कुतस्तस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वमित्यत आह
वदवेति ॥ केचित्तु शाब्दप्रमाप्रयोजकज्ञानमुपपक्ष्यन्नजाति कलाविधारणमस्या केमित्याहुः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह किंचेति

64

दैवेति॥ वाक्यार्थज्ञानं विनापि तावत्सद्भावादेवोद्बुद्धिरित्यर्थः॥ प्रमाणेति॥ वक्तृवाक्यार्थज्ञानानपेक्षत्वेनेत्यर्थः॥
वक्तृज्ञानेति॥ अत्र वाक्यार्थनिष्ठकृतवाक्यार्थः किंतु संसर्गमात्रं घटाभावसंसर्गभ्यत्वमविषयस्तद्बाधादयोग्यएवार्थ
ग्राह्ये न प्रमाणमिति न तत्र गुणापेक्षेति भावः॥ नन्वेवं यत्किंचिद्वाक्यार्थबाधायोग्यतानवाच्या गतिप्रसंगात् तथा च प्रत्य
प्रयोगकारणी तु न वक्तृज्ञानविषयवाक्यार्थाबाधो वा शक्यते वाक्यार्थाबाधो वा सा वाच्या तत्राद्य आह घटवदिति॥ न तावद
समानविषयत्वेनाहार्यं घटसंसर्गधीरवतत्वहेतुरिति निरुक्तयोग्यतासत्वात्तत्प्रमाणमेवेति भावः॥ अंत्यत्वाह कि
श्चेति॥ तथा च प्रामाण्यमेव स्यात्स्फुलमभवेति भावः॥ ग्रा[illegible]मायां गुणस्य व्यभिचारमुक्त्वानुमितिप्रमायामाह एवमिति॥ नन्वे
ति॥ न च कश्चित्पक्षवृत्तिगोत्वभिन्नधर्मगोत्वादिना तादात्म्यारोपो नानुपक्षएव गोत्वज्ञानेति रित्यर्थः॥ संसर्गारोपादिति॥
गोत्वादिज्ञाने न च पक्षे संसर्गारोपादित्यर्थः॥ अनुमितिसामग्र्याः पक्षएव साध्यसंसर्गोपनयोनानुपक्षवृत्तिधर्मतादात्म्या
रोपज्ञानभावः॥ यत्र पक्षे व्याप्यता तादारोपो न तत्र वफ किंकार्थः॥ साध्यव्याप्यलिंगवत्त्वेन ज्ञानं तादात्म्यानुमितौ नाह शालि
गमसर्पज्ञाने च साध्यसंसर्गानुमितौ हेतुस्तथा च यत्र स्वहेतुबलात्संसर्गारोपएव जातस्तत्र दोषः स्यादेव त्यत्र रफकि
कार्थः॥ ज्ञानेति॥ अत्राहार्यारोपं विना प्रतारणायाप्रमावात्सएव च विषयाबाधात्प्रमारूप इति तमादाय पिगुणजन्यत्वमप्र ॥६४॥

शी० न्फलमिति चेत्॥ नन्वेवं शुकादिवाक्यं वेदतुल्यं स्यादित्यत आह शुकादाविति॥ त्रयीत्वेति॥ आशाकरमनमाश्रित्येति न्ना पृ०॥
एवं च न्यायनयप्रमायां गुणजन्यत्वेन नश्वरः साधयितुं शक्यते किंतु प्रकारान्तरेणैव साधनीय इति भाव०॥ अत्र नैया
यिकैकदेशीत्वमवलंब्येति त्राणानगुरु० तथापि सत्यं वेदं सर्वं च नादेत्राध्यापकेनैव घाघिन्नमर्थस्य स्यसर्गप्रक्रयाणन्नूप
गमानुसारिणाऽसंगतत्वापातात्॥ अदृष्टप्रमायामिति॥ प्रमायाः गुणजन्यत्वेऽपीति भाव०॥ आदिपदेनाकांक्षासत्याश्च सं
ग्रहः॥ प्रमाणशब्दे तयो रूपसंगतिः स्वेन तत्वान्निश्चायमात्रेणानुगुणत्वेन च योग्यतैव विवक्षिता योग्यतासत्तिराकांक्षादिना
प्याकांक्षात्वम प्रमायाएवासत्वादिति ध्येयं॥ योग्यता स्वरूप सती न हेतुरतो न गुणइत्यत आह यथार्थेति॥ यथार्थयोग्यताज्ञा
नेत्यर्थः॥ योग्यतायोग्यतासंशयायोग्यतांशे यथार्थेति ताव०॥ लाघवादिति॥ ज्ञानत्वावच्छिन्नयोग्यताज्ञानस्य का
रणतायाः आवश्यकत्वेन लाघवात् दिश्रोषस्य यथार्थे न ज्ञानस्यैव हेतुतास्तु ननु कल्प्यकारणतावस्य यथार्थवाक्यार्थज्ञा
नस्येत्यर्थः॥ इत्यादिति॥ यथार्थवाक्यार्थज्ञानगुणवत्त्वादिनापि स्वरवाक्यार्थप्रमामादाय नसामान्यस्यावश्यंसमर्थ
नीयत्वादिति ताव०॥ न प्रमाणमिति॥ व्यवच्छिद्यतनतेत्राष०॥ एवं च दूषयति॥ एतत्रोपलक्षणं लिंगाज्ञानसजन्यप्रमा
यामपि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैतदृशाप्रवत्तिपक्षे लिंगज्ञानमबाधितविषयत्वं प्रमायां अस्मदादेर्गुण इति तस्याः अपि

गुणजन्यत्वेनेनेश्वरासिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं॥ प्रमाणग्राह्यं प्रतीति॥ यद्यपि प्रमाणत्वग्राह्यं प्रति हेतुत्वसिद्धावपि शाब्दप्रमां प्र
ति हेतुत्वं न सिध्यति तथापि तादृशशाब्दकारणत्वेनापीश्वरः सिध्यत्येवेति न प्रकृतानुपयोग इति ध्येयं॥ विशेषणत्वे
६५ श्री१ संभवतीति नापलक्षणत्वमिति प्रमाणं प्रति हेतुत्वे प्रमीयत्वं अपि हेतुत्वमित्यर्थ॥ इत्याह॥ नन्विति॥ मीमांसकस्यत्य
र्थः॥ एवं चेति नादृशाध्यापकेन सिद्धसाधनतावारणाय सर्वेत्यत्रेति॥ शुकादिप्रमाणग्राह्यस्य पक्षसमत्वान्न व्यभिचार इ
ननु तादृशेति॥ तथा च वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यप्रयोगे एवं न हेतुत्वं कुतस्तदुत्तरकालीनस्य तु वाक्यार्थज्ञानस्य तु त
वश्च॥ यद्यपि यथार्थवाक्यतां ज्ञानगुणत्वेन निरुक्तं तथापि तद्दृव वक्तृतात्पर्यमपि शाब्दप्रमाप्रयोजकमिति तदायमे
श्वरसिद्धिरित्याशंकते अथेति॥ यद्यपि पूर्वोक्तन्यायेनावक्तृ[illegible]यथार्थज्ञानादेव शाब्दप्रमासंभवाक्तृयथार्थ
ज्ञानवक्तृकेनासंभवसिद्धमेवमतस्तु कोदिवाक्यादिवदन्यथोपपन्नं च तथाप्यस्फुटतया सम्भावनीमीमांसकेति॥ अ
नादिरिति॥ तथा च ज्ञानेनीयत्वं तथा वेदस्य तन्मते नित्यत्वमेवेति भावः॥ आकाशास्वेति॥ अथ वादिनेति अनं
पौनरुक्तमित्याहुः॥ व्यभिचारान्नावादिति॥ ज्ञानसामग्रीसत्वेपि यादृशार्थानस्यान्ने [illegible] व्यभिचारेणाधिक
मपक्षेतनचैवं दोषेपि रजतमिति ज्ञानवृत्त्युपपत्तेर्यथार्थता इति भावः॥ अप्रामाण्ये चेति॥ न स्यात्तथापि पर
नस्वान्यकपगमात्॥ तथा च सर्वधीयथार्थवान्यकपगमेनवापसिद्धान्तरितिभावः॥ विपरीतव्यवहारजनकत्वरूपस्या ॥६४

प्रामाण्यस्यास्तत्वं परतस्त्वं साधयति ॥ मैवमिति ॥ उक्तप्रकारजनकत्वेन ज्ञानकतावच्छेदकरूपवत्त्वेन ज्ञानासंसर्गाग्रहरू
पत्वं दोषादिरित्यर्थः ॥ विपरीतव्यवहारजनकज्ञाना सन्निकालीने धर्मधर्मिणोरसंसर्गाग्रहे दोषस्योपयोगाभावे भेदे न
यारसंसर्गाग्रहस्यैव ज्ञाने एकत्वात् संसर्गाग्रहे उपयोगस्त्यक्त इत्याह ज्ञानसामग्र्यामिति । तादृशज्ञानसामग्रीसमानकाली
न एव धर्मधर्मिणोरसंसर्गाग्रहे दोषस्योपयोगोऽस्ति चेत् तयोरसंसर्गाग्रहस्यैवेत्यभिप्रेत्याह दोषहेतुकेति । तादृशज्ञानोत्पत्त्यनन्त
रं धर्मधर्मिणोरसंसर्गाग्रहे तादृशज्ञानद्वय एकत्वात् संसर्गाग्रहे च दोषस्यैवोपयोग मा भूदित्याह उत्पन्नज्ञान इतीत्याहुः ॥ उक्तप्रा
माण्यस्य ज्ञप्तौ परतस्त्वं साधयति अतीतानन्तरेति व्यभिचाराद् इति प्रमास्थले दोषं विना ज्ञानस्वरूपस्यासत्त्वे अप्रमास्थले दो अ
षाभावं विना तस्यासत्त्वे व्यभिचार इत्यर्थः ज्ञानायथार्थत्वस्य प्रागभावेऽपि न स्वतस्त्वहानिरित्याह ज्ञानमयथार्थमपीति । धर्म्यंशे सति
तत्र गुणदोषाभावेन तस्यान्यथा धर्मोऽपि प्रामाण्यापत्तेरित्याशयः विरोधादिति एकत्र ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्ययोरवच्छेदेन ज्ञानसा
मग्र्या दोषापेक्षा न पक्षे सम्भवतीति न तु अवच्छेदकत्वेनापि दोषजतदभावापेक्षा प्रतियोगितदभावयोः कत्रापि जनकत्वेनेत्याहुरिति भावः ।
क्वचित्कश्चिद्दोषात्यन्ताभावप्रागभावमिदमुक्तं इति ध्येयम् । यद्यपि दोषजन्यत्वं दोषाभावजन्यत्ववद् दोषजन्यत्वदोषाजन्यत्वेऽपि विरुद्ध एव
अवच्छेदकत्वेन विरोधस्तु उभयत्रापि तुल्यस्तथापि ज्ञानस्य सर्वांशे दोषजन्यत्वेऽपि असदर्थविषयत्वं तज्जन्यतावच्छेदकमिति

66

तदन्नो दोषसापेक्षासामग्रीत्युच्यते सदर्थविषयत्वं तु न तज्जन्यतावच्छेदकमिति तदन्नो तन्निरपेक्षेत्युच्यत इति भावः। इदं च दो
षसापेक्षत्वं अस्त्वपेत्योक्तं सर्वधीयथार्थत्वपक्षे तु तावदपि दोषितदज्ञावावर्जनीयसन्निधी। ननु ज्ञानजनकाविशिष्टपूर्वोक्तं स्मरति
यथार्थविशति सर्वधीयथार्थत्वपक्ष इत्यर्थः। अत्र दोषस्याप्यसंसर्गाग्रहएवोपयोगस्य दर्शितत्वादिति भावः ४ प्रामाण्यस्यापि ज्ञा
स्वतस्त्वं समर्थयितुमाशङ्क्य समर्थयति यथार्थत्वं चेति। यद्यपि नायं ज्ञानधर्मस्तथापि ज्ञानोल्लेखितप्रकारवदर्थकज्ञानत्वमितिध्ये
यं। ननु विज्ञोध्यावृत्यप्रकारकमपि प्रामाण्यं अत आह अस्त्वेवेति। अर्थोनिश्चित्येति वस्तुगतिमनुरुध्यानेन मया निरुक्तप्रा
माण्यस्य स्वतस्त्वमुक्तं न तु तन्निश्चयः अद्यत्वं गौरवादाह आवश्यकार्थनिश्चयेऽसति तद्विलंबेऽसह्यत्वविलंबाद्वेत्यर्थः। अप
रेति तथा च प्रामाण्यनिश्चयस्य परंपराकारणमित्यर्थः। परे॰ति प्रामाण्यनिश्चयरूपपराशीत्यर्थः तथा च तस्य परंपराहे
तुत्वमपि नेति भावः। अत एवेति यत एव सर्वज्ञानं स्वार्थनिश्चयरूपमेवोत्पद्यत इति अर्थज्ञोषः। किं चेति ननु पौनरुक्त्य
मिति चेत्तू न स्वतः प्रामाण्यमादायैव अत्र तु तदनास्कन्दनेऽपि तात्सिध्यतीत्यपौनरुक्त्यमिति केचित्। अन्ये तु अधर्मफलसुखीका
नवस्था निरुक्तार्थप्रतिकारणमुखीसा निरुच्यत इत्याहुः। अनिश्चितप्रामाण्यमित्यस्य परागमवादः अज्ञावघटितप्रामा ।।६६।।

सर्वज्ञ

ख्या

ण्यपदं प्रामाण्यपदमित्युक्तेः स्वतः प्रामाण्यग्रह इति यदुक्तं तत्रैदेशायति अथेति तद्ग्रहेति स्वप्रकाशत्वं साध
यिष्यामीति भावः व्यभिचारादिति ज्ञानमात्रस्यार्थनिश्चायकसाधारण्यादित्यर्थः स्वमतावष्टंभेनाह नयत्रे
ति करणदोषेति ज्ञानजन्यत्वसंशयादौ वित्यावर्जितएकत्वानेकत्वसंशयस्यापि तटस्थः प्रत्यवतिष्ठते नचे
ति गुणो जात्यंगीकारेणाह स्मृतित्वंचेति अनन्त इति नज्ञानसामग्रीतत्सधतेन स्या स्मृतिसाधारणत्वादि
त्यर्थः सत्वेति अर्थतथात्वरूपो थई इत्यर्थः ननु स्मृतेरप्रमेति सर्वसिद्धं तथा च तद्ग्राह्यत्वमर्थमनुभूतित्वसहि
तमेवार्थतथात्वं प्रामाण्यं वाच्यमतआह नातीतिस्मृतिसाधारणेनैव तेन निष्कंपप्रवृत्त्यपपत्तेरिति भावः एवं स्म
ताव प्रामाण्यपदेत्र्यांसमर्पयति सापेक्षत्वेति यद्यप्यनुमितौ लैंगिकपरामर्शयाथार्थ्यसापेक्षत्वेपि प्रमात्वमेव तथा
पि स्वसमानाधिकरणस्वान्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानप्रामाण्य [illegible] सापेक्षप्रामाण्यकत्वेन तत्पात्वमति
मतं त्रेशाहप्रमायाः स्वासमानाधिकरणसंसर्गज्ञानापेक्षणादिति भावः त्वादितिनवमावाजायीत्यनेन विरोधः

६७ त्तिवार्यं तस्यास्त्वरूपगमवादत्वात्प्रत्यक्षत्वेनोपक्रममाह अनुव्यवसायेनेति सुरारिमतपरीक्षायामिति व्याप्तेरेकानि
ष्ठ्य इत्यर्थः यदेवं वचनिःकंपप्रवृत्तिहेतुत्वं तस्य तस्य च तस्याद्दिकं निरूप्यं ताद्दृशं च विशिष्टज्ञानत्वमिति तज्ज्ञानस्य ग्राह्यं त
था वज्ज्ञानत्वावच्छेद यथार्थत्वस्य स्वतो वेद्यत्वेपि निःकंपप्रवृत्तिहेतुप्रामाण्यस्य तस्य मनुपपादितमेवेत्याखंडलार्थः
तस्येति यथार्थत्वनिश्चयस्येत्यर्थः तथा च संज्ञायं विघटनीयं विशिष्टज्ञानत्वस्वरूपप्रामाण्यज्ञानं निःकंपप्रवृत्तिहेतु
त्वेन तवापाव्यं तज्ज्ञानस्वतो वेद्यमिमिति नावश्यानुज्ञानं स्वप्रकाशमनस्तत्कर्मा विशिष्टज्ञानत्वमपि तत्र भास
तां धर्मिग्रहे धर्मग्रहादित्याह स्वप्रकाशतानाम इति स्वयं प्रकाशतेति स्वप्रकाशात्मा ह्यर्थो न तु स्वधर्ममपि
अन्यथा न स्यासदृशायां तत्संशयो न स्यादित्यर्थः अविद्यमानत्वेदस्येति अविद्यमानत्वे हायरदृशाकंधर्मधर्मिगोचरज्ञान
त्वं प्रामाण्यमित्यर्थः स्वत इति कारणानपेक्षत्वमुपपत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः यद्यपि आगमाभावात्ता न भावति रिक्तोपरेणानांगी
क्रियेतेन तथापि तदंगीकर्तृतदेकदेशिमतेनेत्यबोध्यं विद्यमानत्वेदस्येति विद्यमानत्वे हायरदृशाकधर्मधर्मिगोचरज्ञानत्व ॥ ६७॥

मप्रामाण्यमित्यर्थः। विचित्रव्यवहारोपीति विचित्रप्रवृत्तिरपीत्यर्थः। व्यवहारोपयुक्तमिति विसंवादिप्रवृत्त्यन्यथाप्रामाण्यपदेना
दिरूपव्यवहारोपयुक्तमित्यर्थः। उक्तनिमित्तेन तन्मते विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेनैवाप्रामाण्यपदेनाप्युपस्थितत्वादिति भावः। प
र्यवसितमेवेति यथार्थानुभवत्वमेवेत्यर्थः। त्वेकेचित्तु स्मरणेपि स्वप्रकाशत्वेन प्रामाण्यानुभवसत्वात् सर्वं च तन्मते तथापदेनाप
स्वात् ८ इदमपि स्वतएवेत्याहुस्तत्राह तत्रेति स्वतएव ज्ञायते चेति ग्रंथः ८ अप्रामाण्यमिति यद्यप्येतदनुरुक्तं तथापि स्पष्टमर्थ
मेतदुक्तमित्यर्थः यथार्थत्वरूपप्रामाण्यस्य स्वतोग्रहेऽनभ्यासदशायां प्रामाण्यसंशयमुपपादयति अनभ्यासेति। एवमपि
निःकंपप्रवृत्त्यंगस्य तदंशिमतप्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वमनुपपन्नमेवेत्यान्यथा न परिहरति तत्रेति एतन्नोपलक्षणं यत्रापि
त्याद्येवर्त्तमानोपि स्वजनकेन दोषेणैव न गृहीतस्तत्र तद्ग्रहप्रागभावाभावाहृद्दोषस्य तत्संनिपालनहेतुत्वमपि न कदाचिद्विधि
करणस्य प्रागभावस्य सत्वेपि तस्यैतत्पुरुषीयदोषापरिपालनीयत्वात् ततः सत्त्वेन तदसत्त्वादित्यपि दूषणमत्र बोध्यं। असत्वादिति
तथा चासत्प्रतियोगिक तदत्यंताभावोपि असतन्नाग्रहाप्रसंगात् भावबलेनानुमानस्यः तत्सत्वात्स्वरूपमेव तदत्यंताभावस्य प्रागभाव
त्वमेव स्यात् न त्वेतत्प्रागभावत्वमिति ध्येयं औत्सर्गिकि स्वरूपरंजकमित्याहुः संसर्गग्रह एवेति संसर्गग्रहत्वमेवेत्यर्थः। संसर्गग्र

66 हवेत्यत्रपागंतरेस्वीकारःसंसर्गाग्रहदशाकथमेवभिन्नानवगाहित्वमित्यर्थः॥अविद्यमानेतिअविद्यमानत्तदाग्रहदशाकत्वा
नेत्वमित्यर्थः॥असंगाह्यामाएयमाक्षिपतिअथेतिननुदोषाद्येजकाज्ञावाधानग्रहइत्यतआहप्रमात्वस्येतिनित्यानु
मेयत्वान्नप्रमात्वंप्रत्यक्षवृत्तिजातिरित्यर्थः॥नन्वस्यासदृशाप्रमात्वजातेःप्रत्यक्षेणापिग्रहेबाधकोत्तावान्नित्यानुम
पत्वंग्रसिद्धमित्यतआहसाक्षात्त्वेतिबीजेतिनन्वत्रबीजमेवकिमितिचेत्॥अत्रवदंति॥जातिसंकरस्वीकारेहिगो
त्वाश्वत्वयोरपिसांकर्यप्रामाण्यदुर्वारंइतितयोर्विरोधासिद्धौगोत्वाश्वत्वविरुद्धस्यापिप्रत्वव्यतिरेकानुमानेनस्यादि
नस्यात्वसमाविष्टजातिगतयस्यापरत्वावनियमरूपविपक्षबाधकमूलकोपिकुपातेनत्वसत्वाद्यनुमानमिति तत्रनाद्यःएवं
त्युपाधिसंकरस्यापिदोषत्वापत्तेःकिंतुलाघवमूलतर्काघ्रगमसंकरस्वीकारेपरस्परविरुद्धोपाधिद्वयस्यापिसंकरत्वांकयापर
स्परव्यतिरेकानुमापकत्वंनस्यादित्यस्यापिवक्तुंसुकरत्वात्॥अथस्वभावादेवकेचिदुपाधयोविरुद्धस्वभावाःकेचिच्चावि
रुद्धस्वभावाः॥नत्वाद्येःपरस्परव्यतिरेकानुमितावपित्वंत्येस्यादनुमितिःस्यान्नचविरोधस्यप्रमाणासिद्धत्वेनसंकरत्वांकावि ॥६७॥

न०

न

रूपादित्येनेति हृदं तेव्यभिचरितत्त्वमूलत्वादिद्विजातीनां अविरुद्धस्वभावतयातस्तु मापकत्वपि गोत्वाश्वत्वादीनां प्रमाणसिद्धविरोधतया तदनु
मापकत्वं स्यात् को विरोधः नोत्यस्तत्रानोपाधिकत्वादिरूपाविपक्षबाधकांतरस्य संवादन्यथा त्रिपुपालानियतोपाधिना हि क्षत्वस
मानियतापाध्यनुमानं न स्यात् तस्मादत्र बीजं चिंत्यामीति ॥ ननु नानातारत्वेषु एकोपाधिकदर्शनापि संवादः अथ तेजनकतावच्छेदकमेवोपा
धिर्नानाप्रमात्वस्यानुगमकः स्यादित्य स्वरसादाह किंचेति व्याप्यवृत्तित्वानुपपादयितुं श्रांकते विपर्ययेति तदहलतियादानुपपर्ययांत्राका
वृत्तेर्यथार्थत्वं तदास्मरतिव्यावर्त्तनीयासुकवत्त्वसमवाहृत्त्वं दृष्टत्रामाण्यमा स्वत्वर्थः इष्टापत्तिमात्रं क्याहन्वाचति तादृशपयस्येतिमुक्ता॥ व
६ रूपो दृष्टज्ञानमितिन्नमकुलविषयमिविषयाद्यभावद्यात्मोत्ववच्छेदकोवान्यः सत्वतेहत्ववच्छेदकान्नत्वानेयत्राहि सह बधर्म किंचिदन्यत्रारो
प्यतेतत्र भ्रमतादृशयत्वावछेदनाश्रमात्वस्येवहत्त्वेरित्यर्थः महत्लक्षणे नेरस्यतिनाभीतिप्रथमद्वितीयान्यत्वमस्य त्वाव्यविच्छेदः अ
न्यथेतियादि स्थूलकालीनविषयदृष्टग्राहित्वं तदानकालावच्छिन्नगोचरज्ञानानां योगपद्यापत्तिरित्यर्थः स्थूलेति यद्यपि स्थूलकालोपाधि
रपीन्द्रियएवोपनीतज्ञानं च स्थूलस्यापि सुफलं तथापि धारावाहिकस्थले नियमेनोपस्थापकाभावाद्वै विषयाणां नोपनेयत्वं तत्रैवाव्या
प्तेनादवस्यापिमित्यत्रनात्यर्थज्ञानं सामान्यसामग्रीमहिम्नाऽनुपनीतापि स्थूलकालोपाधिर्भासते नत्वपारोक्ष्यतेनेदमुक्तमित्यर्थः स्याव

लक्षणाप्रामाण्ये हि वेषि अयोगपद्यमुपपादयति स्वरूपेति तत्र लक्षणमाद्यायैवं तत्तत्कालीनत्वात् तज्ज्ञानानां यौगपद्यमित्यर्थः प्रकृतलक्षणा
नां तत्तदाकारणत्वात् तत्क्रमात्तत्क्रम इत्यर्थः इति तत्र लक्षणानामकारणत्वात् कालस्य हि अधिकरणत्वेन हेतुत्वं अधिकरणस्य
च नश्वरविशिष्टत्वे वृक्षिकस्य च नाधिकरणलक्षणत्वमुक्तयरूपत्वात् तस्य सोपाधेरेव हेतुत्वात् वेदादीति ज्ञानेन तत्र लक्षणाना
मसंस्पर्शादिति ज्ञानवत्तया पातित्ययथाप्राप्त्यार्थः ग्राह्यरूपं तत्त्व सर्वपाके यौविध्य आयेस्संतु वमाह ज्ञानस्येति अस्येति व्याप्तिमाहेत्या
द्ययेति नवेति गुणजन्यत्वेन चामित्यर्थः प्रमेति प्रमासाधारणत्वस्य गुणत्वात् तथा वान्यान्याश्रयरत्यर्थः बाधस्येति० विपरी
तप्रमाया अर्थ इति न लक्षणात्तथा वा तामाश्रयस्य ज्ञानं जनकत्वं यादिकार्यविधानेन आह अपेक्षेति प्रामाण्यस्वरूपेण योग्यत्वेनेत्याह
योग्यता यादिति प्रमात्वस्यैव समर्थयितुं जनकता योग्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः तत्र ग्राह्यावस्कन्दवचनः तथा वन्यायनयमाश्रि
त्याहावस्कन्दनं इति हेतोभावादिति भावः स्वरूपरागेण तस्य दपि दोषमहिम्नाशास्त्रज्ञो नैको काकारमत भाधिवादहेतुना नैवेति न्त्र
मपि धर्मादिवस्कन्न एव ज्ञानादित्यर्थः इदं त्वमाद्यायत्रमेति व्याप्तोस्तामेव दोषांतरमाह संयोगेति तत्त्वं तावत्स्येति एतद्भूय
थाच्छेते बाध्यं यादि इत्यतियामि व्यधिकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्ता वाविशेषयोतदा निर्विशेषके निर्विकल्पके व्याप्तिबाधितत्वात् ॥ ६९॥

अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमाश्रित्यपरिहरति अव्याप्यवृत्तीति अवच्छेदेनेति तथा चैकावच्छेदेनेतरेतराभावस्यापीति विल[illegible]
भावः लक्षणान्तरकरणाय लक्षणमिमालक्षयति अथेति कश्चिदाहेति पदार्थान्तररूप इत्यर्थः एकदेशिमतत्वादनापसिद्धान्तमिति
ज्ञानवत्त्वप्रमाणमाहपरेति यादृशज्ञानविशेष्यतानिरूपितविषयतादृशज्ञानस्यात्मनिसत्त्वात्तावच्चयाविशेष्यतानासापि विषयतास्यादत
आह स्वाश्रयेति प्रमाणान्तरमाह अन्यथेति तथा च विशेषणतावच्छेदकत्वतृतीयार्थ इत्यर्थः ननु प्रकारत्वमेव तदर्थः स्या
दित्यत आह प्रकारत्वमपीति तथा च प्रकारत्वस्यापि तृतीयार्थत्वे सिद्धे विशेषणतावच्छेदकत्वविशेषत्वमित्यर्थः नान्विति न हि विषयतामा
त्रं पुरस्कृत्य तृतीयान्यथा घटे नज्ञानत्वापि स्यादित्यर्थः एवं सतीति यत्किञ्चिन्नदाहृतं चेति स्वेति स्वपदं विषयतापरं न च प्रका
रत्वमपीत्यनेन विशेषणताविशेष एव प्रकारत्वमुक्तं सा च तस्यैव सप्रकारकत्वं तदानीं विरोध इति वाच्यं अत्र प्रकारत्वा
दृश्यानिरूपकत्वा चित्त्वादित्याद्यु निर्विकल्पके तत्स्यानिष्प्रकारकत्वेनतया प्रकारतागर्भलक्षणानीत्तच्चाव्याप्तिरित्यर्थः इदानीं संधि
दूषयति तदानीमनुगतत्वमाश्रित्याव्याप्तिमिति न तल्लक्षणीकृतमित्याह अनुगत एवेति अतिसंधिमूलं दूषयति उ
क्तेति उक्तलक्षणे नापि सममव्याप्तेरसंभवादित्यर्थः यद्यपि क्षमीत्वा व्याप्तिः समत्वेव प्रकारतावाप्तित्वेन निष्टैव अन्यथा

70

सिद्धांतेप्यगतेः तथापि विषयतायां निराकरिष्यमाणत्वादित्यत्र तात्पर्यं अ[illegible] यति अत्र धर्मैक्यमविवक्षितं तेनाकाशवान् देश इ
तिज्ञाने नातिव्याप्तिः ननु स्वव्यधिकरणत्वं विषयता[illegible]धिकरण[illegible] निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं न तु तस्यानधिकरणाधि
करणत्वं प्रमेयवत्प्रकारकविषयतानधिकरणासिद्ध्याप्रमेयमितिज्ञानेऽव्याप्त्यापत्तेः तथा च घटपटावितिसमूहालंबने एकैव
५८ विषयताघ[illegible] पटांशितासा च विषयताधिकरणघटनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि[illegible] पटत्वावच्छिन्नापीति तद्व्याप्तिरत आह समू
हेति भ्रमांशेति एतेनापलक्षणं कान्वेषाद् इत्यादावव्याप्तिरिष्टैव्याततएवेति भ्रमांशे प्रमात्वमव्याहतमेवेत्यर्थः अन्यथेति
यद्यत्र प्रमात्वविशेषांशे प्रमात्वं न स्यात्तदांऽप्रमात्वमपि न स्यादित्यत्र यच्चाहित्य विक्ष्यासंयायाचानंतु[illegible] तद ई[illegible] त्तिविना
पनाविरहात्तु तयाऽप्रयत्वमेव तस्येत्यर्थः द्वितीयलक्षणे दोषमाह प्रमेयमिति तिप्रथमलक्षणेपि दोषमाह किंचेति। रजतत्वभा
वतिरजतत्वप्रकारकरजतभ्रमावच्छिन्नविषयतामादाय तत्रोक्तलक्षणसत्वादित्यर्थः रजतत्वमेरजतभावछिन्नवि
षयतेनेतिनोक्तदोषइतिनूक्तिते धर्मेति धर्म्यंशेपिप्रमात्व[illegible] प्रति रजतत्वपुरोवर्तिनोः प्रकारत्वेदेन विषयताभेदस्वी
कारे तद्धर्म्यंशेऽप्रमात्वस्वीकारे रजतांशेपि स्वीकारापत्तेः धर्म्यंशेप्यदत्तप्रकारमात्रावच्छिन्नविषयतायत्ववत्त्वे ॥७०॥

स्यापि स्ववृत्तिरजतत्वमात्रावच्छिन्नविषयताश्रयत्वात्तो वेद्यहितैर्वैशिष्ट्यस्येति प्रकारस्तु विपर्ययस्येत्यादिना प्रकारएवा
प्रमात्वमित्तिसिद्धान्तावगमात्तदेतिक्रमेचापसिद्धान्तापातादितिभावः वैशिष्ट्यवृत्तिविषयतायामितिरजतत्वप्रमे
तद्वैशिष्ट्यंज्ञासतेतद्वैशिष्ट्यविषयतायांरजतत्वंसंबद्धमेवप्रकारपुरोवर्तिनासंबद्धंतथा तथावतत्रापिप्रकारतेद
नविषयतामेदापत्तेोतत्संबद्धरजतत्वमात्रप्रकारकेविषयताश्रयत्वादंशेप्रमात्वापत्तेस्तदसंबद्धपुरोवर्त्तिप्रकारक
विषयताश्रयत्वादंशएवाप्रमात्वापत्तेश्चेतिभावः नवेशिष्ट्ये रजतत्वपुरोवर्त्तिनोर्वैशिष्ट्यंतिरस्यामानास्कथंति
द्विषयतायांतत्प्रकारकत्वमितिवाच्यंतदंशेनतयोर्वैशिष्ट्यांतरासत्वेपिअवच्छेदकत्वेनप्रकारकत्वोपगमादितिभावः
नापिस्वव्याधिकरणेतियच्चप्यधस्वव्याधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्यादिपूर्वलक्षणेनास्यामेदपर्यवसानेतथापितेजे
स्याधिकरणत्वीविषयताधिकरणानिष्ठत्यिताभावप्रतियोगित्वमुक्तंच व्रविषयतानधिकरणरत्नित्वंनदुष्यतइति
भावः अतएवाहप्रमेयत्वप्रकारकविषयतानाश्रयस्येति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावबादिमतेन
प्रसिद्धिमात्रांक्यानिराकरोतिनवेतिप्रतियोगितेतियथाचेनत्वाप्रेविस्याम एतच्चवक्ष्यतिसमनुरंध्योकेवलस्तस्याह
ज्ञानांवा स्वोपगमेपिप्रहत्वलक्षणासंगतिः एताहद्ज्ञानविषयतानाधिकरणहात्वप्रमेयत्वप्रकारावच्छिन्नाविषयता अनुमानप्रकोत्तुर

ष॰

प्रतियोगित्वे नोक्तज्ञानेऽव्याप्तिनादवस्थ्यादिति ध्येयं प्रकृतेनात नैप्रकृतज्ञानव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः
तथा च भ्रमभिन्नत्वपर्यवसाने नोक्तदोषइति बोध्यं भ्रमभिन्नप्रमानुपसंग्रहापत्तेः अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वनिय
मादिति तावता यथार्थस्तीति यत्र विशेष्ये यस्य प्रकारस्य यः संबंधोवच्छेदकस्तेन तद्विशेष्यकस्तत्प्रकारकस्तत्संबंधावगाही
अनुभवः स्वविषये सर्वत्र विशेष्यादौ प्रमेत्यर्थः। एतेन तत्रेति स्वरूपसदाधारनिर्देशो विषयतायामाधारनिर्देशो
वा रजते तत्रमेपि रजतप्रमात्वापत्तिस्तस्यापि वस्तुसद्रजताधारकरजतत्वानुभवरूपत्वादिह रजतत्वस्यापि रजत
विषयता[illegible]पन्नरजताधारकरजतत्वानुभवरूपत्वाच्चेति निरस्तं रजतत्वमस्य रजतविशेष्यकत्वाभावादिह
२ अतएवाकाशेशब्दइति प्रमायामाकाशस्यावृत्तितया शब्दानिरूपितत्वाभावादव्याप्तिरिति निरस्तं शब्दे विशेष्ये प्रकारी
भूताकाशसंबंधस्य तत्वापि सत्वादिह अतएव यत्र यदस्तीति तत्र तस्याधेयस्यानुभवइति लक्षणपर्यवसानादिह
अद्यत्वे गगनादिविशेष्यकप्रमायामाधेयगगनत्वाप्रसिद्धिलक्षणासत्त्वेपि विशेष्यांशेऽव्याप्तिरिति निरस्तं
गगनत्वादिप्रकारकानुभवस्य स्वविषये सर्वत्र गगनादौ प्रमात्वमित्यस्यैव लक्षणार्थत्वादिह न संबंधावगा
हीति विशेषणाच्च लोहितस्फटिकइत्यादेः साक्षात्परंपरासंबंधद्वयविषयभेदेन प्रमाप्रमोभयस्वरूपत्वमु ॥ ७२॥

यथा दित्वं घटे घटत्वं घटत्ववद्घट इति प्रतीत्योः प्रमात्वमात्स्वरूपत्वं समाधिति घट्घटत्वयो राधाराधेयभावलक्षणः
संबंधविशेषणस्य सत्वाद्दूपरीत्येवास त्वाहस्म्ते तो प्रमाव्यवहाराभावाह तद्भाववतिनीया अनुक्तवपदं तद्वतीति
येन संबंधेन यस्य विशेष्यस्य यत्प्रकारत्वं तत्संबंधावगाहीतद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकोऽनुभवः इत्यर्थः घटघट्ट
वंवलिक्षणानेदे यथाक्रमे वोक्तदोषगणावकाशस्तथापि ज्ञपमेतत्प्रकारकत्वे तद्देशिष्ट्यविषयकत्वं द्वि
तीये तद्विशेषण ज्ञानजन्यत्वमिति विशेषणद्वयस्मतेरपि भ्रमत्वादव्याप्तिरित्याशयानुभववत्वाने तत्त्वावनेवत्वमल
क्षणमाह यत्रेति यत्र विशेष्ये यस्य प्रकारस्य यः संबंधोनास्ति तद्विशेष्यकत्वे सति तत्संबंधावगाही ज्ञानयत्वमित्यर्थः तद्
भाववतीति अत्रापि पूर्ववदेव न हस्वलक्षणानेदइति द्रष्टव्यं। निर्विकल्पकसाधारणंलक्षणमाह तद्वन्यद्भिति
तत्वात्वं तात्भाववत्व इत्यर्थः तेनान्योन्याभावस्यव्याप्यवृत्तित्वनियमेन घंमांशभ्रमायामव्याप्तिरिति ध्येयं केचि
त्तु अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे इदं लक्षणमित्याहुः मदेशेष्ये तितथा चत्रासमानवेशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्र
कारत्वं विशेष्यत्वस्य ताद्दशवेशिष्ट्यानुयोगित्वमिति नातिप्रसंगः इति भावः वेशेषिकनयेसमवायस्यातीन्द्रियत्वा

यत्प्रकारक
त्वे
नेत्र

तन्यायनयएवेदंबोध्यं अतीन्द्रियोपिसमवायःसंसर्गविधया तन्मतेपि भासतएवेत्यन्ये। समवायाभानेपिविशे
७२ षणविशेष्यभावात्मकस्वरूपसंबंधविशेषः तत्रापि भासते अन्यथासमूहालंबनाविशेषप्रसंगादित्यरुचेः तादृ
शेषतोति नवत द्रव्यजन्यत्वमेवास्माभिरितिवाच्यं विशेषणज्ञानत्वेनजनकत्वतात्पर्यं तदुपादानात् अन्यथानुमि
त्यादौ विशेषणज्ञानस्यापि कारणताव्यापकमेनातिप्रसंगःस्यादितिभावः ननु घटघटत्वावगाहिज्ञाने कथम
भावत्वप्रकारकत्वं अभाववैस्याद्भावविनिवेधतया पूर्वं ज्ञानाविषयत्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्वाभावादाह एवं
घटघटत्वप्रकारकत्वादिकं नानुव्यवसाये प्रकारःस्यादितिचेत्तन्न तद्विशेषणज्ञानं विनायद्धर्मविशिष्टज्ञानं न
वतितद्विशेषणज्ञानजन्यं तादृशज्ञानं प्रमेति विवक्षितत्वात् प्रतियोग्यादिविशेषणज्ञानजन्यत्वेनैव प्रति
योग्यादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वविशिष्टज्ञानमपि तथाच प्रतियोग्यादिविशेषणज्ञानजन्यत्वेनैव प्रति
योग्यादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्ववैशिष्ट्यांशेपि प्रमात्वमिति। एवं च तत्प्रकारकत्वं प्रमालक्षणघटकं निरुक्तं अनुव्य
वसायेचान्यदेव तत्प्रकारकत्वं भासत इति द्रष्टव्यं ईश्वरस्येतितथाच द्वितीयलक्षणे तदीयप्रमानसंग्राह्येति॥ ७२॥

भावः। निर्विकल्पकं चेति तथा च प्राथमिकप्रमाद्वये ×लक्षण× अप्रमालक्षणे च निर्विकल्पकं न संग्राह्यमिति भावः।
अव्यपदेश्यपदेनेति प्रत्यक्षलक्षणसूत्रस्थेनाव्यपदेश्यपदेनेत्यर्थः। नन्वेवमिति वृक्षः कपिसंयोगी तदभाववांश्चेति
ज्ञानं यथा तद्वति तत्प्रकारकत्वेन प्रमा तथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वादप्रमापि स्यादित्यर्थः। तथा चेति अन्योन्याभाव
स्याव्याप्यवृत्तित्वमंगीकृत्येदमुक्तमिति ध्येयं। तदनंगीकारे त्वाह यदवच्छेदेनेति न चैवं गोत्ववान् संयोगवानित्यादि
ज्ञानस्य प्रमायामवच्छेदकाविषयत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं न यदवच्छेदेन यत्र यदास्ति तादृशरूपधर्मावच्छेदेन तत्र तत् नू०
द्रूपवत्प्रमेति विवक्षितत्वात् एवं यदवच्छेदेन यत्र यत्प्रकारास्ति तदवच्छेदेन तत्र तत्ज्ञानं प्रमेति लक्षणे न निर्विकल्पक
ल्कि विशेष्यके प्रसुप्तत्वाकेण्व न तत्प्रकारकस्मरणेऽव्यापकं तस्य तदंशानवच्छेदकत्वाविशेषत्वात् न वावच्छेदकस्याप
लक्षणत्वमभिप्रेतं तथा च वस्तुगत्या तदवच्छिन्ने तत्र तत्ज्ञानं न चाप्यस्येवेति भाव्यो वृक्षः कपिसंयोगीति प्रमायामति
प्र० भावा व्याप्तौ कपिसंयोगावच्छेदकमूलावच्छेदेन तज्ज्ञानाभावेपि वस्तुगत्या तदवच्छिन्ने तदवच्छेदेन तज्ज्ञानात् न चात्रापि तत्
दवच्छेदेनत्वं च तादृशरूपानवच्छेदेनेति विवक्षितं तथा च विशिष्टज्ञानस्य सत्यालोकाव्याप्तिरिति वाच्यं उक्तदोषात् न वन

73

छिन्नकुत्राद्यवच्छेदेन तद्धानमिति नोक्तदोष इति वाच्यं तादृशज्ञानेन तथाप्यतिव्याप्तेश्च दृष्टत्वादेरविसंवादक
त्वसंयोगित्वमात्रप्रकारके प्रमुष्टतत्ताके यथार्थस्मरणेऽतिव्याप्तेश्च विशिष्टज्ञानस्य तत्रापि सत्त्वात् न चेष्टप्रमा
लक्षणेऽत्र वात्रापि स्मरणे प्रमात्वमेवेति तदव्याप्तिर्न दोष इति वाच्यं तथा सति तत्र प्रमाव्यवहारवदप्रमाव
व्यवहारस्याप्यापत्तेः प्रसंगात् न चेष्टं अत एव ग्रन्थकृताप्यनुभवत्वानन्तर्भावेनैवाप्रमालक्षणं कृतं अथ प्रमालक्ष
णानावच्छिन्नकमेतदन्यज्ञानत्वमेवाप्रमालक्षणमस्त्विति चेन्न नात्राप्रमालक्षणं प्रकृतं किन्तु तदन्यत्वेन प्रमालक्षणार्थं
तदभिधानमत एव तथा च प्रमाज्ञत्वमप्रमात्वेतरदन्यत्वं वा प्रमात्वमित्याशयः इतरभेदानुमितौ वैयर्थ्यादापत्तेश्च विशे
ष्यत्वापत्तेश्चेति॥ अत्र प्रमा॥ अव्याप्यवृत्तित्वांगीकारे यथाश्रुतस्यैव प्रमालक्षणस्य साधुत्वादन्यमतेनै
व तदन्यत्वेन प्रमालक्षणमेवाग्रिमदभिप्रेत एव चाग्रिमो ग्रन्थ इत्यत्राह अप्रमालक्षणमिति प्रमाजिज्ञासादशायामप्रमात्वेन ज्ञान
त्वेनापि तस्य सुकरत्वमिति। ननु वैयाप्यवृत्तिसंयोगत्वादिप्रमायामव्याप्तिः तस्याश्च छेदकावच्छेदे नष्टत्वप्रमात्वादित्यत
न आह गोत्वादिपदीति व्याप्यवृत्तिगोत्वादेरपि प्रसाधनादिपरिचयश्च नव्यानामुक्तत्वावच्छेदेन व्यक्तौ व्याप्यवर्तमानत्वादित्यर्थः प्र ७३॥

दाविद्दितियत्रयदस्तीत्यत्रलटानद्वतीत्यत्र मतुपाद्यनुमिमानतस्याविवक्षितत्वात् अन्यथातीनानागतधर्मप्रकार
कप्रमानुपसंग्रहापत्तेरिति॥ वः॥ भावेति॥ लक्ष्यानुगमे लक्षणोननुगमो दोषोत्रनुनतथेति॥ वः॥ अननुगमस्तीह
णीमतमाह अन्योन्येति प्रमेपीतितथा वान्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वपक्षेत्र मेऽप्रमापि तत्ताभावादननुगमवत्त्वेन प्रमे
४ नि तरभेदसाधनेऽसंभवत्त्वमेवेति चमात्रांशे सत्कि र्न दोषायेति॥ वः॥ विशेषेति तथा च प्रमात्वत्वेन यथार्थत्वेन लक्षणत्वात्तु व
त्पगर्तेननुप्रवृत्तिं गत्वेन स्मृतरपि निःकंपप्रवृत्तत्वारिति ध्येयं॥ मनानिर्मितिनिर्बीजेन ह्येतेतरभेदसाधनायप्रामाण्य
निर्वचनी किंतु निःकंपप्रवृत्तिं गत्वेन तन्न नानुगतत्वेन साधारणत्वादित्याकूत एव स्फुटमिति॥ विषयेति अत्रानि
र्विकल्पक संशयमेवेति ध्येयं अत्र गगने गगनत्वमित्यादि गगनादिप्रकारकप्रमायां कथं नाव्याप्तिरिति
त्वं न च विषयताश्रयावृत्ति संबंधप्रतियोग्यप्रकारकत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषइतिवाच्यं॥ केवलान्वयिनि नाद्दश
संबंधस्याप्रसिद्धेः॥ न च समवायेनाप्रसिद्धस्तद्विषयकगुणादिप्रमायामव्याप्तेः॥ तत्प्रकारेति तत्प्रकार संबंधस
मानाधिकरणविषयताकत्वमर्थः एवमग्रेपि प्रकारेति न च वैयर्थ्यं इतिवाच्यं॥ अत्र स्वपदेन ज्ञानस्य विवक्षि

७५ तत्वाद् तत्प्रकारकेति तत्प्रकारसंबंधव्यधिकरणविषयताकत्वस्यार्थः संकारत्वेति पद्यव्यके विषयतापक्षे एवं ज्ञाने
विवक्षणान दोषस्तथापि प्रकारत्वेदेन विषयतान्तेदस्तीत्यय मणिप्रकारत्वकः विशेष्यानिष्ठेति विशेष्यानिष्ठांत्यतात्वा
वाच्छिन्नप्रसंबंधवत्तालिप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वमित्यर्थः तेनाद्वृत्तिप्रकारकप्रमायांनाव्याप्तिरित्येवमर्थः अन्ये
तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यधिकरणीयविशेषणतेनाव्याप्यवृत्तिप्रकारकप्रमायांनाव्याप्तिरितिध्येयं यत्तु संयोगित्वादेरे
वप्रकारत्वेति तस्य च व्याप्यवृत्तित्वमेवेति तन्न संयोगादिप्रकारकप्रमायां तथाप्यव्याप्तेः संयोगवत्त्वं हृदितसंयो
गित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वात् एवमग्रिमलक्षणेपि बोध्यं व्यधिकरणेति विषयव्यधिकरणासंबंधप्रतियोगिप्रकारतावच्छि
न्नविषयताप्रतियोगीत्यर्थः तेन गगनेगगनत्वमित्यादिप्रमायांनाव्याप्तिरितिध्येयं चमेत्रमात्रमसंकरमाह
दमिति ननु समूहालंबने घटपटोत्र यत्राप्तिरेकैव विषयतासा च घटरूपविशेष्यानिष्ठान्यतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिपद्यो
गाच्छिन्नापीति प्रमालक्षणे तत्राव्यापकं च मलक्षणं चातिव्यापकमित्यत आह समूहेति विषयतान्तेदे च घटाव
छ्यतानयत्वावच्छिन्नेति नोक्तदोषः स्वकरीमतं निराकरोति तत्थिति तथा च तद्दूष्टित लक्षणान्यप्रसि ॥७४॥

ज्ञानीति भावः नतूक्तं आत्मनत्वाविमकः निशेषः प्रकाशस्येति प्रकाशत्वे सतीत्यर्थः तेन प्रकाशस्येव स्वाभावि
कं सविषयत्वं लाघवात् स्फुरादीनां तु ज्ञानोपाधिकमिति ध्वनितं ननु दं आह पुरुषीयत्वं संबंधेन दृष्टं तत्स्वरूप
संबंधस्य तदीयत्वमित्याह संबंधमिति अतिरिक्तसंबंधं विनापीत्यर्थः परिहरति संबंधस्येवेति स्वरूप
संबंधस्येत्यर्थः यथेति नहि तद्विशेषणतायाः तदीयत्वं विशेषणान्तराधीनमनवस्थानात् तथा च यथा
तत्रस्वभावत एव तदीयत्वं तथा ज्ञानेऽपीत्यर्थः अन्यथा तेषामिति तदीयत्वाग्रहात् संशयोऽनस्वमर्थनीय स्तन्द
त्यर्थः सामान्यतः प्रतीकाविद्याभावस्य विशेषणतेस्य वरूपेणत्यर्थः विशेषणतामिति दंडपुरुषाविशे
षणता इति समूहालंबनेन विशेषणतायाः अपि भाने तद्विषयत्वे तेन विशिष्टभेदो विशेष इत्यर्थः रू४
ननु विशेषणतायामपि विशेषणतास्ति सा च विशिष्टज्ञाने भासते न तु समूहालंबन इति तत्राह तत्र ए
व विशेषः स्यादित्यत आह तत्रापीति नहि किंचित्तयोर्विशेषः तत आह समूहेति कारणाभावादिति विशिष्ट
ज्ञाने विशेषणतावत् कारणे समूहालंबने युगपदुत्पन्नयः स्यात् ज्ञानसामग्रीतद्दृत्यर्थः ननु विशेषणज्ञा

75

नहेतुत्वेनहेतुतापि विशेषः स्यात्तेनाविशिष्टज्ञानत्वं समूहालंबनव्यावृत्तं कार्यतावच्छेदकमस्त्विति
नेदं कांतरमपेक्षणीयमित्यत आह कार्यहेतुत्वेति असमवायित्वेन बाधलक्षणाकार्यहेतुत्व इत्यर्थः ननु न
कार्यजनकत्वमपि समूहालंबनव्यावृत्तं विशिष्टज्ञानत्वं मप्रतीयते ग्रहणमिति नेदं कांतरापेक्षा तदेव
८४ स्तु तत्र चैतराह अकारं तो वा इति दंडीति विशिष्टबुद्धौ दंडः प्रकारः समूहालंबने तु दंडपुरुषत्वे दंडस्यापि ८४
तत्र विशेष्यत्वाद् इत्यर्थः यद्वा दंडी पुरुष इत्यत्र पुरुषानुयोगिकवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वलक्षणं विशे
षणत्वं दंडस्य विषयतात्तत्रावैशिष्ट्यानुयोगित्वं विशेष्यत्वं पुरुषस्य विषयः समूहालंबने तू
यारपि विशेष्यत्वमेवेत्यर्थः नचैवं सर्वज्ञानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वादिकं कथं तत्र स्फुरेदिति वाच्यं वि
शिष्टज्ञानसामग्रीमहिम्नास्तत्र घटादावेव इति ज्ञाने भावत्वप्रतियोगित्वादिवदन्यगत्यास्य वि
ज्ञानस्यैव तस्य स्फुरणात्स्वरूपगमादित्याहुः आशयमविज्ञायैवोक्तं तत्प्रकारोपाधिः सर्वत्र पुरुषादि
धर्मो विश्वविशेषणता [illegible] विशेषकत्वेन एव विशिष्टज्ञाने विशेष इति भाव इत्येवोक्तं इति ॥७५॥

तेनैव निरस्यति तमादय्यापीति उपोद्घातसंगतिमाह नन्विति यावत्त्वेति तद्वतीत्यादेर्विशेषणस्येति शेषः
अन्यथाख्यातावि विति ज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वे मानाभावादित्यर्थः रजतार्थीति स्वस्य स्वीयसामा
नाधिकरण्यमादाय सिद्धसाधनं माभूदत उक्तं व्याप्येति तथा च नियमांशस्य वैयर्थ्यं प्रवृत्त्यादावपि रजतार्थिप्र
वृत्तिविषये तादृशरजतत्वविषयत्वमायातीत्यन्यथाख्यातिसिद्धिरित्यर्थः नित्विन्यायेन यत्र सर्वत्र रजतमिति आ
हार्यरूपं शुक्तिरूपं ज्ञानं संभवतीति तदापि दोषप्रमेयत्वादेरपि पक्षसमत्वात् व्यभिचाराभावात् धर्मत्वादि
५४ त्येव हेतुरिति चेन्न रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिजनकत्वेन रजतत्वप्रकारकानुभवस्य विशेषणात् एवं च प्रमेयत्वा
दावेव व्यभिचारवारणाय पूर्वप्रतीकमिति भेतव्यं अंशतः इति विवक्षयानेष्टरजतज्ञानेनार्थान्तरं नवा इष्टवदो
तादृवस्थं तर्कसत्वाच्च न साध्याहत्यो व्यर्थविशेषणत्वमिति भावः रजतमस्तीति रजतविशेषमात्रविधि
र्मवादित्यर्थः तेन न साध्यसाधनवैकल्यमिति ध्येयं अन्याहेति शुक्तिरजतत्वप्रकारकानुभवविषयेन वेति
विप्रतिपत्तौ एतादृशाभिधानस्य प्रथममनाकांक्षितत्वादित्याशयः अनासिकावस्य शुक्लरूपतयावस्थ

76

दोषमाह रञ्जनमात्रेति ननु मात्रपदव्यर्थं न च साधनाव्यापकत्वं तन्निरासार्थं रञ्जनप्रवृत्तित्वस्यापि रञ्जनाद्यप्रवृत्ति
विषयमात्रवृत्तित्वमुक्तित्वादौ साधनाव्यापकत्वादिति चेन्न । अत्राहुः । यन्मते सत्प्रतिपक्षोद्भावकतया पद्य
दूषकत्वं तन्मते पक्षे साधनाव्यापकत्वार्थं मात्रपदं अन्यथा व्यतिरेके स्वरूपासिद्धिप्रसंगादिति । केचित्तु सम
व्याद्युपाध्यन्तर्भावेण मात्रपदं न च यद्रञ्जनमुत्पन्नं विनष्टं केन चिन्न दृष्टं तत्रापि रञ्जनत्वस्य प्रवृत्तेः स्यादृत्तानुत्र
धविषयत्वव्याप्यत्वं नास्ति तन्मते ईश्वरादेः रञ्जनीकात्वादिति वाच्यं रञ्जनत्वेऽकारकज्ञानादिबुद्धिविषयत्व
स्य तन्मते तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः । एतच्च पक्षपाक्षिते साध्ये बोध्यं । विवक्षिते च समव्याप्तत्वमपि नेति बोध्यं । अ
प्राप्तकालत्वं यथा न स्यात्तथाहमुक्तिष्टेनेति मुक्तिप्रवृत्तिरञ्जनार्थप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयत्वेत्यर्थः । रञ्ज
नार्थिताजन्यप्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयतात्वादिति हेत्वर्थः तेन अप्रमेयत्वप्रकारिकायां रञ्जनवृत्तौ नाद्यविषयत्वावि
षयतायां न व्यभिचारः रञ्जनप्रवृत्तित्वमिति विषयतात्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिदं बोध्यं । अर
ञ्जनविषये [illegible] ति यद्यपि प्रका [illegible] रत्वादित्यवास्तु न च तेन रञ्जनत्वादौ व्यभिचारः आहार्यत्वम प्रमाद्यपतन्यप ॥७६॥

स्वसमत्वात् तथापि रजतविशेषवृत्तिप्रकारविशेषस्य यस्य रजतेऽकदापि नाहार्यादिरूपो व्याप्यारोपस्तत्र व्यभि
चारवारणाय पूर्वं प्रतीकमिति तथा च यं रजतावृत्तित्वमिति निष्प्ररजतवृत्तित्वमित्यर्थः तेन इदन्त्वादौ न साध्याव्या
पकत्वं रजतावृत्तित्वमिति रजतमात्रावृत्तित्वमित्यर्थः तेन इदन्त्वादिप्रकारकविषयतायां न साध्याव्याप्तिः न च
साधनव्यापकत्वं रजतनिष्ठस्मरणविषयतायां तन्मते साधनाव्यापकत्वात् केचित्तु विशेषणविशेष्यभेदेना
पि विषयतात्वे इति मनेन भ्रमस्थले रजतमात्रवृत्तिविषयतायाः संभवनात् तत्र साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः विषय
तात्वा इति त्वये वेति विशेषस्तथा बाधया सिद्ध्यादिकमिति तावत् विवादपदमीति शुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनकमित्य
र्थः एतच्च प्रागेव बाधवारणाय ज्ञानतः सिद्धसाधनवारणाय रजतज्ञानमिति एवं तद्भागस्याधिकस्य प्रवेशाद्वितीये
व पक्षतावच्छेदकत्वे व्याप्तिग्रहदशायामेव सिद्धसाधनतापत्तिरपास्ता । शुक्तिविति निर्विषयमनोयोगादौ व्यभि
चारवारणाय ज्ञानपदं अदृष्टद्वारकेति विशेषणं बोध्यं तेनादृष्टद्वारकज्ञानेन जन्मान्तरीयेण न व्यभिचारः न च प्र
त्यक्षज्ञानेन व्यभिचार इति वाच्यं प्रवर्तकत्वं हि प्रवृत्तित्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वं फलज्ञानं तु प

यत्राधायां हेतुनिष्ठनिरूपितावच्छिन्ने प्रवृत्त्यजनकत्वेऽपि दृष्टफलज्ञानेनेष्टसाधनतेत्याहुः असिद्धिरिति आश्रयासिद्धिरित्य
र्थः विशेषणाभावापन्नविशिष्टाभावान्न हेतुस्वरूपासिद्धिरप्रसिद्धेऽधिकरणेऽव्यतिरेकाज्ञानान्न [illegible] स्वरूपासिद्धिर्वा नि
रूप्यत इति सिद्धान्तादिति एतच्च स्वमताभिप्रायेण प्रयोजकत्वाभिप्रायेण प्रयोजकत्वमित्यर्थः रजतेति र
जतत्वप्रकारकप्रवृत्तिप्रयोजकरजतत्वप्रकारकज्ञानविषय इत्यर्थः नत्वतिरिक्तविषयताश्रय इत्यर्थः त
स्यानिरुक्तत्वाभिधानेनानवस्थाप्रसक्तत्वात् रजतार्थिताजन्यप्रवृत्तिविषयत्वादित्यर्थः स्वधर्मेति स्वपदं सं तिहे ५
बंधिपरं महिम्नात्तत्प्रवृत्तिपरं धर्मिपदं विषयपरं रजतार्थिनेति अज्ञातः सिद्धसाध्यतावारणाय संप्रदायमते
नेदं तदर्थमित्युक्तावित्यपि इष्टतेत्ययमप्यत्र द्वन्द्वसमासे दृष्टान्तासिद्धिः कर्मधारये बाधः तथाचेष्टपदस्येष्ट
तावच्छेदकपरत्वे इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानसाध्यत्वमर्थः नन्वेवं यत्र प्रवृत्तिवि
षये रजतभेदज्ञानोत्तरप्रवृत्तौ तत्र व्यभिचारः अभेदरूपवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वेनेष्टस्यैव तत्र प्रकारत्वेनेष्टता
वच्छेदकप्रकारक[illegible]त्वाभावात् अत एव संसर्गारोपः तादात्म्यारोपश्चेत्यारोपभेदः सर्वसिद्ध इति चेत् अत आह ॥२७॥

प्रकार २

उक्तयत्नेष्टतावच्छेदकीभूतरजतत्वमेव प्रकारः किं त्वेकत्र तस्य स्वसमवायः संसर्गोऽपरत्र स्वाश्रयाभेद इदन्त्वेन योगे इ
इति। अन्यथाऽननुगमे प्रवृत्तिलक्षणकार्यस्याकस्मिकतापत्तेरिति। यद्वा इष्टतावच्छेदकं तत्तुल्यप्रकारत्वं तत्पाये
च्छा प्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानसाध्यत्वं साध्यं एवं चेदं ज्ञानं ब्रुवेदिष्टस्यैव प्रकारत्वात् स्वरूपगमेऽपि ज्ञानेच्छ श्रा ३
योः समानप्रकारकत्वनियमात् तज्जन्येच्छाया अपीष्टप्रकारकतया ताद्दशज्ञानसाध्यतया प्रवृत्तेर्न व्यभिचार इति
अन्यथा सर्वकल्पेन ताद्दशज्ञानसाध्यप्रवृत्तेर्व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः शुक्तौ रजतमित्यादौ सामाना
धिकरण्यानुभवेनाभेदमात्रस्यैव संसर्गत्वेन तत्प्रतियोगितया रजतादेरेव प्रकारत्वात् अन्यथा नीलो घट इ
त्यादौ नालवत् लक्षणापि न स्यादिति युक्तमुत्पश्यामः ननु यत्किंचित्प्रवृत्तिविषयता कौरजतस्मरणमादायार्था
तरं तत्प्रवृत्तिविषयता कौ स एवाननुगम इति चेत् अत्राहुः ताद्दशज्ञानं प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने सामान्येन रूपेण हे
तुस्तत्प्रवृत्तिं प्रति तद्देवविशेषरूपेण तथा च प्रकृते प्रवृत्तिविषयत्वेन सामान्येनैव रूपेण तस्य साध्यत्वे ज्ञाना
नाननुगमः न चार्थान्तरं तत्प्रवृत्तिं प्रति समानविषयतया ताद्दशज्ञानस्यैव हेतुत्वावधारणेन तत्तद्विषयक

ज्ञत्वस्मरणमादाय बाधेन साध्यपर्यवसानात् ॥ तावत् अत एवेश्वरानुमाने अस्मदादीयत्किंचिदुपादानप्रत्यक्षेण
78 मार्थान्तरं प्रवृत्तित्वादिति । चिकीर्षाजन्यप्रवृत्तित्वादित्यर्थः । चिकीर्षाप्रयोज्यजातिविशेषस्यैव वा लिंगत्वे तेन ने
श्वरप्रवृत्तिजीवनयोनियत्नयोर्व्यभिचारः । न चेष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वे सुखादौ साध्याव्यापकत्वं तथापि साधनावच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वं बोध्यं । एवं च स्वत्वप्रयोज्यत्वात् तेन तस्य समव्याप्तौपाध्यापत्तिशयेण अन्यथा तत्र तदुपादेयमेव नु ५
तिभावः । साधनेति वक्ष्यमाणतर्केण साधने साध्यव्याप्यत्वं अभिमतं तथा च साधनेन व्याप्येन घटितत्वान्नायमुपा
धिः साध्यव्याप्याव्यापकत्वेन साध्याव्यापकतादित्यर्थः । कार्यविपक्षकमुक्त्वा कारणविपक्षकमाह यद्वेति अंश
तो बाधवारणाय पक्षविशेषणं तत्र जातेष्टाजन्यत्वं स्वरूपकथनपरं पक्षद्वये तात्पर्यमित्यप्याहुः । प्रयोज
कत्वमदृष्टद्वारकं बोध्यं । ननु प्रयोजकत्वं कारणकारणेऽप्यस्तीति रजतस्मरणादावेव व्यभिचार इत्यत रो २
चेराह हेतुत्वमपीति तथा च जसाध्यांशके तादृशप्रवृत्तिजनकत्वमेव लिंगमिति भावः । तथाविधमिति रजता
र्थितासंजन्यप्रवृत्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनकमित्यर्थः । अतएवेति न च रजतेच्छाहेतुज्ञानतादित्येवास्तु इति वाच्यं । यथो ॥७८॥

कविशेषणविशेष्यभावेदोषाभावादाह। तस्यहेतुत्वेनरत्यादितिभावः। नचेति आर्थमिकेज्ञानपक्षकानुमाने
[illegible]वैपरीत्येनरजतस्मरणांपक्षे। विशिष्टज्ञानंवा द्वितीयेपिग्रहणांपक्षो। विशिष्टज्ञानंधा। आद्ययोर्बाधः अंत्य
योराश्रयासिद्धिरित्यर्थः। ननुन्यायनये विशिष्टज्ञानंवैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वंपरेषांत्वनीदृशांतद्दितिसा
ध्येअननुगमस्त्यतआह समवायेति। विशिष्टज्ञानत्वेनसाधारणेनरूपेणसाध्यतात्तत्रपेक्षायाहकृतेषांताद्द
कृत्यासिध्यतीत्यर्थः। अन्यथावह्न्यादावणुपुंजत्वादिविमतोऽप्रसिद्धानुमानमपिनस्यादितिभावः। अग्रहीता
तिननुदंडपुरुषसंयोगाइतिसमूहालंबनेतिव्याप्तिः नवाज्ञासंसर्ग[illegible]ग्रहएवेतिवाच्यं दंडसंसर्गयोरिवपु
रुषेतद्संसर्गाग्रहेअन्यथाख्यात्यापत्तेः एवंचनिर्विकल्पकाभ्युपगमेतत्राप्यतिव्याप्तिः अथधर्म
धर्मिविषयकत्वंविशेषणविशेष्यभावविषयकत्वंसमूहालंबनेचनदंडस्यविशेषणत्वेनवापुरुषस्य
नन्निरूपितविशेष्यत्वविषयः। नचवैशिष्ट्यज्ञानेज्ञासमानावैशिष्ट्या[illegible]प्रतियोगित्वादिरूपविशेषणत्वा

79 दिविशिष्टज्ञानेपिकथंनासत्तामितिवाच्यंसमवायाज्ञानेपिअतथात्वनिरूपस्यात्वरूपसंबंधविशेषस्यवाप
रणापितद्विषयत्वाभ्युपगमात् अन्यथाव्यधिकरणप्रकारकज्ञानस्येत्यग्रिमग्रंथविरोधात् इतिचेन्न अग्रही
तेत्यादिविशेषणस्यवैयर्थ्यापत्तेः अग्रिमेकोवसमूहालंबनव्यवच्छेदाहनचैवंनेदंरजतमितिज्ञानस्यापि
रजतत्वविशिष्टज्ञानत्वापत्तिरितिवाच्यं अत्रहिरजतांशेरजतत्वविशिष्टज्ञानत्वमापाद्यंपुरोवर्तिनिरजतत्व
विशिष्टज्ञानत्वंवा नाद्यः इष्टापत्तेः नान्त्यस्तयोर्धर्मधर्मिभावानवगाहनात् नहियत्किंचित्किंचिदपितद्धर्मधर्मि
विषयत्वंविवक्षितंतथात्वप्रमेयवान्नित्यस्यपुरोवर्तिनिप्रमेयत्वविशिष्टज्ञानत्वापत्तेः एवमप्येकपदमकिंचि
करंधर्मधर्मिभावरत्वस्यप्रत्येकज्ञानेऽसंभवेनज्ञानद्वयेतिव्याप्त्यसंभवात् तस्मादेतच्छिंत्यं अन्यथाख्यातिरि
ति शुक्तिरजतइतिवदुत्तरख्यातिः स्यान्नत्वसद्वैशिष्ट्यविषयकत्वेनान्यथाख्यातिः वैशिष्ट्यविषयकत्वान
भ्युपगमादित्यर्थः यद्यपिसमवायविषयकत्वेपिवैशिष्ट्यांतरविषयकत्वमभ्युपेयमेव अन्यथाव्यधिकरण
प्रकारत्वानवतारात् तथाप्यसद्वैशिष्ट्यविषयकत्वेनभ्रमत्वंभ्रमविषयस्यासत्वात् किंतुव्यधिकरणप्रका ॥७९॥

कत्वेनैवेत्यनुशयेनाह व्यधिकरणेति ज्ञानपक्षकानुमानरूपेऽपाधिमात्रांकयनिवेशेति नवेति । प्रथमानुमा
ने साध्यव्यापकत्वमाह अर्थज्ञानइति । द्वितीयाहरजतेति । नन्वतइति । मन्मते न मते । भगवज्ज्ञाने च साध्यव्या
पकत्वं [illegible] तथात्वादिति । दोषाजन्यत्वादिति । [illegible] तथा च साधनव्यापकत्वमित्यर्थः । अन्यथेति ज्ञानस्य दो
षजन्यत्व इत्यर्थः । तयोरिति भ्रमस्थलीयपयोरिदंग्रहणरजतस्मरणयोरित्यर्थः । परस्यापीति तथा चावश्यक
त्वात्सर्वत्र हेतुर्यन्निभावः पूर्ववदिति नन्विदंरजतमेव नेदं रजतमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत्र परस्यापीति ज
न्यत्वेन तत्रापि ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्वीकारे रजतप्रतियोगित्वस्य तेः पुरोवर्त्तिविजनतानिरूपकं सविषय
त्वात् रजतं नेदं इष्टप्रतियोगित्वस्याने पिनस्य पुरोवर्त्तिनि ष्ठत्वाभावात् नच स्वातंत्र्यविशेषणे नैव नाये
दोष इति वाच्यं नञ्प्रमाणाविशेषणेनानुपस्थितत्वे अभावप्रतियोगि इदंरजतमिति ज्ञानाद् प्रवृत्त्यापत्ते
किंतु पुरोवर्त्तिवृत्तित्वेन गृहीतं नेदं स्वविशेषणत्वेनानुपस्थितत्वेन तन्नग्राह्यमिति कथं नातिप्रसंगः
निचेन्न पुरोवर्त्तिनि नेदं इत्यस्य पुरोवर्त्तत्वगृहीतासंसर्गभेद इत्यर्थः । एवं च पुरोवर्त्त्यगृहीतासंसर्गेष्टिन

80

वच्छेदकाज्ञानावच्छिन्नस्यापि प्रतिबंधकतया तदज्ञानावापि हेतुः एवंचाज्ञानवाग्रहः समुच्चयार्थ इत्याहुः । अत्र प्रमेयार्थि
नां तादृशाज्ञानध्वंसजन्यतदज्ञानवाप्रसिद्धेः कथं ज्ञानविरोधित्वमिति चेत् न तत्र पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्ग
भेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वविशिष्टस्यातच्चांतादृशार्थतावच्छेदकप्रतियोगित्वेनानुपस्थितमिष्टतावच्छेदकत
इति निश्चयः यद्यप्येवमिदं रजतभेदप्रतियोगिरजतमिति ज्ञानानुत्पत्तिरिति प्रवृत्तिप्रसक्तिर्दोषस्तथापि पुरोवर्त्ति
नि भेदविशिष्टव्यवहारप्रयोजकोऽसंसर्गाग्रहोऽविवक्षित इति केचित् अन्ये तु तदगृहीतासंसर्गत्वेन तत्साक्षी
सत्त्वं तद्व्यावर्त्तकत्वेनोपस्थितत्वमित्याहुः । न नु इच्छाभिलापादयोऽभेदविषयकधीसाध्यास्तु त्वादविष्य
प्रतिबन्धस्तेन चेति । इच्छादीनां ज्ञातरजतादिमात्रविषयत्वेनाभेदविषयत्वमसिद्धमित्यर्थः । अभेदाभिलाप
रूपव्यवहारस्य तद्विषयधीसाध्यत्वेपि शुक्ताविदं रजतमिति वा इदं रजतं भिन्नमिति ज्ञानाभेदस्यासंसर्गा
ग्रहादेवोपपन्नत्वान्न विशिष्टज्ञानापेक्षेत्याह नेति । एतच्चाज्ञानपक्षे योऽर्थः व स्क नस्के बालादिवाक्ये व्यभि
चारादभिलापसमानविषयकधीसाध्यत्वं नेति ध्येयम् । भ्रमत्वे नेति यथा प्रमाणयन्त्रोक्ता अन्यमभेदज्ञानं तव ॥ ७० ॥

प्रवक्तं किं तथा तच्छून्यत्वेऽसद्धेतुविरहो ममापि सव्यभिचेनान्नेदनुमिति स्थलेपीस्तीत्यर्थः प्रतिबंधकाभावस्य कार
णत्वोपगमेपूर्वाकिरण्यस्याकेनासिद्धेदित्याशंक्यनाहयचेति २ एतन्नेदविषयकामिति तत्रा यमूवंधितन्ने
प्रत्ययेपिभ्यतान्नेदानुमितिरूपमस्य वेतिभावः ननुपर्वतत्वादिपक्षतावच्छेदकवह्नेर्वक्तानोमनातः ध्वेन
न्नेदः पक्षीभूतन्नांश्वम्यनान्नेदानुमित्याविषयीकत्वेपि एवं त्यजांक्य निराकरोति नन्वेति अविरोधिनोर्वि
वेकनिश्चयप्रकारत्वैप्रकृतेचननतथेतिभावः अतएवोनियतएवान्नेदज्ञानेन्नेसेन विषयोतएव सं. वंधिस्यां
प्रतीयोन्नेदप्रत्ययेविद्यमानेपि सप्रत्ययोनन्नेदग्राहन्नेवहुस्मरकालीनदोषजन्यप्रतीत्यन्नेदज्ञाने स्वविष
योन्नतन्नेदविषयत्वकारीतिकेवलप्रतीत्यन्नेदविषयोद्भिमाहाजायते यथा तत्रापि न्नेदान्नेदविषय
क एव प्रत्ययः स्यात् एवं प्रतिविंवादि स्थलेपि केवलवहिर्वन्नेदप्रत्ययानंतरं दोषजन्यम्भ्येऽवस्त्तद्मा
त्रगोचरप्रत्ययउपलभ्यतइत्याकुः केचित्तु यतएव ष्टन्नेदाविषयकं ज्ञानं अयथार्थं अतएव दोषवलेन
न्नेदप्रत्ययेपिस्तत्र्येदित्येन प्राय्यन्नेदप्रत्ययानप्राचीनेदग्राही निश्चयाधि व नकेः एवमाहुरित्यभिमुखमि

४१ तिचमेष्यास्यविनमुखात्ताव बहनुमितिनिमुखात्ताववन्नेदयाकिणीमुखात्तावाथिप्रवृत्तिकेत्यर्थः दिप्राह
२ अ दोषसतिकक प्रत्ययानुमितिरुपप्रवर्तकोधतिशेषइत्याहुः सोपीतियथाशुक्तौरजतत्वासंसर्गाग्रहस्तथा
३ लो नहिदृष्यज्ञानेरजतविषयसंसर्गाग्रहइत्यर्थः बाधस्यापीतिशुक्तौरजतत्वासंसर्गाग्रहस्यैवा
ज्ञानस्यापिविशिष्टज्ञानत्वेमानाभावादित्यर्थः तथाचबाधस्यानुव्यवसायबलेनयदिविशिष्टधीस्यात्त
हिशुक्तावपिस्यादतोनसतस्याप्रमाणमितिभावः नचइतिआधरजतानुव्यवइत्यर्थः आगतितज्ज
न्मनीतिशेषः वस्तुतस्तुइदानीमुपन्यस्तवैचारिविशिष्टबोधेनस्मरणासंभावनापीतिध्येयं ग्रहणांचे
तितथाचसामग्र्यवविशिष्टबुद्धौमानमित्यर्थः ज्ञातीतिन्यायरत्नाकरे मिथ्याज्ञानात्तावपि संशय
व्यवहारसमर्थयतिएकदेतिन्ममव्याप्त्यर्थमनेकेतिएवमपिरजतएवनेदंजरैताकिंतुशुक्तिरितिभ्रमे
संशयत्वापत्तिरित्यतउक्तं स्वतन्त्रोपस्थितेत्यनेकविशेषणं अन्यथा स्थाणुपुरुषयोरिमौपुरुषस्थाणू
त्यत्रातिव्याप्तिः एकस्मिन्धर्मिणीतिबोध्यं संशयइतिव्यवस्थितइतिशेषः तेननसमाप्यनुपपत्तिः युगपदि
शेषणफलमाहनचेतिनतुस्थाणोस्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं अयंपुरुषइतिभ्रमेसतिभ्रमात्तुरंशयात्तु ॥ ८३॥

सपक्षे राग इ अन्यथाख्यातिनियामकस्थाणुत्वभेदाग्रहे सति संशयापत्तिरित्याशंकां निराचष्टे नवेति। संशयोत्र
प्रत्यक्षस्य विशेषदर्शनजन्यत्वेन विधारणात्मकतया दोषप्राबल्येन यत्पुरुष एव न स्थाणुरिति तत्रान्य
मः तथाच स्थाणुकोटौ न स्यात् अमितिनोक्तदोष इत्याह दोषेति। यद्यपि तत्र मानसप्रत्यक्षे कारणं तथापि भ्र
थ्यवृत्तिता साधारण्येन हारमित्यर्थकं। लिंगज्ञानेति। यद्यपि तन्मतेऽनुमितित्वजात्यभावेन लिंगज्ञानजन्य
त्वेनैवानुमितामीत्यनुव्यवसायोऽन्यत्रापीत्यनारोपस्तथापि अत्र लिंगज्ञानस्य निर्वह्नित्वं तत्रोपस्थि
तिमात्रप्रतिबंधकत्वं न तु पर्वतिनुमजनकत्वं अन्यथा तु तथेति लिंगज्ञानजन्यत्वस्याप्यत्रारोप एवात
एव तदनंतरज्ञानविलमात्रशुक्तिमित्याहुः। ननु शुक्तौ रजतभेदाग्रहाद्यथा प्रवृत्तिस्तथा शुक्तिभेदाग्रहान्नि
वृत्तिः स्यात् न चेष्टान्यथाख्यात्यापत्तिरित्यत आह एवमिति। तेनेति। एतच्चोपलक्षणं इदं रजतमित्येव यत्र
ज्ञानं तत्रोपस्थितत्वेनावाच्छेदाग्रहो न निवर्तक इति बोध्यं। यद्यपि धर्मिज्ञानरूपस्य तत्पक्षोपस्थितिस्तत्रास्ति
तथाप्यनिष्टतावच्छेदकप्रकारेणोपस्थितानिष्टभेदाग्रहो नास्तीति भावः। न च शुक्तिरित्यत्रापि जातियदि

स्मृतिमात्रस्य यद्यपि स्वतंत्रोपस्थितत्वमस्त्येवेति तथापि संसर्गग्रहकाले नास्तित्वेन तदनंतरं नानिवृत्तिः
न्न रजतेनेदं रजतमिति भेदग्रहकाले प्रतियोगिस्मृतिकालीनस्वतंत्रोपस्थितरजतभेदग्रहमादाय प्र
वृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं· प्रतिबंधकाभाववत्त्वेन तस्य हेतुत्वात् तस्य कार्यसहभूतत्वेन हेतुत्वाद्धि नावः
वस्कंदनः शुक्तिभेदादावविशिष्टस्यैव स्मृत्युपनीतस्य तत्रासंसर्गाग्रहस्तेन प्रतियोगिस्मृत्यैव सा अत
एवाह शुक्त्यन्तावेति· स्वैकदेशिमतं दूषयति· अनिष्टाभेदग्रहस्येति· यद्यानं भेदग्रहस्यैव निवर्त्त
कत्वे मानाकरमते को दोषो येन तदेव नोपक्षेपयन्नन्यत आह अनिष्टाभेदग्रहस्येति· इतीति पदं पूर्वं किं
तु शुक्तिरिति विशेषः अन्यथेति शुक्त्यभेदग्रहाभ्युपगमस्त्यर्थः अत एवेति स्वातंत्र्यविशेषणादेवेत्य
र्थः तथा च प्रवर्तकभेदाग्रहे स्वातंत्र्यविशेषणाद्रजत एव नेदं रजतं किंतु शुक्तिरिति ज्ञाने सति यथा नप्र
वृत्त्यन्यथाख्यातौ तथा निवर्त्तकभेदाग्रहेऽपि स्वातंत्र्यविशेषणाच्छुक्तौ रजतमिदं न शुक्तिरिति ज्ञाने स
ति न स्यैतैन्यथाख्यातौ स्वप्रवृत्त्यर्थः रजतभेदेति· रजते रजतभेदसंसर्गग्रहे [illegible] अन्यथाख्याति· सर्वनाम्न॥८२॥

पेयत इति भावः अनयेति स्वतंत्रोपस्थितेनेष्टानिष्टोभयत्वे दोषग्रह इत्यर्थः अन्यथेति यद्यप्यस्मन्मते तत्र भेदग्र
हान्न संसर्गे योन्यथाख्यात्यापत्तेरिष्टत्वात्तथापि यथार्थे वा न भेदग्रहः किंतु इमे रंगरजते इत्येव निश्चयस्तत्र
संसर्गाभावापत्तिर्गौरवात् न च स्मर्यमाणे तत्र भेदाग्रहाजन्यकोटिद्वयस्मरणस्य तत्र संशयजनकत्वमिति नोक्तदोष इत्य
त आह यद्येवेति तर्हि यद्भेदज्ञानाघटितयाच्छुक्तितद्भेदाग्रहः प्रयोजक इति द्वितीयत्वेदाग्रहः सत्त्वात् किं त्वकिंचि
त्कर इति भावः यदीति नेदं रजतमिति बाधः अन्यथाख्यातौ भेदाग्रहपक्षे न युज्यते किंतु अन्यथाख्यातिपक्ष ए
व प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधात् असंसर्गस्याप्यारोपरूपतादित्यर्थः विपरीतमपीति अन्यथाख्यातिपक्षे ज्ञानयोर्बा
ध्यबाधकव्यवस्था न स्यादित्यर्थः तदेव दर्शयति परस्परेति न न चोत्तरत्वं बाधकत्वे बीजमित्याह पूर्वेणापीति ध
पदेनेन बाध्यत इदं सत्यमित्याद्यबाध्येनेत्यर्थः कस्तर्हि बाध्यत इत्यत आह तस्मादिति अन्यथाख्यातौ दूष
णांतरमाह तदीयतेति समूहालंबनविशिष्टावगाहिज्ञानापत्तौ तद्यज्ञानस्य समूहालंबनत्वनियमादिति भावः
भ्रमत्वेवेति अवीतिस्वभावेनैवेत्यर्थः परस्मिन्नेति अन्यस्मिन्नर्थे वैशिष्ट्यं न भासत इति प्रतीतिस्वभावश्च

ग१

४३

र्थः विषयमितिपुरोवर्त्तिनिरजतत्वाभावाद्ज्ञानाकारस्यैवरजतत्वस्य गत्वज्ञानात्मकपरामादित्यर्थः असं
न्निकृष्टरजतत्वज्ञानात्मकपरामर्शेपिवासमहालंबनत्वापत्तेरिति भावः दोषांतरमाह ज्ञानेति दोषाजन्यत्वं
स्वरूपसद्विश्वासायज्ञातंवा आधत्वमाहिति अंत्येनापीति योग्यतादीति स्वमतावष्टंभेहृनैयायि नच तं
ज्ञापकलिंगाद्यसंसर्गाग्रहस्यैवहेतुत्वमस्तिति वाच्यंलाघवेन विशिष्टज्ञानस्यैवानुमित्यादिहेतुत्वादिति
भावः ननुचस्मकदोषस्य विपरीतकार्यजनकत्वेदृष्टमित्यत आह जनकंचेति वह्नेरिति वह्निस्पर्शस्यो
ग्व ष्णवइत्यर्थः अन्यत्वनुनतथात एवं नत्तस्यदाहइतिभावः स्पर्शगिनउद्भवस्तवेत्यप्याहुः यतः स्यातिरन्य
था व्यधिकरणप्रकारिकानेष्टा अतोयथार्थैवेति योजना नव्याधिकरणेतेनपरस्परव्यधिकरणप्र
कारकंनविषयतात्यधिकरणप्रकारकंवेत्यर्थः शुक्तौ आयामिति ननुतत्रापीच्छाद्वेषकेदृष्पहो ज्ञानयदेवे
तिकिंनस्यादितिचेत्‌ अत आहुः प्रद्यामापिष्टतावच्छेदकेष्टसाधनतावच्छेदकान्यतरप्रकारकत्व
नियमात्कवलेदंत्वप्रकारकत्वाभावेनान्यगत्याव्यधिकरणप्रकारकत्वं ज्ञानेनुनतथेतिभवः॥ ८३॥

तुल्यभाव एवाकारणं। पक्षविकल्पनपाराहत ज्ञानत्वमिति। व्यधिकरणप्रकारेच्छादावतिगुणत्वादौ व्यभिचाराद्दा
९२ ह्माद्येति प्रमात्ववदिति। प्रमात्वस्य घटादिविषयताया निरुक्तत्वादित्युक्तमस्ति तथापरमते नेदं संशय
त्वादिति ज्ञानकरणमनःसंयोगाश्रयत्वादित्यर्थः। अतिरोधप्रतिकेवलान्वयिप्रकृष्पयविरोधेन सह प्रति
पक्षत्वं बोध्यं। अन्यथाव्याप्तेरिति तथाचबाधप्रतिबन्धकः। ननु विषयत्वेनाग्रहस्सत्वेपि ज्ञानयोर्द्वित्रह
कथं न तन्मतप्रवृत्तिरिति निराकर्तुमुपसंहरत्यजनकत्वं चेति न योग्यत्वादिति संवादिविसंवादिव्य
वहारजननयोग्यत्वात्तदवच्छेदकं चासदसंसर्गाग्रहत्वादित्यर्थः। अतिप्रसंगेतिनेच्छाग्रहप्रवृत्तिप्रसंगवारणा
यमित्यर्थः। लाघवादिति। किमेव कारणं। अवच्छेदकान्तरकल्पने लाघवं कल्पनीयं तत्प्रकारतावच्छेदका
न्तरकल्पनेति विषयः। प्रमैवेत्यत इत्यतीन्द्रियमेव कथमेवमितिचेत् न। अनुव्यवसायस्यवैशिष्ट्य विषयतां
अस्माध्यतन्मतानुसारेण सिद्धान्तादित्यर्थः। वस्तुतोनुव्यवसायोपनीततया विशेषणवैशिष्ट्यमप्यनुव्यवसा
य ४ गौरवमित्यर्थः। ज्ञानविनेति नचैतस्य न्यैप्रामाण्यस्वतोग्राह्यत्वापत्तिर्व्यवसायविषयोपि वैशिष्ट्यं नानु
व्यवसायस्य ४

स्य १

विषय एवान्यथा घटत्वप्रकारकत्वमपि न तत्र भासेत भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्यैव प्रकारत्वान्नैवं स्व
तस्यापत्तिर्ज्ञानविषयतामात्रेण तद्धर्मस्वीकारे परित्वातंत्र्येण तद्धर्मस्वीकारात्तेन स्वरूपेणानभ्युपगमस्य तद्धर्मानि
श्चयरूपत्वेन न तद्घटितप्रामाण्यनिश्चयरूपत्वादिति केचित्। परं तन्मते समवायादीनामिव यत्तद्विषयितारूपवैशिष्ट्यमध्यस्
मवान्यथाप्रामाण्यग्रहस्वतस्त्वमपि न स्यात्। ननु सत्यरजतस्थले प्रथमरजतविषयस्य कारणताग्रहः प्रथमं तत्रै
वेति कुतो नियमः। कार्यकारणभावग्रहेऽपि स्वरूपसत एव ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्। तथा च यदि विसंवादिप्र
वृत्तिस्थल एव प्रथमं हेतुताग्रहस्तदा तज्ज्ञानस्य वैशिष्ट्यागोचरत्वे कुतो वैशिष्ट्यज्ञानविषयतया ग्रहो
स्थितिः स्यात्। प्रामाण्यप्रत्यक्षेण एवान्यथाख्यातिसिद्धौ किं युक्त्यंतरानुसारेणेति चेत्। अन्यथाख्याति
मतिस्तावद्दीर्घो हि संवादिप्रवृत्तिस्थले वैशिष्ट्यज्ञानविषयत्वमेव परं विप्रलंभत्वात्स्यते माऽस्तु तत्र
वैशिष्ट्यावच्छेदकत्वग्रहोऽस्तु तेन तत्र इत्येव हेतुत्वग्रहस्तथापि तत्र योग्यस्थितिरित्याशयेन लाघवेन वैशिष्ट्य
स्यावच्छेदकत्वेकल्प्यते न तेन तत्र हेतुत्वं गौरवप्रस्तत्त्विष्यते तु एव प्रथमं गृहीतापि कार्यान्वितेन शक्तिर्
गृहीतहेतुताव स्यफलव्यभिचारेणासहकार्येतर ॥८४॥
लाघवान्नाराध्यज्यत इति ग्रंथकार एव वक्ष्यति।

कल्पनेयुक्तेनतुकॢप्तेह[illegible]नावेवावच्छेदकांतरकल्पनंयुक्तं अन्यथादंडस्यापित्वंविनाफलव्याप्तिवारणाच
कस्यसहकार्यंतिरत्वेनकल्प्येत किंतुदंडावच्छेदकत्वमेवेति तन्न एवंहिसहकार्यंतराभिमतस्यभेदाग्रह
स्यावच्छेदकत्वंमास्तुवैशिष्ट्यस्यावच्छेदकत्वेकोदोषस्तस्याविनिगमनाविरहेणसहकारित्वाभिमतस्यव
कारणावच्छेदकत्वमयुक्तमतोभेदाग्रहस्ययदिकिंचिदवच्छेदकत्वमिष्टंतंप्रतिअयमनुयोगःसायका
र्य्यः यस्तुलघुनावच्छेदकांतरेणातिप्रसंगनिरासेसंभवतिभेदाग्रहस्यनहेतुत्वमवच्छेदकत्वंचेतिब्रूया
त्तंप्रतिनायमनुयोगःविनिगमनाविरहान्यतराकेवलज्ञानस्यमणिमंत्रादिवत्प्रतिबंधकत्वो
न्नागात् विषयाविरोधिनैवप्रतिबंधकत्वं एवंचाभेदज्ञानविघटनद्वारैवभेदाग्रहस्यप्रतिबंधकत्वं
साक्षाद्विरोधिनोज्ञानस्यतथैवप्रतिबंधकत्वमितिच्याहिस्तुभावभेदाग्रहस्याभेदग्रहहेतुत्वेन
तुअस्तुनाविनियुक्तंपरस्याक विपरीतमपिलाघवमितिविशेषकेनविशिष्टेतिविशिष्टज्ञानप्रतिअधीनि
स्थलेविशिष्टज्ञानहेतुत्वेनभेदाग्रहकल्पनंतथाचतस्यविशिष्टज्ञानकल्पनोत्तरकालीनत्वेनप्रथ

मनुपस्थितमात्रएवविशिष्टज्ञानेऽप्रतिबन्धकारणताग्रहस्तत्वाच्चविशिष्टज्ञानकारणताग्रहसमये तेदाग्रहस्या
नुपस्थितेनविपरीतलाघवमित्यर्थः सिद्धांतिनि संबाधिग्रहर्नेस्थुले विशिष्टज्ञाने सिद्धांतदाय गौरवज्ञानाद्दर
नस्योपजीव्यविरोधेनाकिंचित्करत्वात् तदसिद्धौ गौरवज्ञानाः नाबादित्यर्थः नन्वविशिष्टज्ञानत्वे
नस्य पानदन्यत्र प्रसिद्धं तत्सादाय च गौरवज्ञानं स्यात् नहितत्वस्य धर्मिणमादायैव गौरवज्ञानं तथा
त्वेकृत्यसादावपि गौरवान्नकर्तव्यमित्यादि केन स्यादित्यत आह प्रमाणवत्त्व इति एवं हि गौरवम्प्र
क्षित्यादावपि कर्तृजन्यत्वानस्यात् परिवकर्तृकार्ययोः कार्यकारणभावग्रहात्तन्मूलकप्रमा
णसिद्धत्वात्तत्रगौरवं न दोषायेतिचेन्नन्यसेनदिहापि विशिष्टज्ञानप्रत्यक्षयोः कार्यकारणभाव
ग्रहात्तन्मूलकप्रमाणसिद्धत्वात्तन्नदोषइतितुल्यं अतएवेच्छादिनागुणेनद्रव्यान्तरकल्पनाक्रह
द्रव्यत्वेन कार्यहेतुत्वाभावात् प्रामाणिकत्वात् गौरवं दोष एवेति नन्न त्वसिद्धिरिति भावः नकिंतु गौरवं पृथ
नदोषस्तथापरामर्शवादेवक्ष्यामः प्रमाणमेवदर्शयति एवं चेति हत्वभावांनिरस्यति रंड्रियादीनिदो ॥८५॥

धाणां विपरीतकार्यजनकत्वेमानमाह सर्वत्रेति विपरीतेति रजतरंगयोरिमे रंगरजते नेमे रजतरंगे
इत्यत्र समूहालंबनरूपत्वमत्रेत्यर्थः यद्यपि इमे रंगरजते इत्येतावनेव स्वतंत्रोपस्थिते दोषोहत्वात्तन्मतेपद
प्रतिविषयत्वापत्तिस्तथापि तत्र प्रत्येकं रंगं रजतं वेति संशयापत्तिरिति यथोक्तत्रसंग निरासाय चक्षुःसंप्रयु
क्तं अत एव वक्ष्यति मम दोषेति चक्षुः तस्य चक्षुःसंप्रयुक्तमयुक्तं अन्यथा पूर्वं निरुक्तस्यानंत्यान्नावादे व प्र
वृत्यादिप्रयोगयोगानुपपत्तेः संशयजनकदोषाविषयाभावाश्च न संशयापत्तिरिति [illegible] त्वादिरिति तत्त्वत्वा
नादित्वस्य समूहालंबनमात्रविषयत्वादित्यर्थः अन्यथाख्यातिव्यवस्थापनेन योग्यताज्ञानसत्वाद् ज्ञा
नत्वमानानुपपत्तिरित्याह इमे रंगेति भ्रमेति अन्यथाख्यातिवादिन इत्यर्थः युगपज्ज्ञानेति निवृत्त्यापत्तेरिति स
माधिमात्रांकित अथेति एवं सत्यनुभूयमानं तदाग्रहं कथं नियम इत्यत आह भावेति अन्यथेति यथाप
न्यायनये तदाग्रहे एव तथापि संभ्रमः तदाग्रहं ति मानेन तद्बोध्यं इत्याशालासादिति ननु प्रवृत्तिविषयत्व
स्यैवि नानप्रवृत्तिस्तत्रह्यस्येच [illegible] ति तदेति धर्मस्यारितारोपः संतत्वेति वेत् तथापि दानश्चत्वस्य
प्रवृत्तिहेतुतानुपपत्तिमात अन्यथा [illegible] प्रमाणं तथापि तत्संशयादि विशेषकः अपि चानुभूयमानस्यारोपस्य

८६ नवेधुनस्तस्य स्मरणाकल्पने गौरव मिति अनुमन्यमानाः शोपि प्रामाणिक इत्याह यत्वेत्याहेति · स्वमत हा
नीभ्रिमानेनापादितं संज्ञायोनिरस्यति प्रमत्विति मन्यते दोषणात् उत्तरजनत्तैदप्रहेरमेव रंग तेस्य
हएवान्यथाख्याति नयानोवाल इति नसंज्ञायत्यर्थः नकुन्यतिन्नाप्रतन्मेत्राद्विन्नमसादिकमित्यर्थः नेह
तुनौवैजात्यकल्पने मानाभावात् आरोपे तिमात्रं विशिष्टज्ञानकल्पनाद्वोतिनावः। नव्याः आशाकरनव्याः रंगेह
त्ति सर्यनिवस्त्रगस्यायं रंगतःक्ष लिनये स्यथः प्रतिबंधादिति अग्रतिबध्यत्वदोषेतिनावः नचतथेष्ठापां
मानाभावइत्याहुस्तदानि ग्रहत्तेरन्यथैवोपपत्तेरितिनावः दोषांतरमाहुस्तदानीति नोत्कर्षापकर्षजा
तिनेद एवास्तामिति वार्च्यजातेर्व्याप्यवृत्तिता नियमेनैकत्रेच्छायोगात् विरोधाद्विच्छायाभेदकल्पने मानाभा
वा इति नावः गुरुमत एवधुनराहुस्यादेतादिति संवादि विसंवादिस्त्रइत्योः सफलप्रवर्तसंवादिविसंवा
दिनिष्ठत्योरित्यपिद्रष्टव्यं कुत्तवादिति सत्यस्यैकोविशिष्टज्ञानत्यकुत्रत्वादसत्यस्यैवेवनरूरुनयान
सग्रहस्यावश्यकत्वादित्यर्थः सत्यत्वासत्यत्वे प्रयोजकस्तरहितविशेष: गौरवादिति असत्यज्ञानतदनुकल्प ह
नागौरवादित्यर्थः केचित्तु विशिष्टज्ञानत्वेनैव संवादिप्रवृत्तिजनकत्वे सत्त्वेनसंत्याविशिष्टज्ञानत्वस्य ॥८६॥

गुरुत्वादित्यर्थ इत्याहुः अन्यसिद्धेरन्यतरासिद्धेः अप्रवृत्तिरिति वैशिष्ट्यस्याप्यवच्छेदकांतर्भावे गौरवादिति भावः पक्षलाघु
गुरोर्वह्निविशिष्टज्ञानस्य हेतुभावच्छेदकत्वेऽन्यथाख्यात्यापत्तिः अन्यैकज्ञानद्वये तदभावान्न तथापि गुरोर्वह्निज्ञानं हेतु
रिष्टध्यानं तेषां ग्रहे वच्छेदकमिति भावः इ[illegible]ति महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्य बहिरिन्द्रियजन्यसाक्षात्का
रहेतोः सत्त्वात् पुंसोऽधस्तात् न वायुप्रत्यक्षग्राह्यस्यानुद्भूतस्पर्शस्यान्यस्पर्शनत्वमिति भावः कारणतावच्छेदकस्थापनफल
माहत्य मितिनन्वभिसंबाधिप्रवृत्तानिनं चालिहेतुत्वे दण्डग्रहसत्त्वे वह्न्यर्थं न तु स्वेति किन्तु नः अत्र स्यादित्योगपद्यमित्या
हार्थमिति दाक्षिसंधिस्त्रांकत्वविसंवादिनीति भ्रमिसंधिप्रविधानाहत[illegible]ति अत्रिसंधि मुष्ठा पक्षपरिहर
तिमेवमिति तद्वेनिर्दिष्टविषयकप्रवृत्तौ अनिष्टविषयकानिष्टत्वेत्यर्थः तत्स्थले दण्डग्रहस्य स्वरूपयोग्यतायोग्य
स्य वा विशिष्टज्ञानस्यासत्त्वात् तेन प्रवृत्तियोगपद्यमिति भावः ज्ञानमिति ननु फलज्ञाने व्यभिचारः तस्य स्वाविषयी
भूतोपाये प्रवर्तकत्वात् न च फलेच्छायां वत्तस्यथासिद्धिरिति वाच्यं तस्यास्तद्व्यापारत्वात् अन्यथोपायगोचरका
रणताज्ञानस्यापि चिकीर्षायामन्यथासिद्धत्वेनाहेतुतापत्तेरिति चेन्न फलज्ञानातिरिक्तविषयकत्वाद्यागोपि

87

त्येके॰ वयं तु क्रमः॰ फलेच्छायाः इष्टसाधनताज्ञानोपक्षीणत्वेनान्यथासिद्धत्वात्फलज्ञानं इष्टज्ञानवदन्यथासिद्धं सुतरां च
त्रेच्छा तत्साधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वेन स्यात्तदवच्छेदकत्वात् अथ यत्र यत्साधनताज्ञानं तदिच्छा तत्र प्रवर्त्तिका न तथा
चेष्टसाधनताज्ञानमेवोपलक्षकमस्तु एवं च विनिगमनाविरहात् इष्टसाधनताविषयकहेतुत्वं च कामादिरेव हितेचेद्धेतुफल
च्छायाः तत्तद्विषयकत्वमिष्टसाधनताज्ञानस्य समानविषयकत्वाभावे विनिगमकसंभवात् इदं तावदवधेयं तत्रैतिन हि
मुक्ती इच्छासूचितत्वबोधे न च फलज्ञाननैकान्तिकं तस्याः प्रवर्त्तकत्वादिष्टसाधनताज्ञानं तु प्रवर्त्तकं तत्र न तद्विषयकमेव
नि॰ तद्व्यवहारे निरस्तप्रवर्त्तकत्वादित्यर्थः प्रथमप्रवृत्तेरिति ननु फललाघवेन प्रथममेवेष्टपुरोवर्त्तिज्ञानत्वेन प्रवर्त्त
कत्वं कल्प्यं ननु तद्विशिष्टज्ञानत्वेन संवादिविसंवादिप्रवृत्तौ विशेषसामग्र्यं तरकल्पनस्यावश्यकत्वादिति
चेन्न तावतापि अन्यथाख्यातिसिद्धेः तन्निश्चयप्रत्यक्षे इष्टपुरोवर्त्तिज्ञानत्वस्याभावात् न च पुरोवर्त्तिज्ञानमेवेष्ट
तु विशिष्टज्ञानमवच्छेदकमिति वाच्यं अनुपदं ग्रंथकृतैव निरस्यत्वात् एवं च न तत्परता सत्यं च घटितैव विशेष
सामग्री न तु ज्ञेया घटघटितमार्गो ऽसुवादिति भावः साध्यविषयापि प्रथमं गृहीतस्यानाप्यत्वे कार्यान्वितत्वं कि र ॥८७॥

पिनत्वान्यास्यादिति साधुसमर्थितिंन्यायमतमितिपरेरपिसुकुंठवाक्यमेवतथापिफलमुखगोरवस्यादोषत्वात्प्र
त्यासावीजमेव नास्तितत्रतुनतथेतिभावः कारणतावच्छेदकमितिएवंचप्रवृत्तिमात्रेइष्टज्ञानं हेतुःविसंवा
दिसंवादिसाधारणोरुक्तेतेनाग्रहविशिष्टज्ञानेहेतुःइत्यर्थःदंडरूपवदितिअन्वयव्यतिरेकशालितायोगिनादंडेन
साहित्यप्रतियोगिदंडत्वमन्यथासिद्धमितिपूर्वमुक्तंप्रतिदंडरूपत्वेनकारणत्वेसाहित्यप्रतियोगिनादंडे मं ४
नान्वयव्यतिरेकप्रतियोगिरूपमन्यथासिद्धमितिस्फुटत्वंतदन्तिविशेषात्स्वगृहीतेतिपुरस्तुर्स्वगृहीतेत्यर्थः
उत्तयोरपातितथावच्छसाधनस्यमुक्तिविषयत्वमावश्यकं स्याविषयेतस्याप्रवर्तकत्वादित्यन्वयाख्याति
सिद्धिरितिभावःपूर्वोक्तयुक्तिमेवस्मारयतिकिंचेतिव्यवहारहेतुत्वादितिउपपत्तानैपियोग्यतास्तीति
भावःअतएवेत्याद्यन्वयाख्यातिसाधनंनसंभवतीतिपञ्जनानेवामितिअन्यथाख्यातिसाधनत्वेनोक्तना
मित्यर्थःव्याप्तिबाधकत्वेहेतुमाहकृतेतिविपरीतज्ञानत्वेप्ययथार्थंस्यादित्यर्थःवस्तुतोज्ञानमानेस्व
मेवेतिवह्निविषयतयानयंव्याप्तिबाधिकेतिभावःसदेतातिनचेदंरजतं [illegible] तदजतमितिस्पष्टिमा

४६ नस्य यद्वृत्तिरजतप्रतिबंधकत्वापत्तिरितियावद्रजतत्वेन प्रकारेण तद्ग्रहस्य प्रतिबंधकत्वं तच्च तज्जनकत्वं प्रका
रत्वाभावात् स्मरणमनुत्तवलिअम्हष्टनताकसमस्त्वेनतात्रा संस्काररूपप्रत्यासत्तिसत्वेपि पादोषात्स्मृतिप्रति
बंधः यथा वा रजतत्वमहत्वाद्यायसिंयुक्तसमवायप्रत्यासत्तावपि रजतत्वानवअभिबंधस्तथात्रापि लिंगवत्न
नुसंस्कारस्यैव सामान्यप्रत्यासत्तिरुक्तेत्यत आह नन्वतस्येति संस्कारस्य स्वयः रजतत्वासंसर्गेति अन्य
हृत्तितयोपस्थितस्यापि विशेषणीभूतस्य ग्रहरूपमिति अदूरविप्रकर्षेण ज्ञानेनाभिधानमित्यर्थः असं
सर्गेनिरूप्यातीति वक्तव्यात् असंसर्गाग्रहो ज्ञाने पि बोध्यमित्यन्ये निवृत्तिप्रसंगादिति विशेषणावप्रसंगादित्य २६
र्थः रजतधातिरजतत्वेऽस्याविवृत्तिरसंसर्गो रजतत्वेदसंसर्गासंसर्गः सिद्ध्यतितस्याग्रहाननकार्यार्थः एसेव
वरजतेऽप्यवृत्तिप्रतिबंधकत्वातिरेकार्थः ननु रजतवृत्तितयापाद्यमानाहितभेदरूपापत्तिर्वस्तुतस्तस्य रजतत्वेदन
सह विद्यमानोपि भेदोषोस्मिन्नासत्त्वरतिरजतत्वेदग्रहकार्यकारितया स एव रजतवृत्तिप्रतिबंधकत्व
तिशंकते रजत वृत्तितयेति पुरोवर्तिनि भिन्नत्वपेति भवन्मते स्वरूपाद्वत्तिविशेषणतया बोध्यं एवं वा
न्यथाख्यातिरित्याह ज्ञानत्वलक्षणैः एवं निर्धचावितिनियन्तकमप्यनिषज्ञानमेवन्याहिमवदित्यर्थः ॥छ॥

अन्ये त्विति इष्टमिष्टाविषयीकृतसत्यस्थले रजतत्वमस्तु रंगादिस्थ एवमिति अनिष्टेति तदारोप्यमाणारष्टस्येति
तया आरोप्यमाणो धर्मः स्वाश्रया... निवर्त्तयति स्वधर्मविगेरंगादि रजते रंगसादृश्यमित्यर्थः रजतवृत्तिधर्म
स्येति रजतसादृश्यस्य वाकाविस्य स्येत्यर्थः रंगवृत्तिधर्मस्य रंगसादृश्यस्येत्यर्थः रजतवृत्तित्वेन पतिवस्कतो
पटुजनतिहृतिनयेत्यर्थः ननु ... ज्ञानद्वयमेव ... आह तस्येति पूर्वोक्तदोषानिर
स्यतिनवतिनामेति स्वमता वेष्टनेन दंते दायहस्यैकफलस्य पादपस्य ...त्यापि दृष्टव्यं तज्जोतितत्त्वोपष्टं त्यर्थः
तद्ज्ञानेति संस्कारद्वारा तेना सविकल्पकजन्यत्वात् सविकल्पकाजन्यस्यैव परमते साक्षात्वादित्यर्थः ननु
वं स्मृतित्वसाक्षात्वयोः संकरः स्यात् आह स्मृतित्वमिति अव्याप्येति एकावच्छेदेनैव विरुद्धजातिसंकरस्य
दोषत्वमित्यर्थः भ्रमत्वमिति इंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यस्यैव साक्षात्कारित्वनियामकत्वात् सर्वांशेपि साक्षा
त्कारित्वमित्यर्थः जातीति गुणगतजातेरपि अस्मन्मते व्यवस्थापितत्वात् न व्याप्यव्यापकत्वं जातिव्याप्यत्व
नित्वनियमात् विरुद्धजात्योरेकाधिकरण्यमात्रेणैव संकरस्यैव दोषतात्र साक्षात्वस्य सकलज्ञानवृ

४१

नित्यत्वनिराकरणमयुक्तमिति भावः स्वमतावष्टंभेनाह यद्वेति ज्ञायमानइति ननु प्रत्यभिज्ञादौ संस्कारः स्मृतिवद्व्यासज्यसि
द्धावहेतोरपि तथा स्वितस्तत आह संस्कारस्येति न च पक्षधर्म गतत्वेन विशिष्यपद्ज्ञानं न त्वेवलज्ञानजन्यसंस्का
२म रादेः प्रत्यासत्तित्वमिति सिद्धान्तादिदमुक्तमिति वाच्यं एवमपीदानींरूपामिः स्वापघटत्वधारणात्स्वगमनात् तत्त
त्वज्ञानस्याप्रयोजकत्वाच्च वस्तुतस्तु असन्निकृष्टमपि द्वाभ्यां ते संसर्गे वक्ष्यमाणेनान्यथा तस्याहेतु
त्वाहिति एतच्चैकामतेन वस्तुतः विशेषणासन्निकर्षस्यापि हेतुत्वमेव सामान्यतो न तु विशेषरूपेण अत एव
नवहेर सन्निकर्षात्तद्विशिष्टप्रत्यक्षमित्यनुमानखंडे वक्ष्यति अत्र चक्षुरादिरेव सन्निकर्षः यथार्थविशिष्टप्र
त्यक्षे ज्ञानस्य हेतुत्वमिति भावः ननु सत्यस्थले रजतसाक्षात्कारे रजतेन्द्रियसन्निकर्षो हेतुः दृष्टः स्यात आह
रजतसाक्षात्कारे इति सत्यस्थले इति शेषः भ्रमकरजतसाक्षात्कारे रजतविशेषणामिति न तदीन्द्रिय
संयोगापेक्षणीयः शुक्त्यादिकं तु यत्तत्वाविशेष्यं तत्संयोगापेक्षः न चैवमरजतसन्निकर्षादपि रजतप्रत्य
क्षस्याहविशेष्यसन्निकर्षत्वावच्छिन्नस्य सत्त्वादिति तत्र रजतसंयोगत्वेनाविशेषसामर्थ्यं तर्कं कल्प्यामि ॥८५॥

यत्तआह यत्सामान्यग्रहेति तथा च तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तद्विशेष्यसन्निकर्षो हेतुरावश्यकस्तेन नोक्तातिप्र
संगः अन्यथाऽन्यरजतसंयोगेनान्यरजतप्रत्यक्षं स्यात् इति भावः एतावतैवोपपन्नो रजतसंयोगत्वेनापि
विशेषसामग्र्यंतरं न कल्प्यं गौरवादित्याह संयोगस्येति गौरवमेव स्पष्टयति प्रत्यक्षेति अपि चेति नन्वि
दंतोरर्थानिश्चानं यथाधिकरणमिति चेत् रजतसाक्षात्कारे तत्संयोगस्य विशेषसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वं कल्प्य
यित्वाऽप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानं कारणं कल्प्यं तामूल तत्संयोगत्वेन कारणतां कल्प्यमित्वा च तद्दोषग्रहस्य कारणा
ताकल्पनं आद्ये लाघवमन्त्ये गौरवमित्यर्थादित्याह कुः। उत्पत्यतीति न च दोषाः ग्रहेतत्कार्यप्रतिबंधकाः ननु
विपरीतकार्यकरा इत्यनेन विरोधः प्रतिवाच्यः तस्य विशिष्टज्ञानं न दोषः इत्यर्थं परत्वादित्येकमतौ रैत पोव ९४
तदुक्तमित्यन्य इत्यत्र रूपयामीति एवं चैतन्मते विशेषणासन्निकर्षस्य यथार्थप्रत्ययसंपत्ति हेतुत्वमिति निष्कर्ष
ननु दोषानर्थमस्वरूपहेतुः किंतु तज्जन्यविसंवादि भ्रमहेतुः इत्यत आह यावच्चेति यद्यपि न्यायमते पक्षस्थाने
दोषस्य हेतुत्वं तथापि परैरपीत्युक्तं ननु तत्त्वस्येति सत्यस्थले च प्रतिमा चेत् प्रतिरूप्य हेतुर्वाच्यत्वे विशिष्टज्ञा

९० नस्य हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः नचेति नत्वित्यर्थः नेकमिति तथा बहुदृष्टबीजाद्विपरीतकार्यस्तुदयेपि ताद्रूप्योदया
त्तस्यादेव बीजादिपदोष्पादेत्यादित्यर्थः एकमिति अन्यथाख्यातिसत्वे दर्शिते नत्वित्यदृष्टकारणस्य सत्वाकार
णबाधाभावाहेत्यर्थः इदं रजतमित्यनेन चैतादृशाद्व्यवसायस्वीकारस्य नः प्रामाण्यापत्ति रितिवाच्यं नैयायि
कस्य स्वातंत्र्येणोपादानादिकमकेनापि नवपदनिरुक्तेदं ग्रहणा याथिमित्यर्थः तथाचमुक्तो रजतत्वासंसर्गा
ग्रह वत्तत्र रजतज्ञान विषयत्वासंसर्गाग्रहः प्रवृत्ताव्यवहार इति भावः अथ विचारेति सतिविचारे ताद्रूप्या
नुव्यवसायासिद्धे रितिभावः इदमिति रजतत्वासंसर्गाग्रहणादुक्तोर जतव्यवहारं वदुक्तज्ञानासंसर्गाग्रहादि
आत्मनि तथा व्यवहारो भावीत स्य वता द्रूप्यज्ञानाप्रसिद्ध्याप्रसिद्धे स्वत सिद्धोपपत्ति सिद्धं विवादेनेतिभा
वः नन्वे तद्विशिष्टज्ञानासंसर्गाग्रहेणात्मनि किंतु इदं विषयकग्रहणस्य रजत विषयकस्मरणस्य वासंसर्गा
ग्रहस्तदेविशिष्टज्ञानमेव बाध विच्छेदत्यस आह नचेति तथासत्वे तदाकारानुव्यवसायः स्यादित्यर्थः प्रकारि
१ कमे णाइति पुरोवर्ति विशेष्यकमेव ज्ञानं प्रकारितं इदं रजतं प्रकारोन तथा च प्रकारितज्ञानमिदं तया रजतत्वय ॥ ९० ॥

तिप्रकारत्वानमसंगतं अतोऽग्रस्यैवतज्ज्ञानं रजतत्वेनानुव्यवसीयते (त्य) अस्य चेदपि स्वयं स्वविद्विरोधं परिहरति
विशिष्टेति साकारवादं परिहरति ज्ञानइति सौगतमतेज्ञानीयमेव रजतत्वविषयो नानुवाय्यमत्रतु नतथेति
नावः अविशेषादिति परस्परविरुद्धत्वाविशेषादित्यर्थः अनन्यथासिद्धतयेति अप्रामाण्यशंकानुदयादि
त्यर्थः यथाप्रत्यक्षादीति अनोपाय्यज्ञानेस्य औपायज्ञानापेक्षत्वाद्धानौपाय्यप्रत्यक्षानंतरं यथानोपाय
नुमितिनिरूपितेत्यर्थः पिजप्यैवं रजतज्ञानानंतरं नेदं रजतमितिबाधकज्ञानमपि नोत्पद्यते तस्यापिन
सापेक्षत्वात् तथाप्यप्रामाण्यशंकारकं दिवर्ष बाध्यत्व प्रयोजकं तद्दनारकं इति विरुद्धज्ञानस्य च बाध
कत्वं अतएव शंखपीतप्रत्यक्षविरुद्धाप्यपीतत्वानुमितिरुत्पद्यते अतएव चदुष्टेंद्रियजन्यरजतज्ञानादवि
शेषदर्शनादिनोऽप्रामाण्यशंकानंतरमेव बाधकज्ञानोदयोनान्यथेति ध्येयं। नमत्वन्कृतिरितिच्चमतानिरू
पस्तार्थः किंचनवतिममबाधकानवतारादेव ज्ञानोविश्वासः तदकृज्ञाने दृष्टेन तोत्साहिकसाद्विषयत्वज्ञा
नाद्विश्वासइत्यभ्युपगमे नसद्विषयत्वज्ञानेतत्ततादृशज्ञानांतरं विनानविश्वासइति तत्रापितत्स्पष्टायां

७१

मनवस्थापत्तिरितितात्पर्यार्थः॥ इत्याहुः॥ विशेषदर्शनादिति विशेषदर्शनजन्यज्ञाने संदिग्धत्वज्ञानं वि
नैव समाश्वासइति यद्दितवमतं तदान्यथाख्यातिवादिनो ममापि तादृशज्ञानानां नैवरविनैव समाश्वास
इति तुल्यमित्यर्थः उक्तमिति कोटिस्मरणाभावादुक्तदशायामप्रतिरप्रतिबंधाद्येत्यर्थः स्वतोग्राह्यत्वव
निरजतादौ रजतादिविशेषधर्म्मस्य रंगत्वादेरभावग्रहाद्वरजतं ज्ञानेसमाश्वासइत्यनुतवसिद्धांतजत द्वेषम्या तथ
भावश्च रजतादिस्वरूपमेव वाज्ञानं वा तज्ज्ञाप्यपरूपं तद्धर्म्मस्मर्यमाणे तद्धर्म्माभाव वेतत्त
त्पदात एवगृह्यत इति युक्तो विश्वासः यत्तु नेदं कवैधर्म्यं तद्धर्म्माधिकरणतायोग्यतत्रु तदभावस्यप्र
त्यक्षेणा निश्चयादूरसंशयेसतिसंदिग्धयुक्तरूपविशेषदर्शनाद्विश्वासइत्यर्थः तन्नेति रजतादि
ज्ञानजातपुरोवर्त्तिनि स्मृतयोग्यवैधर्म्याभावजस्य वाधिकशेषदर्शनाद्विश्वासस्तवमतेमतांतरेज्ञा
भावग्रहाद्विश्वासइत्यत्र यत्रापि ज्ञानांतराद्विश्वासस्तुल्यएवेत्यर्थः केचित्तु स्वमतएवात्र यत्रापि ज्ञाना
तराद्विश्वासः अयोग्यवैधर्म्यप्रतिसंधानपक्षएवज्ञानानां वराद्विश्वासइतिअभिधानाद्विश्वंरनमित्य॥८१॥

थइत्यादुः अयोग्यनेदकस्थले सद्विषयत्वरूपविशेषदर्शाद्विभ्रमासत्वत्रदोषमाहवक्कतास्त्वति अन्येतु
औत्सर्गिकिसद्विषयत्वग्रहाद्विभ्रमासम्भातिपस्परेरुक्तं तत्सद्विषयत्वाप्रसिद्ध्यादूषयतिवरक्तवास्त्वितीत्या
न३ दुःकृंड्यिपदार्थस्यवीनदोषाङ्गिनत्वमप्रमाणार्थविपरीतकार्यजनकत्वसिद्धातीत्यतःपुनराशंक्यसाधयति
फलातिनमरूपकार्यान्यथानुपपत्तिरेवदोषहेतुत्वमानमित्यर्थः तपामिति तदु स्वयेनाहास्यस्यनेप्य रु४
थः नचानियतात्स्यमखंडमसदेवेतिवाच्यं रजततादात्म्यं हि तत्रनासत् तत्रासदेवाखंडता नेनात्मरूप
न घडेतिभावः असत्वेतिएवमन्यतमस्यासत्वेएवमिति रजतत्वादिसंसर्गोपिसन्नेवनासन्नित्यर्थः वि
शिष्टज्ञानेति नतएवासद्विशिष्टस्यज्ञानं नत्वतिरिक्तं तज्ज्ञानसामग्रीतिनकारणानुपपत्तिः स्फुल्ये वत्यर्थः
तन्निरालंबनस्यैव वि वरणं असदालंबनमिति अत्रकूर्मसनेवोपपत्तोअकृहसद्विषयत्वेगौरवंभ्रमा
२७ तानावश्यत्वस्वरसाबाधुर्थ्यः नआरक्तत्वाद्विषयत्वेतिविशेष्यतत्प्रकारकत्वमेवत्वमस्यायथार्थत्वमितिस
त्यं नेदंवस्तुतस्यासाद्विशिष्ट्यविषयत्वं विनानसंभवतितत्प्रकारविशेष्याहिनदेवयदाधारं तत्प्रकारकज्ञा
पत्प्रकारवैशिष्ट्यं

९२ नेष्प्रकाशाते नवघ्रुक्तोरजतत्वसंसर्गविभ्रमेरजतताद्रात्म्यत्वमेवारजतत्वसंसर्गरूपंतासात्म्यरूपंवाबोध्य
त्वांशुक्त्याधारं प्रकाशनेतस्य इत्यसतोस्तयोः शुक्त्यानाधारत्वात् किंतु असदेवतदुभयमकामेनापि
स्वीकरणीयंनचसदेवरजतत्वसंसर्गादिकंशुक्तिनिष्ठीभूयभासतइत्येतावतैवतस्यास्तत्प्रकारकावि
शेष्यतेतिवाच्यंशुक्तिनिष्ठीभूयभासतइत्यत्रहिशुक्तिनिष्ठत्वेनप्रकारेणभासतइत्यर्थोवाच्यःवैशि
ष्ट्यांशेविशेष्यनिष्ठत्वस्यप्रकारत्वानुपपत्तेः तत्त्वेनाङ्गीकारेवा तच्छुक्त्याधारंभासतइत्यर्थोवाच्यःअतस्तयो
वैशिष्ट्यगत्यातदनाधारत्वाहानिप्रसक्तेपरिशेषादेवार्थंकल्प्यइत्याह ॥ छ ॥ ॥इत्यन्यथाख्यातिवादः॥
॥॥चतुर्विधमितियद्यपिनारीरादेःपितृशरीरमनःसंयोगद्वाराकारणत्वेनधाष्पिअसाधारणांचतुर्वि
धमित्याहुःनन्वर्थस्यतत्र ज्ञानार्थ्यमानोविवक्षितोर्थ्यमानत्वमात्रं विवक्षित आद्येआह आत्मे दा३
नियंत्येतत्तोहज्ञानमात्रेतिरस्कारेतियद्यपिकरणलक्षणप्रस्तावेतद्व्यानिर्देशस्तथापिशरीरस्यापि
प्रत्यक्ष प्रमाणत्वमित्यभिप्रायेणेदमुक्तमित्यन्ये प्रत्यक्षलक्षणाभिप्रायेणेदमुक्तमित्येके ननु ॥९८॥

संयोगाद्यन्यान्यत्वविशेषणायानिलक्षणानन्नुगमानवान्तरत्तेदसाधनेनागासिद्धिरित्यत आह तत्तरीतिसन्नि
कर्षजन्यत्वस्यैवव्याप्यत्वादिति भावः तदेवेति नियतव्यंजकमेवेत्यर्थः तयोरिति अनुगतबुद्धिविषयस्येत्यर्थः अन्या
य्येति इंद्रियत्वस्य साक्षात्प्रतीतिसाधनत्वघटितं गादिति तिन्नावच्छेद्यस्वेनान्यथेंद्रियनिर्वचने तदादोषमाहेंद्रिय
स्येति अतींद्रियेंद्रियघटितत्वरूपोपाधेः प्रत्यक्षानुगतबुद्धेर्न विषयत्वमर्थः गोत्वादि नव सास्नावत्त्व अनुगततया
व्यंजकांतरस्यापि सत्वेपि निगमकाभावादिति तज्ञावस्तु नु इति न च वसुकरणविमतौ द्वितीयं कथं व्यंजकाभावमिति
वाच्यं तेन वा नुगतत्वजातेरुपलक्षणात् अस्तु वा व्यभावहृति जातौ तद्रूपसाधनपापि गुणजातौ नानुगतव्यंज
काधेयसत्वान्न जातित्वमेतत्तियद्यपि व्यंजकमुपाधितयागुरुजातिस्तु लघुस्तथापि कृमत्वानुपाधिरेव तथा स
किं जातिरिति तावच्छ्राधानलौकिकप्रत्यक्षलक्षणं स्यैलेतावच्छेदकेनादायतस्य लक्षणादित्याह योगजेत्य
जन्येत्यादिना स्वविषयकज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्यजन्यत्वविशेषितं प्रत्यासत्तिलेला पवस्य विकल्पकपदं
जन्यपदं चोपादानीयं निर्विकल्पकस्याजन्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तितासाधारणं स्वविषयकेतिवाच्यं × व्यर्थमिति × ज्ञान
योगि। विशिष्टज्ञानावप्रत्यासत्तियोगिज्ञानस्य जातिया गरुपविशेषणप्रत्यासत्तेनाप्युपयोगितयात्दूपा नु.

९३

दानेतत्रात्माधिष्ठसंयोगात्‌ सत्वविशिष्टुज्ञत्वस्य मात्रविशेषणसन्निकर्षस्य हेतुत्वेन तत्रान्यसंसर्गाभावेन तस्यैव कथंचात्मा
पगमात्‌ नचैवं वाङ्ज्ञानरूपप्रत्यासत्त्यापर्वतेवह्निप्रत्यक्षापादप्रसंगइतिवाच्यं लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीतिप्रत्यभिज्ञा
मप्याबलवत्वात्‌ एवं स्वविषयकस्यस्यापादानेयदंशेसाक्षात्कारः स्वविषयप्रत्यासत्तिजन्यतज्ज्ञानाजन्यस्तदंशेज्ञानेलौ
किकत्वप्रमितिस्यनेतथाचात्रावसासाक्षात्कारःप्रतियोग्यंशेननतथात्माद्यंशेतुतथैव एवंच परमाणुमहं जानामीत्य
नुव्यवसायेपिपरमाण्वंशेनतथात्मानांशेतुतथेत्यहनीयं दंडिप्रत्यक्षादौवदंडादिसंयोगादिरूपप्रत्यासत्तिस
त्वेदंडादिज्ञानस्यविशेषणज्ञानमात्रजन्यापरपश्यद्विदंडांशेनालौकिकत्वापत्तिरित्याहु ॥ अन्यवदंति॥ एवमप्य
शांविवसायाआवश्यकत्वात्परंत्रा प्रत्यासत्तिजन्यतज्ज्ञानाजन्यत्वेनचलौकिकत्वमिति तेनातलेवापत्तेःस्वविषयक
तिव्यर्थंमेव भिन्नविषयकस्यप्रत्यासत्तितामाबाहाः जन्याद्विपरवेनालाभोपेतत्तदुपादानेइदंरजतमित्यादिभ्रमे
तिजसंसर्गःतस्यसत्वप्रत्यक्षासत्त्वाभावेन तज्ज्ञानरूपाविशिष्टकपजन्यत्वात्‌ घटत्वावादौप्रतियोगित्वशेतिवाभेदः आत्मानं
जानामीयत्रासांशेप्रत्यासत्त्यान्तरपरमाणुमहंजानामीत्यत्रापरमाण्वंशेरवात्मांशेप्यलौकिकत्वमवतिवाच्यंसंयोग
रूपसन्निकर्षस्यापितत्वात्तज्जन्यत्वेनलौकिकस्यावश्यकत्वात्‌ एवंचघटस्यापिज्ञानेपुरोवर्त्तिघटत्वादि ॥ ९३ ॥

=समानाधिक
रणेति=

रूपसामान्यप्रत्यासत्तेरपि हेतुत्वान्नाप्यव्याप्तिः एतेन जन्यस्वविषयकसविकल्पकत्वेन यस्य ज्ञानस्य जनकत्वं
तदजन्यत्वं विवक्षितं तेन स्वरूपेण ज्ञानरूपप्रत्यासत्तेरेव जनकत्वमतो घटज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभावादेवं च सविक
ल्पकादिमात्रेणातिप्रसक्तेन जनकत्वस्याप्रसिद्धतया जन्यादिपदं अ[illegible] प्रसिद्धिवारकत्वेन सार्थकं घटादेश्चैतादृशि
अतिप्रसक्तस्यासद्विशेषणांतरमपि प्रवेश्यमिति परास्तं उक्तातिव्याप्तिदोषत्वादिति ॥ अत्र भ्रमः ॥
यदंशे प्रत्यासत्तिस्तज्ज्ञानाजन्यत्वं तत्त्वं लौकिकमित्यत्र जन्येत्यादिना विवक्षितं न च रजतत्वमेघटाभाव इत्यादौ अतिव्या
प्तिर्वांशे वातिव्याप्तिरिति वाच्यं तस्य लौकिकत्वेनेष्टत्वात् न च लौकिकप्रत्यासत्त्यजन्यत्वान्न तथा नहि लौकिकप्रत्या
सत्तिजन्यत्वं लौकिकत्वं येन न तथा स्यात् किं त्वेकरूपमेव तत् तत्राप्यक्षतमेव न च तत्त्वेन लौकिकत्वं किं न स्यात् तथा च नत्वा
लौकिकत्वमेवास्येति वाच्यं स्वतंत्रपरिभाषायामपर्यनुयोज्यत्वात् एवमात्मानं जानामीत्यादावात्मसंयोगरूपसन्निक
र्षजन्यत्वेपि अलौकिकत्वमेव घट इत्यादिज्ञानेषु तावन्नशिष्यते तथैवेति तदव्याप्तिर्न दोष इति मंतव्यं केचित्तु जन्यविशे
ष्यप्रत्यक्षे एव विशेषणसन्निकर्षोपि हेतुरिति रजतांशे ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वमेवेति नोक्तदोष इत्याहुः अत एव जन्यस्व
विषयकसविकल्पकत्वेन यस्य ज्ञानस्य जनकत्वं तदन्यत्वं विवक्षितमित्यादिकमपि निरवद्यं बोध्यं अनागतत्वेन तादृशज्ञा

९५ त्यासत्तिज्ञानीयजन्यत्वाविवादितत्वेनानागतगोचरत्ववर्त्तमानत्वादिलक्षणसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षेणातिव्याप्तिः अ
न्यत्वविनितथा च तन्मते योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षत्वं लौकिकप्रत्यक्षलक्षणं बोध्यमिति वदंति॰ तच्चिंत्यं॰ लक्ष्यताव
च्छेदकलक्षणयोरभेदापत्तेः तस्यासामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिनिष्ठानागतगोचरसाक्षात्कारहेतुप्रत्यासत्त्यजन्यज
न्यसाक्षात्कारत्वं तल्लक्षणं बोध्यं॰ न च ताहृशीप्रत्यासत्तिर्योगजधर्म एवेति वाच्यं उपाधिभेदेन भेदात्॰ अत्रानन्ति
मतिबीजं तु प्रत्यासत्तित्रयजन्ये लौ[illegible]कानामलौकिकत्वव्यवहारात् तदतिक्रमः इति॰ विशेष्यत्वेनेति॰ ननु जन्यप्र
त्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशाज्जन्यप्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणमिदं लौकिकप्रत्यक्षस्यैव लक्षणांतरं था नोक्तः योगिप्रत्यक्षा
व्याप्तेः न च योगिज्ञानमपि विषयजन्यमेवेति वाच्यं अतीतमात्रविषयकज्ञाने सामान्यप्रत्यासत्तिजन्ये योगिप्र
त्यक्षांशे च तथाप्यबाधात्॰ विशेष्यस्य तत्रासत्वेनाहेतुत्वात्॰ नांत्यः विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणांशेऽव्याप्तेः तदंशे
विशेष्याजन्यत्वात्॰ न चांशभेदेन ज्ञानं चैकमेव तच्च तज्जन्यत्वमक्षतमेवेति नोक्तदोष इति वाच्यं॰ तथात्वे
परमाणुमहत्ज्ञानामेत्यादौ परमाण्वाद्यंशे अतिव्याप्तेः निर्विकल्पकाव्याप्तेश्च तत्र विशेष्याभावाज्ज्ञानेन विशेष्यजन्यत्वा
त् न च विशेष्यपदस्य तत्र विषयपरत्वं तथा च विशेषणाद्यंशेऽपि नाव्याप्तिरिति वाच्यं॰ ईश्वरजतमित्यादिभ्रमे रज ॥९४॥

ताघंत्रो ऽव्याप्तेस्तस्यापि लौकिकत्वात्फणगमादिति चेत् ॥ अत्र ब्रूमः ॥ जन्यप्रत्यक्षमात्रस्यैव लक्षणमिदं तज्जन्यजाती
यस्यैव विवक्षितत्वान्नोक्तदोषः तज्जातीयत्वं चानुगतत्वव्याप्यजात्या बोध्यं एवं सति जन्यत्वस्य तील्यपि विशेषणीयं
यद्वा ३ अतो नेश्वरज्ञाने तिव्याप्तिः विशेष्यपदं विषयपरमेव विशेष्यत्वस्याविषयविशेषतया लाघवेन विशेषणानां विकल्प
कसाधारणतया अनुगतत्वेन च विषयत्वस्यैव तद्धेतुतावच्छेदकत्वात् न तत एव फलसिद्धौ विशेषसामर्थ्यतया कल्पना
त् न च विषयत्वमपि ज्ञानसमानकालीनतया न ज्ञानपूर्ववृत्तितावच्छेदकं कार्यपूर्वकालीनस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वादिति २५
वाच्यं हेतोस्तथात्वनियमेपि हेतुतावच्छेदकस्य तन्नियमाभावात् न च कार्यपूर्वकाले हेतुतावच्छेदकाभावात्स्वरूपत्वम्
पत्तेस्तथात्वमिति वाच्यं उपनीतधर्मावच्छेदेनापि तद्धेतुत्वसंभवात् न च विषयत्वस्याकाशादावतिप्रसक्तत्वया न त
द्धेतुतावच्छेदकं प्रत्यक्षविशेषे स्वविषयत्वस्य तथात्वात् अस्त्वेवा विशेष्यत्वेनेत्यस्य सामान्यादिप्रत्यासत्तिजन्य
जिन्नस्वजनकेन्द्रियप्रत्यासत्त्याश्रयत्वेनेत्यर्थः तथा च नोक्तदोषः केचित्तु लौकिकप्रत्यक्षलक्षणमेवेदं एतन्मते
ज्ञानत्वमाघंत्रो ऽसंग्राह्य एवेत्याहुः यद्वा सर्वस्य रसादाद्यकेति न चेन्द्रियत्वमनुपदमेव मनोगतं विद्यति मनःसिद्धि
सुखप्रतीतिरिन्द्रियकरणिकेत्यनेन तथा मनःसिद्धाविन्द्रियत्वसिद्धिः इन्द्रियत्वसिद्धौ च मनस्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः
८२

95

तथाचेंद्रियत्वेनेत्यस्यस्वजनकप्रत्यासत्तिप्रतियोगित्वेनेत्यर्थ इति वाच्यं॰ तथाच सति रिंद्रियत्वं वेत्यनेनेंद्रियस्य निरु
क्तेरसंगतत्वापातइति सुखप्रतीतिःसकरणिकेत्यत्रापि मनःसिद्धिर्न स्वेभ्योन्याश्रयानवकाशात्॰ चन्निंद्रियत्वस्यप्र
त्यक्षनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयइत्यतआहइंद्रियत्वं वेति॰ इंद्रियलक्षणास्येतत्प्रत्यक्षघटितत्वेन्योन्याश्रय यत्रीकोपा
मिदंप्रथमोक्तनानिरूपलक्षणाघटितत्वेनदर्शितत्वादिति बोध्यं॰ स्मृत्यजनकत्वमत्रस्मृतिजननस्वरूपयोग्यत्वं वि
वक्षितं तेनाजनितस्मृतिज्ञानजनकयात्किंचिन्मनःसंयोगव्यक्त्याश्रयत्वेनादेर्नातिव्याप्तिः नचैवं मनस्यव्याप्तिः
आत्मादिमनःसंयोगत्वेनैव तत्स्वरूपयोग्यतया तस्य तदयोग्यज्ञानकरणचक्षुर्मनःसंयोगाश्रयत्वात्॰ स्मृत्यजनकेषु
नीस्य त्रतास्य र्थमित्यन्येव्यासादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानजनकेति॰ तादृशचक्षुर्घटसंयोगादिकमादाय घटादावति
व्याप्तिवारणाय मनःपदं॰ नचैवमपि सामान्यप्रत्यासत्तिरूपमनःसंयोगवति घटेतिव्याप्तिरिति वाच्यं॰ लौकिक
त्वेनज्ञानविशेषणात्॰ नचस्वप्नज्ञानजनकमनःसंयोगवत्यात्मिचभावदनाद्यांमतिव्याप्तिः ज्ञानपदस्य प्रमापरत्वा
त्॰ पद्यलाघवेनात्माव यावविपरिहारेणशरीरत्वदवयवमनःसंयोगसाधारणेनैव रूपेणशरीरमनःसंयोगस्यज्ञानहे
तुतया तस्यापिस्मृतिस्वरूपयोग्यत्वात्॰ नचाजनितज्ञानेविनष्टचक्षुरिंद्रियेव्याप्तिरिति वाच्यं॰ तत्रमानाभावात्॰ ॥९५॥

जनन॰

त्वङ्मनःसंयोगाश्रयवृत्तिज्ञानजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तात्पर्यार्थ इत्यन्ये। प्राणेति। प्राणमनःसंयोगहेतुत्वमतो नेदम
तो नानुमानखण्डं अतो नैव विरोधः॥ ४॥ त्वगिन्द्रियेति। एतच्च श्रोत्राव्याप्तिवारणाय चक्षुराद्यव्याप्तिवारणाय चानुद्भूतत्वं जातिस्त
दन्तावदुद्भूतत्वं सर्वसामान्यगुणोपीति असम्भववारणाय विशेषेति। न चोद्भूतसामान्यगुणानामप्रत्यक्षत्वात् तद्व्यो
जकतयानुद्भूतत्वमेव तत्त्वोक्तिवाच्यं तेषामाश्रयग्राह्यतयैवाप्रत्यक्षतया विशेषगुणमात्र एव तत्कल्पनात् कोबोधूति
व्याप्तेराह ज्ञानकारणेति। विषयेन्द्रियस्य चतुर्धा सन्निकर्षः कारणमित्युपगमात् इन्द्रियावयवार्थसन्निकर्षस्या
पि प्रत्यक्षहेतुतया इन्द्रियावयवेतिव्याप्तिवारणाय न मनःपदं न च वायवीयशरीरेतिव्याप्तिः तस्योद्भूतस्पर्शवत्त्वात्।
अनुद्भूतत्वे मानाभावात्। ननु कालमनसोर्हेतुत्वे न तत्प्रत्यासत्तिरपि हेतुस्तथा च कालमनःसंयोगमादाय कालेऽ
तिव्याप्तिः न च शरीरकालसंयोग एव तथास्तु ननु कालमनःसंयोग इति वाच्यं विनिगमकाभावादिति चेत् न अ
साधारणत्वेन संयोगविशेषणात्। अत एव न वायवीयशरीरेतिव्याप्तिरित्याहुः। वस्तुतो मनःसंयोगत्वेन प्रयोजक
त्वमसिद्धमतः तस्य तु प्रत्यासत्तित्वेन बोध्यं। न च वनकर्कशरनयनरश्मिरश्मिदन्तिनाल्यनस्योद्भूतरूपवत्त्वात् तत्राव्याप्तिरि
न्द्रियत्वेन तस्यातीन्द्रियतया तद्भिन्नस्यैव तेजसस्तत्रोपलम्भादित्याहुः॥ ५॥ ननु शब्देतरे त्वव्याप्तिवारकं [illegible] तदेवर

96

त्वेदसाधने त्वागामिसिद्धिवारकतया व्यर्थमिति वेदयांकुः मादृशाविशेषणस्य विशिष्टाशासंपादकत्वेनैवाव्याप्ति
वारकत्वं अन्यथा विशेष्यस्यापि व्याप्तत्वे विशिष्टस्यानुत्तरांश अप्यापत्त्वादेवं चाखंडाभावे व्यर्थाभावादिति तच्चिंत्यं ·
विशेष्यस्य यत्राव्याप्तिवारकत्वं तत्रैवमप्यगतेः यथा गंधयोग्यत्वे पृथिवीलक्षणे · केचित्तु द्विविधमितरभेदसाध
नं लक्ष्यं पक्षीकृत्य लक्षणेनेतरसपक्षीकृत्य लक्षणाव्यतिरेकेण तथा चेतरे इंद्रियत्वावच्छिन्नानि पृथ्वीभेदप्रतियो
गिन एतल्लक्षणशून्यत्वादिति साध्यते यदि तदा प्राह्येतरपदं प्रागेवाव्याप्तिवारवारकतया सार्थकमेवेति वदंति॥
सिषा० तदपि चिंत्यं · एवमपि व्यभिचारज्ञानकरणपदादेर्भागासिद्धिवारकतया व्यर्थत्वापत्तेः अव्याप्तिवारावारकत्वात् · त
स्मादेतत्कल्पे सर्वत्राखंडाभावान्न व्यर्थमिति विभावनीयम्॥ अन्ये तु एकस्मिन् धर्मिणि विशेषणद्वयो
पस्थितौ एकेनैव तत्र व्याप्तिग्रहसंभवे परं वैयर्थ्यं यथा नीलधूमे एवं च घटकपदार्थभेदेन वोपाधिभेदाद्व्या
प्तिवारकविशेषणघटितविशिष्टोपाधौ न दूषिततद्वृत्तिधर्मग्रहे विना व्याप्यग्रहान्तरे व्यर्थत्वमिति अखंडाभा
ववत् तदविशिष्टोपाधिवृत्तिधर्मस्यावशिष्टे वृत्तेः अत एव प्रमेयत्वादिः शाब्दे हेतुत्वेनाभिधानं · न चैवमप्र
योजकानेकविशेषणघटितोपाधावपि न व्यर्थविशेषणत्वं स्यादिति वाच्यं · इष्टत्वात् · अन्यथाऽखंडाभावे ॥९६॥

कागतिस्तत्रापि प्रतियोगिकोटौ अनेकविशेषणप्रक्षेपे तिप्रसंगसंभवात् त्याहुः । नव्यास्तु । इंद्रियपदवाच्यत्वेतर त
स्तद्भिन्नत्वमात्रे नेरिक्त इत्याद्युक्तिरेतल्लक्षणस्य विनानतिरिक्त इत्याद्युक्तित्वादित्येवात्रेतरभेदानुमानमभिप्रेतं तत्र चतुराष्ट्
तरपदं व्यभिचारवारकमेव अन्यथा गंधवत्त्वेतरेंद्रियत्वादौ व्यभिचार[illegible]स्य ततो निवृत्तेः इंद्रियपदवाच्यत्वावच्छेदेन तद्भे
दसिद्धिरिंद्रियलक्षणप्रयोजनं साध्यधर्मिपक्षीकरणेन जायत बाधमपक्षीकरणे नेवं तिन काप्यधिकविशेषः यद्यपि साध्ये
तरपदं विनापि तदवच्छेदेन तरभेदसिद्धिस्तथापि तद्धर्मितद्भिन्नसाध्यस्य वह्न्यवच्छिन्नप्रयत्नासिद्धौ क्षान्तस्य व्यभिचारवार
क कत्वं तथापि यदि व्यापकेन व्यर्थविशेषणतानास्य कारकेति मिश्रोद्वैययानदायं कल्पयति ति मंतव्यं । इतरत्वमिंद्रियपद
वाच्यत्वसमनियतभेदप्रतियोगितावच्छेदकमेतल्लक्षणं [illegible] नियतमत्वादितीतरभेदानुमाने त्राद्यतरपद
विनाइतरभावणाघन्यतरत्वादौ व्यभिचारः स्यादिति तद्वारकत्वमेव सर्वज्ञाव्यभिचारकविशेषणस्येत्यपि वदंति ।
जन्याजन्यसाधारणप्रत्यक्षलक्षणमाह ज्ञानेति । अत्र निदिध्यासनादिद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगिप्रत्यक्षे
व्याप्तिः नच मननादेर्न प्रत्यक्षहेतुत्वमिति वाच्यं । श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादिश्रुत्या मननादेरपि मोक्षहेतुत्वावगमप्रत्य

वृसमम४

स्वव्यापारद्वारैव तथात्वात् ॥ न च मननं निदिध्यासनद्वारैव तद्धेतुरस्त्विति वाच्यं । निदिध्यासनस्यापि प्रत्यक्षमेव द्वारमिति
९७ २ न मननस्यावश्यं तद्द्वारत्वात् ॥ न चैकमनने निदिध्यासनेन वानुपपन्नं प्रत्यक्षमित्यनेकं तत्तथा आशुविनाशिनां कामिका
नां मेलकाभावादवश्यमदृष्टद्वारता ॥ तथा च तदृष्टद्वारैव मननादेर्मोक्षहेतुत्वमस्तु प्रत्यक्षं प्रत्यपि हेतुत्वे गौरवात् ॥ मा
नाभावाद्येति चेत् ॥ अनुसन्मननादेर्न प्रत्यक्षमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसर्वप्रतिपत्तेरुत्तरोत्तरप्रतिपादितहेतुत्वेनु
गौरवस्य प्रामाणिकत्वादिति वदंति तच्चिंत्यं ॥ अदृष्टद्वारकत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेन तत्र खाव्याप्तिवारणात् ॥ तद्विशेषणा
नाविजन्यजन्यसमात्रएगाव्याप्तेः ज्ञानेच्छाकृतीनां अदृष्टद्वाराकार्यमात्रहेतुत्वा स्फुपगमात् जगन्नाथदर्शनादेरदृष्टद्वा
राज्जीवसा साक्षात्कारकारणतया तद्व्याप्तेः ॥ न चोक्तयुक्त्या द्वारास्फुपगमेपि संस्कार एव मननादेर्द्वारमस्त्विति वाच्यं
तज्जन्यत्वे स्मृतित्वापत्तेः ॥ एतेन ज्ञानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताकत्वाभावस्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोषः ॥ अत्र वक्ता
न च व्याप्यजातिविशेषणगर्भनेत्यपास्तं ॥ आवश्यकोक्तविशेषणेनैव तद्दोषनिरासेन तद्विवक्षायां गौरवकरत्वात् ॥ अदृ
ष्टादिकारितकोटिस्मरणव्यापितद्धेतुत्वाद्धर्मिज्ञानस्य कोटिद्वारा संशयाद्यजनकत्वमिति मते नेदमतो न तत्राव्याप्तिः ॥

स्मरण १

नन्वीश्वरज्ञानकरणत्वात् तज्जन्यप्रत्यक्षमात्राव्याप्तिः न च व्यापाराभावान्न तस्य करणत्वं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यज
नकत्वस्य प्रत्यक्षहेतौ विशेषत्वादिति वाच्यं एवं अदृष्टस्यापि तद्द्वारत्वेन क्वचिद्विशेषणेनैव तद्वारणात् तस्य कार्यमा
त्रहेतुत्वात् परस्परव्यभिचारेण तद्द्वारकत्वाभावाच्च · असाधारण्यविवक्षायां नोक्तदोष इत्यन्ये · अत्र प्रतियोगि २२
ज्ञानजन्ये तज्जन्यारोपजन्ये चाभावप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरिति वाच्यं · आरोपत्वेन प्रतियोगिज्ञानत्वेन वा यस्यैव त
द्धेतुत्वे तज्जनकप्रतियोगिज्ञानस्य तद्द्वारा प्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावात् विशेषणविशेषणधीवत् · अन्ये तु प्रतियो
गिज्ञानमभावज्ञान एव हेतुस्तथा च तस्य नारोपव्यापारकत्वं यज्जनयित्वैव यस्य य ज्जनकत्वं तस्यैव तद्व्यापार
कत्वात् · प्रकृते चारोपमजनयित्वापि विशिष्टाद्यभावज्ञानोत्पादकत्वमित्याहुः · तच्चिन्त्यं निषेधपदादिना प्रतियो
गि ज्ञानं विनाप्यभावज्ञानादभावप्रत्यक्षमात्र एवं तस्य हेतुत्वात् · यत्किंचिदभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने तत्प्र
२ व्यापार नुत्वान्न प्रतियोग्यारोपैककत्वं अन्योन्याभावप्रत्यक्षस्य तं विनापि तेनोत्पादादिति तत्त्वं · प्रत्यक्षज्ञापत्वेति · न
न्य च स्मृत्यंशे तु न वस्तुत एव न तत्तारूपविशेषणज्ञानत्वेन संस्कारद्वारा कारणापेक्ष लाघवान्न तु · तज्ज्ञानितास्मृति

९८

स्तथा॰ तत्सद्भयंकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च॰ नचतस्याः संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिरितिवाच्यं॰ इन्द्रियनिरपेक्ष
संस्कारजन्यत्वस्यतत्वेप्रयोजकत्वात्॰ नचैवंगौरवंदोषः प्रत्यभिज्ञायांलाघवमनुरोधेन पूर्वानुभवस्यैवविशे
षणज्ञानत्वेनकारणत्वेसिद्धेतस्यप्रामाणिकत्वात्॰ नचैतद्गौरवभयेनतत्रास्मृतिरेवतथाकारणत्वेनकल्प्यतिवा
च्यं॰ तत्रकारणीभूतविशेषणज्ञानकल्पनाद्यत्रापितद्गौरवानुपपत्तेः॰ नचप्रथमलाघवेनसंस्कारजन्यत्व
स्यैवस्मृतित्वप्रयोजकत्व कल्पनात्तदनुरोधेनैवगौरवस्यदोषत्वंप्रामाणिकत्वेनतिरस्कृत्यप्रत्यभिज्ञा
याः स्मृतिः कारणंकल्प्यतिवाच्यं॰ स्मृतित्वप्रयोजककल्पनस्यप्राथमिकत्वेमानाभावात्॰ अनुपजीव्यत्वे
नप्रत्यभिज्ञाकारणविशेषणज्ञानकल्पनेऽननुरोध्यत्वाच्च॰ नचैतत्कल्पनमपितस्यानुपजीव्यमेवतथाचैत
दनुरोधेनस्मृतित्वप्रयोजककल्पनेगौरवंकथमदोषः स्यादितिवाच्यं॰ प्रत्यभिज्ञादिज्ञानकारणत्वकावधा
रणंविनातद्व्यावृत्तस्यस्मृतित्वप्रयोजकस्यकल्पनस्यासंभवात्॰ नचप्रत्यभिज्ञाकारविशेषणज्ञानक
ल्पनस्योपजीव्यत्वात्॰ एतेनस्मृतित्वेसंस्कारजन्यत्वमेवतंत्रंतद्धेतुत्वेनैवसंस्कारस्यसिद्धेरित्यपास्तं ॥९८॥

क्रमेणाजत्यन्तिज्ञाहेतुत्वेनापितस्य सिद्धेरिति । मैवं । विशिष्टज्ञानं प्रत्यव्यवहितस्यैव विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन स्यव
कुव्यवहितस्यापि संस्कारद्वारा कस्य । अन्यथा केवले दंडे ज्ञाते क्रमेण दंडवत्पुरुषे दंडेंद्रियसन्निकृष्टे तदानीं
दंडज्ञानं विनाप्ययं दंडीति बुद्ध्यापत्तेः । एवं च मादावपि स्मरणरूपविशेषणज्ञानं क्वापि न सिद्ध्येदित्याहदिकं वद
तितद्विंत्यं । अव्यवहितविशेषणज्ञानत्वेन तद्धेतुत्वे स्मरणरूपविशिष्टज्ञाने व्यभिचाराद्विशिष्टानुभवं प्रति
तथा हेतुत्वे गौरवात् । ननु कथं तर्हि व्यभिज्ञाने सर्वत्र तुल्यत्वान्न हेतुरिति चेदिवं [illegible] विशेषणज्ञानस्य न संस्का
रव्यापारकत्वमजनयित्वापि तेन विशिष्टज्ञानोत्पादनात् । यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तद्व्यापारत्वात् ।
अन्यथा प्रत्यक्षादिजनकत्वादिः सन्निकर्षादिव्यापारकत्वापत्तेः । यदि च कार्यतावच्छिन्नेतरस्य हेतुत्वान्नैव
च परस्परं सन्निकर्षादिव्यभिचारान्न तथा तदा विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नो विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्र च सं
स्कारस्य व्यभिचारान्न व्यापारत्वमिति तुल्यं । नन्वेवमुक्तन्यायेन स्मरणोपि संस्कारद्वारा अनुभवरूपविशे
षणज्ञानस्य जन्यत्वं न स्यादिति चेत् । सत्यं न च हि संस्कारो न विशेषणज्ञानस्य व्यापारत्वेन विशिष्ट[illegible]नु

स्त २

९९

नवश्यत्वजनकत्वात्‌ किंतु स्मृतित्वावच्छिन्ने स्वसमानविषयकसमानाधिकरणपूर्ववृत्तित्वेन हेतुत्वात्त
त्रव्यभिचारात्संस्कारव्यापारकत्वं न चैवमिहापि प्रत्यभिज्ञात्वावच्छेदेन पूर्ववृत्तित्वेन हेतुत्वात्तत्र व्यभि
चारात्संस्कारव्यापारकत्वमस्त्विति वाच्यं विशिष्टानुभवानुरोधेन तत्तास्मृतिरूपविशेषणज्ञानस्यावश्य
कत्वेन तदेव तद्धेतुत्वेन तथा कार्यकारणभावमानाभावात्‌ तत्तास्मृत्यैव तद्धेतुत्वस्यान्यथासिद्धेश्च अत
एव यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य हेतुत्वात्‌ प्रत्यभिज्ञारूपविशिष्टज्ञानविशेषे तत्ता
रूपविशेषणज्ञानत्वेन पूर्ववृत्तित्वस्य हेतुत्वे तत्र च व्यभिचारात्संस्कारव्यापारकत्वमित्यपास्तं एवमप्याव
श्यकत्वे तत्तास्मृतेरेव तथा कारणतापत्तेः यस्यैव सामान्येन हेतुत्वं तस्यैव विशेषरूपत्वेन तथात्वाभ्युपगमा
त्‌ अत एव च प्रमादादव्यपारोप्यप्रस्मरणकल्पनं यदि चैनेवं तदा अनुमित्यादिकमपि संस्कारद्वारा विनष्टपराम
र्शोजिन्यति यदि चानुमित्यंतरे व्यभिचारात्‌ न तस्य संस्कारव्यापारकत्वं तदा प्रकृतेपि तुल्यं तस्माद्धेतु नवस्य
नष्टत्वात्संस्कारस्य व्यापार[illegible]त्वायोगात्‌ अननुगत्यात्तत्तास्मरणकल्पनं गौरवं च फलमुखमिति दिक्पंत्र्या॥९९॥

मः ६

ननु प्रत्यभिज्ञानस्य संस्काराजन्यत्वे ततः तत्तोल्लेखो न स्यात्। संस्कारजन्यत्वस्यैव तदुल्लेखाङ्गीकारादिति चेत्
न। कारणत्वेन कारणाकारणत्वादिना वा यज्ज्ञानं स्वोत्पत्तौ कथंचित् संस्कारमपेक्षते तस्यैव तदुल्लेखोपगमात्।
अन्यथा तन्महं जानामीत्यत्र प्रत्यभिज्ञानुव्यवसायात् तत्तोल्लेखो न स्यात्। तस्य त्वन्मतेऽपि संस्काराजन्यत्वा
त्। तस्याः प्रतिसंस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वस्येत्यर्थः॥ ६२ ॥ मूः ॥ जातिव्यक्तीति। यद्यपि तन्मते नि
र्विकल्पकमप्रसिद्धं तथापि धर्मविशेषणतयागाहि ज्ञानं निर्विकल्पकमभ्युपेत्यैवदुक्तं। साहचर्यादीति।
साहचर्यत्वादित्यर्थः। प्रतियोगं प्रति तज्ज्ञानजन्यत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य न प्रत्यक्षत्वं किन्तु परोक्षत्वमे
वात एवांशे विवक्षापक्षे प्रागुक्ताव्याप्तिः संगच्छत इति भावः। यद्वा प्रतियोगिसंस्कार एव तत्र जनक इति मते
नेदं। परंपरया तज्जनकानुबोधे पक्षे प्रागुक्ताव्याप्तेः। ननु दीर्घप्रत्यक्षव्यवहार एव प्रतियोगिज्ञानापे
क्षानसाहचर्यप्रत्यक्षस्थल इति चेन्न। तथा सति प्रागुक्ताव्याप्तेरलग्नकत्वापत्तेः। दीर्घेति। तस्य पारिभाषिकवि
शेषस्य दुर्ग्रहत्वात् प्रयोगपतां तद्भूतयोग्यताकत्वादित्यर्थः। किन्तु नत्तां तद्धायां सविकल्पकत्वेन सविकल्प

काजन्यत्वं तल्लक्षणं विवक्षितं । एवं च तत्रांशेऽपि प्रत्यक्षत्वेत्यर्थः । हेतुत्वेति । तथा चानुमेयांशेऽपि परोक्षत्वेन
स्यादिति भावः । ज्ञानेऽज्ञास्यतीति । यद्यप्येकत्र ज्ञाने गुणदोषजन्यत्वं यदि इदं संभवति तथापि इदमापादनं तत्र । वस्तु
३ आतिदे तः साक्षात्कारित्वस्य व्यवस्थापनाज्ज्ञाने व्याप्तिघटितनियामकं नियमाच्चानंशावच्छेदेन । हेत्वोरित्युच्यते । डिज्ञानोवि दा२
साधारणदूषणं चानास्थेयं । सर्वज्ञानेति । न च ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताजन्यत्वं तथेति अय ४
वाच्यं । अनुमेयांशेऽपि प्रत्यक्षतापत्तेः । ज्ञानजन्य एवेति । ज्ञानस्वरूपात्मकस्य तत्त्वाज्ज्ञानजन्यत्वादिति भा
वः । ज्ञानाजन्य एवेति क्वचित्पाठः । तत्र विषयत्वस्य विषयघटितधर्मस्य ज्ञानाजन्यत्वादित्यर्थः । तथा
यत्त्रांशेऽपि प्रत्यक्षत्वं स्यादिति भावः । स्वमतावष्टंभेनाह [illegible]ति । स्वमतेनैवाह अन्यजिज्ञासामिति । अत
एवेत्यस्यार्थमाह [illegible]ते । नन्विंद्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षलक्षणमसिद्धं असान्निकृष्टस्येंद्रियस्याहेतुत्वात्तत्सं
न्निकर्षाणां चाननुगतत्वादित्यत आह अन्यस्येति । [illegible]मेति । न चैवं षोडशपरिगणनमसंगतमिति वा
च्यं । विशेषणतात्वेनैकीकृत्य विभजनात्संबंधविशेषणता च संयुक्तविशेषणतासंयुक्तसमवे ॥१००॥

तचित्रेण पतेत्येवं निवार्यः न चैवं विभागोत्पत्ताय समवायत्वेन चतुर्णामेवाव्यापकः स्वतंत्रस्य नियोगपर्यनुयोगान
र्हत्वात् तस्येति स्वस्मावयवावच्छेदेन ग्राह्यसंयोगेपि प्रत्यक्षानुत्पादादिति भावः यद्यपि स्वस्वावयवावच्छेदेनावयवसं
योगोप्यतिप्रसक्त एव स्थूलावयवावच्छेदेन तत्संयोगस्य हेतुत्वे ग्राह्यसंयोगेपि तथैव हेतुरस्त्विति तथाप्यापाततस्तदं मा२
शेनेति स्वमवच्छेदकान्तर्गतावयवानुगतेति भेदः नापि चावच्छेदकेति न च परमाणावच्छेदकान्तराभावात्तत्संयोगस्य हे
तुः स्यादिति वाच्यं तस्य तत्त्वेतिप्रसंगतादवस्थ्यात् तथा च ग्राह्यसंयोग एव हेतुर्वाच्य इति भावः अन्यथेति स्थूला
तरभागावच्छेदेन ग्राह्यसंयोगस्य हेतुत्वे तिप्रसंगस्योक्तत्वात् न्याहावयवावच्छेदेन संस्थाया व्याप्यः तथा च महदवयवसं
योग एव हेतुरस्त्वित्यत आह एवं चेति भावः इत्यत आहेति इत्यमात्रग्रहणस्य पक्षः एवं चेति सामान्यत एव उदभूतलौकिकद्र
व्यस्य स्थूलावच्छेदेन न हेतुकल्पनादिति भावः तत्संयोगेपीति ग्राह्यादेनावच्छेदकायामवच्छेदकत्वस्य स्वस्मावयवावच्छेदेना
वयवसंयोगेपि नतु ग्राह्यमिति स्थूलावयवस्यावच्छेदकत्वे ग्राह्यसंयोगेन तदवयवसंयोगान्यथासिद्ध एवेति
बोध्यं ननु स्वस्वावच्छेदेन यद्यपि संयोगेपि कथं न प्रत्यक्षं न वयवावच्छेदेनावयववृत्तित्व तदवच्छेदेनावयविसं

101 योगोयादृकोत्तवतिद्वावच्छेदेनवुमावगच्छतीतिवाच्यं॰ द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापत्तेरितिचेन्न॰ यथाग्राह्यसंयोग
मात्रस्यातिप्रसक्ततयास्थूलावयवस्तदवच्छेदकोघटादिरतत्पाठस्याप्यतिप्रसक्तत्वाघटादिघटस्थूला
वयवविशेषस्यैवावच्छेदकत्वकल्पनात्॰ एतादृशस्थूले द्रव्यमव्याप्यवृत्त्येवेत्यन्ये॰ आत्मावयवविधानसंकेत
नान्येति॰ आत्मायमुद्घाटयति आत्मात्मप्रसरेति॰ लाघवेनेति॰ एतच्च संयुक्तसमवायनिरूपितकार्यतावच्छेदक
गुणादिप्रत्यक्षत्वतत्सत्त्वस्य सत्वमेवचानुगतस्यापिजन्यतावच्छेदकता इत्यभ्युपगमेनबोध्यं॰ वस्तुतस्तु संयु
क्तसमवेतलौकिकप्रत्यक्षत्वमनुगतत्वात्॰ तदवच्छेदकं॰ द्रव्यभिन्नत्वविशेषणेवगौरवं॰ एवंच यथाचाक्षु
षप्रत्यक्षत्वात्संयोगाद्धेतुस्तथागुणादिप्रत्यक्षत्वात्संयुक्तसमवायोपि॰ नचैवंसंयुक्तसमवेतसमवायोपिहे
तुःस्यादितिवाच्यं॰ इष्टापत्तेरितिवदंति॥ वयंतुब्रूमः॥ विपरीतंलाघवंसंजनयत्यात्मग्रहमनोयोगत्वेनैवहेतु
त्वकल्पनात्॰ इंद्रियसंयोगत्वापेक्षयामनस्त्वस्यजातित्वेनतस्यलघुत्वात्॰ नचव्यभिचारात्तन्नथा॰ आत्मप्रत्य
क्षत्वावच्छेदेनैवतदनुत्वात्तथाचाक्षुषप्रत्यक्षत्वात्संयोगोनहेतुः॰ किंतुगुणादिप्रत्यक्षत्वात्संयुक्तसमवायएवनचोद्ये ॥१०१॥

यतद्धेतुत्वकल्पनं मानाभावात् लघुत्वेनैवोपपत्तेः । मनोइंद्रियसंयोगत्वं सामान्यमिति गुरुत्वेपि तत्रैव तत्कल्पनं । का
रणताग्राहकेण सामान्यविशेषेण लघुनि तद्धेतुत्वस्य नाख्यातत्वाद्व्यापारः किंतु यत्न एव । न चातिप्रसंगा
त्स्थूलावयवावच्छिन्नसंयुक्तसमवाय एव हेतुर्वाच्यस्तस्य च त्रसरेणावभावात् न च संयोगोपि क्लृप्त इति वाच्यं ।
घटादिग्रहमात्र एव स्थूलावयवस्यावच्छेदकत्वात् । अन्यथा संयोगहेतुत्वे का गतिः । तस्माद्घटादिसंयुक्तसम
वायनिरूपितकार्यतावच्छेदकमवयविज्ञत्वस्य स्वव्यापकत्वेन तदा संयोगमात्रं नावच्छिन्नसंयुक्तसमवायमात्रं हेतुरित्यु
त्तयहेतुत्वमयुक्तमेवेति चिंतनीयं सूरिभिरिति । स्वाश्रयसंयोगस्य हेतुत्वे स्वस्यापलक्षणत्वमपि अत्यत्र किं तेन
वेद्यामिति । ननु गंधप्रत्यक्षहेतुर्गंधेंद्रियसन्निकर्षाश्रयत्वमत आह गंधेंद्रियेति । यद्यपि स्वप्रत्यक्षजनकेंद्रिय
सन्निकर्षाश्रयत्वे साध्ये न दोषस्तथापि स्वत्वेनानुगतमित्याशयेन तथोक्तं उपलक्षणत्वेनेति । ननु तस्य स्वा
श्रयद्रव्यविशेषणोपलक्षणयोर्न तु संयुक्तद्रव्यमात्रं तथा च नोक्तातिप्रसंगः । यथा लिंगज्ञानो हेतुत्वे लिंगादेः स्वविष दि
यकज्ञानविशेषणोपलक्षणयोर्न तु ज्ञानमात्रमिति चेत् । एवमपि लिंगवत् समवायस्यावच्छेदकत्वपर्यवसानाद्धेत

स्यचानुपदमेवदूष्यत्वात्‌ । नहीति । नचद्रव्यग्रहे संयोगः कुसुमसमवायोऽकुसुम इति विनिगमकमिति वाच्यं ।
ग्राह्यग्रहे तस्यापि कुसुमत्वात्‌ तस्यापि विनिगमनाविरहात्‌ परंपरासंबंधत्वेनोत्तमतेष्फलप्रहेतुत्वमिति अविरो
धइत्याह तदनादिति । वस्तुतो गंधादेरिंद्रियसन्निकर्षाश्रयत्वमस्मृतपरमन्यथाविन्नोच्छेंद्रियसन्निकर्षाज्जाता
नुभवस्य सत्तेन स्यादत एवायत्र ग्राह्यस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रत्यासत्ति साधनमिति तावत्‌ । तदनभ्युपगमेणीति । रूप
त्वादेर्जातित्वानभ्युपगमेपि रूपादिवृत्तिसाक्षात्त्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वेन तन्मतेसमवेतत्वात्तद्ग्राहकत्वेनैवत
त्सिद्धिरस्त्वित्यर्थः । नचाश्रयसाक्षात्त्वयोर्लाघवमाश्रितानामनेकत्वादित्यस्वरसादाहाश्रयतिं । ननु गंधसाक्षात्त्वधी
रूपमानादेवनप्रत्यक्षादित्यस्वरसादाहरसत्वेति । तथाचतद्ग्राहकत्वेनैवतत्सिद्धिः स्यादिति तावत्‌ । रूपत्वेति । य
द्यपिरूपत्ववर्णत्वयोरभेदादिदमयुक्तं तथाप्यनुगताख्यपदेतद्भिलापपरं तथाचानुगतत्वपञ्चाह्यनुगमोनानुगत
धर्मविनेत्यनुगतज्ञानसिद्धिरिति तावत्‌ । चक्षुरिति । चक्षुर्मात्रग्राह्येंद्रियग्राह्यगुणत्वादिकमित्यर्थः । तेन मनोग्राह्य
तयानासंभवो नवारूपादावव्याप्तिः । आद्यत्वं च ग्रहणविन्नोच्छत्वे अतो गोपनीतिता न मादायासंभवश्रत्याहुः ॥ १०२ ॥

न च स्नेहसंयोगव्यक्तिविशेषे तिव्याप्तिः योग्यतागर्भत्वात् · अतीन्द्रियेति · तदुक्तरूपस्य तत्र बाधादिति वि
क्तस्यान्यतमस्य गमात्वं अनुगतव्यापकतावच्छेदकान्तावादिति तावत् · ननु योग्यतागर्भं तन्न बाधितमित्यत
आह योग्यतायाइति · तथापीति · चक्षुरादिघटितेन्द्रियसन्निकर्षेण तत्र त्यस्य सत्त्वप्रसंगः इत्यर्थः · विरोधादि
ति · यद्यपि नोद्भूतत्वादिकं जातिरस्ति तथापि तत्त्वावच्छेदकत्वे दन्हून्नो न विरोधस्तथापि वक्ष्यमाणयुक्त्या तज्जातित्व
प्रवृत्तिस्वभावतावच्छेदकत्वेन न तथा क्रमितिध्येयं · ननु नीलाद्युपलब्धिकरणत्वेन तत्सिद्धौ तत्करणग्राह्यत्वे रूपत्वम
तो नान्योन्याश्रय इत्यत आह नीलेति · गंधरसेति · न च पार्थिवत्रसरेणौ व्यभिचारः परकीयत्वेन नीलादिविशे
षणात् · स्वत्वेतं मनसि व्यभिचारवारणाय · विशिष्टाभाव तथा च न व्यर्थविशेषणतं · अन्ये तु प्रत्येकगर्भनाना
हेतुतात्पर्यं · न चैवं गंधाव्यंजकपरकीयनीलव्यंजकत्वहेतौ लुप्ताक्षरनीकव्यंजके त्वले व्यभिचार इति वाच्यं
तस्य न च त्वरा गंधव्यंजकत्वात् · व्यंजकत्वस्य योग्यगर्भत्वस्योक्तत्वात् · न चैवमपि गंधाव्यंजकपीतव्यंजकत्व
हेतौ कषोपले व्यभिचारस्तस्य सुवर्णपीतव्यंजकत्वात् · तत्र मनपीतत्वावांतरजातेर्व्यंजनादित्यादृ · सन्निकर्ष
व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदमपि देयं · आलोकवत् · दीपिर्चेद्रालोकवदित्यर्थः · अन्यथा स्पर्शाव्यंजकत्वमास

103

कस्यात्। ननु त्वक्तुनीलादिगतैव हेतुस्तथापि नीलत्वजात्यनुकूलत्वाङ्कुराद् अपि साध्यत्वासन्निरित्याह नीलेति। च
क्षुर्ग्राह्यत्वी निरुक्तं बोध्यं अन्यथा किं स्वन्तवाह। जातित्वेति। जातिपदाभिधेयत्वापत्तिरित्यर्थः। अन्यथा तेद्रापत्तेः।
स्वमते नोह जातेरिति। तथा च त्वदुक्तेन जातिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। अवयवेति। गोत्वलत्वादिकं तन्मते
पि जातिरिति व्यभिचारवारणार्थं अवयवावि पदमित्याहुः। अन्तयमवसाधारणदोषमाह गोत्वेति। पाकेनेति। तथा
चात्याद्यादिध्वनीत्यनंतरं जायमानाया प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्वं विषयः। स्पष्टप्रत्यभिज्ञोदि वादिति भावः। तदि
ति। ध्वंसप्रतियोगित्वेन रूपादेर्बोध्यं स्यात्। ननु समवायस्येत्यर्थः। समवायस्य समवायिकारणत्वेनोत्पादा
दीनि वक्तुं व्यपि बोध्यं। यद्यपि तन्मते समवायो न प्रत्यक्षस्तथापि वैदिकदेशीयमतेन समाधेयमित्यपि बोध्यं। प्र
वाह्ययुक्तिमवाहतयामिति। एकत्व इति। तदन्यासंभेदात्खलीत्युपपादनेपि वास्तवमधुरतरत्वादिकं नो
पपद्येतेत्यर्थः। न च तदा सिद्धमेव। बाधकाभावेनोत्कर्षत्वेन प्रतीतेः प्रमात्वात्। एवं च सति घटादीनामपि नित्य
त्वे सत्कार्यवादापत्तिरित्यत्र तात्पर्यं। समवायेन ग्राह्यस्येत्यत्र तत्रकत्वेनान्वेति। यः सप्रतियोगिकजातीनांविं ॥१०३॥

तेन दत्रनास्तीत्याह सप्रतियोगिकत्वं हीति॥ शब्दग्रहे पुरुषविशेषन्नाह ग्रहे॥ न च पुरुषद्वय गृहीतकत्रशब्दजाति
द्वयसंकरापत्तिः स्वस्वकर्णावच्छिन्नोस्यत्वस्यैव तेन ग्रहे इत्यभिप्रायमाह॥ अत्यासत्तीति॥ तथा च समवायस्यैव शब्द
ग्राहकत्वं न त्वेकजातेरिति भावः॥ न च प्रत्यासत्तित्वस्यानुगतस्य व्यापकतावच्छेदकस्याभावादनुमानाभावः प्रत्य
क्षजनकेन्द्रियनिरूपितधर्मस्यैव तत्वेनात्र विवक्षितत्वादिः व्याप्तिश्च पक्षस्य सर्वत्वप्रत्यक्षजनकेन्द्रियनिरूपित
धर्मविशिष्टत्वसामान्ये मुखत्वादिनुभयकर्णेति॥ न च कर्णसंयोगावच्छिन्नत्वं च कर्णसंयोगस्य विशेषणतायां बाधः
उपलक्षणतायां स एवातिप्रसंग इति वाच्यं कपिसंयोगस्याव्याप्याद्वावच्छेदकत्वेन स्वरूपसंबंधविशेषे या सम
वाये तस्य विशेषणत्वात्॥ ननु समवायस्यैव कथं समवाये न तस्य विशेषणत्वमत आह कर्णसंयोगाद्धीति॥
परिचायक उपलक्षकः॥ ननु विशेषणत्वेप्येवं तस्य तथात्वाभावादितिभावः॥ ननु सर्वशब्दाधारता सर्वत्रास्ति त
था च स एवातिप्रसंग इत्यत आह एवं चेति॥ यथा संयोगस्येति॥ शरीरसंयोगस्येत्यर्थः॥ सर्वत्रेति॥ चरणावच्छे
देनापि शरीरसंयोगस्योपलंभादित्यर्थः॥ ननु शब्दाधारतायाः शब्दनिष्ठत्वे शब्दसमवायो व्याप्यवृत्तिरन्यथा

104

साध्यतिप्रसक्तःस्यादिति अत आह नवैवमिति समवायेनेति स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वम
व्याप्यवृत्तित्वं तच्चोभयधर्मसिद्धं समवायस्य तत्रावृत्तेः तदभावस्य चाव्याप्यवृत्तित्वादित्युभयपर्यवसितो
र्थः विशेषणतया तत्र वर्त्तमानेपि व्याप्यैव वर्त्तत इति न समवाये न नवा स्वरूपसंबंधेन समवायस्याव्याप्यवृ
त्तित्वं ननु यदि विशेषणतया समवायोप्यव्याप्यवृत्तिस्तदा सर्वत्र समवायाभावोपि व्याप्यवृत्तिरिति व्याहतं
त्विति चेन्न समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकसमवायाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वोपगमात् तस्य च स्वरूपसंबं
धावच्छिन्नसमवायसामानाधिकरण्याविरोधात् अत एव समवायावच्छिन्नतदभावस्य संयोगसंबंधावच्छि
न्नोकात्रासामानाधिकरण्यं ननु विशेषणतया यदि समवायस्तदभावश्च तत्र वर्त्तेत तदा निरुक्तमव्याप्यवृ
त्त्वमिति चेन्न येन संबंधेन यत्र यद्वर्त्तते तत्संबंधावच्छिन्नतदभावसमानाधिकरणस्याव्याप्यवृत्तित्वा
दित्याहुः एवमिति यदि शब्दसमवायो विशेषणतयाव्याप्यवृत्तिस्तदा सर्वशब्दसमवायः कर्णसंयोगावच्छि
न्नस्तथा च सर्वत्र शब्दोपलब्धिः स्यादित्यर्थः शब्देति वायो रूपसमवायसत्वेपि रूपाभावावच्छेदसमवायोपि ॥१०४॥

पकर्णसंयोगावच्छेदेनशब्दाभावस्तत्रतत्समवायसत्वेपिनशब्दप्रत्यक्षं तथाचकर्णसंयोगावच्छिन्नस्य
शब्दस्यसमवायः प्रत्यासत्तिः यद्वाशब्दसमवायएवप्रत्यासत्तिः कर्णसंयोगावच्छिन्नशब्दत्वेनैवयोग्यतया
तदन्यस्यायोग्यस्यैवानुपलंभात् नचैवंगोत्वेनवापिप्रत्यासत्तिर्नावच्छेदकेतथात्वेनतुल्यत्वादिति यत्तुसमवा
यमात्रस्यप्रत्यासत्तित्वेतत्सत्वेपिकर्णावच्छेदेनाविषयाभावादेवनप्रत्यक्षं योवा कूपाद्यप्रत्यक्षवदिति तन्नइंद्रि
यत्वेवास्तितत्रैवप्रक्षेप्स्यैतदप्रसंगात् विषयप्रत्यासत्योर्वैकल्यात् निमित्तवायुसंयोगेति व्यवहितकर्णेनि
मित्तवायुसंयोगाभावादित्यर्थः तथाचयच्छब्दनिमित्तवायुर्यत्कर्णगामी सतच्छब्दग्राहक इतिभावः तस्येति इंद्रियस
न्निधेश्चात्रसत्वादित्यर्थः साक्षादिति इंद्रियांतरेतथादर्शनादितिभावः ननुनभोमात्रमेवश्रोत्रमस्तुनतुक
र्णावच्छिन्नमपिनचातिप्रसंगः निमित्तवायुसंयोगाभावादुक्तयुक्त्याचातन्निरासस्संभवादितिचेत्तन्न बधिर
स्यांद्रियवैकल्येननशब्दग्रह इतिसर्वसिद्धं नभोमात्रस्यहिश्रोत्रत्वेतन्नस्यात् नचादृष्टवैकल्यंतस्यदृष्टकारण
विघटकत्वसंभवेतत्कल्पनेनानवकाशात् अन्यथातिप्रसंगात् तथाचादृष्टविशेषजन्यकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नत्वे
नैवतस्यांद्रियत्वं तथाचविशेषणाभाववैकल्यार्थं रियमिति वदंति परंप[illegible]येरेति तथाचपरंपरासंबंध[illegible]विषय।

115 त्वाप्रतीतिः प्रमापीति तावत् । आत्मना भयेनेति । आत्मासमवायित्वेनेत्यर्थः । तथैवेति । यद्यपि वीणायामवच्छेद
कत्वसंसर्गसंबंध एवेति विशेषः तथापि समवायाप्रतीयमानेन साधनत्वमिति तावत् । वीचीतरंगवदिति । ननु
दण्डादिजन्यतावच्छेदकत्वेन दण्डजातिः यस्त्वत्रस्यु तथा च जातिसंकर इति चेत् न । नानादिजन्यतानैकजा
त्यावच्छिन्ने लाघवात् दंडचक्रादिजन्यतावच्छेदकघटत्वादिवदित्याहुः । यद्वेति । तथा च पः आत्मत्वस्य यावत्सु तः स
म यापीति प्रतीतिबाधिकं विनाश्यमत्वैकल्प्यं न जातीयविषयत्वं चेत्य स्वरसः कल्पके । यत्कृतोऽध्यवसितो विकल्प्यो
यं । आगन्तावास्टे वीचीतरंगन्याय । आगन्तावच्छेदकं दण्डगोलकन्यायः एवं यद्वा रश्मिद्वयोर्वा आगन्तावच्छिन्नत्वादि
त्रः आत्मा जायते इति दृष्टान्ते कत्वनियम इति । कदम्बगोलकन्यायेनाधिकमात्राकतेनेति । ननु वायुस्पन्दनेन
भूते द प्रयोजकः आगन्तावायादिस्पन्देनानावायुनाप्येकस्यैव प्रात्स्पदंडद्वयजन्यैकघटवत्प्रादनात् तद्देह एकेनापि
अनेक२ वायुनात्मा स्पन्दनाद्भावत्रयकत्वात् आगन्तावच्छेद एवं तत्रोत्पत्त्यनुत्पादनात् प्रागभावावच्छेदादिति । अन्यथा समवायादि
ति । परम्परा कारणतावच्छेदसाति आगन्तावच्छेदेनान्यत्र कार्यतावच्छेदकनिमात्रात् प्रकृतेऽपि तद्देत्कार्यभेदः कल्प्यान्य
यदृष्टस्यैव कल्पनात् । न तु घटपटयोर्विजातीयसमवायिव्यक्तित्वेऽपि जातिर्न स्यात् घटव्यक्तिषु समवाय्या ॥ १०५ ॥

दिव्यक्तिभेदेन तस्यादर्शनादिति भावः पाकज इति । अत्र श्यामरूपादिध्वंसस्योपादानप्रसंगादिति ध्येयं । स्वप्रा
गभावेति । ननु स्वसमानाधिकरणप्रागभाववत्वेन हेतुत्वात् यत्र यावान् प्रागभावस्तत्र तावानेव हेतुरत एव नोक्त
व्यभिचारस्तथा च सम्भवे सर्वत्र प्रागभावानां हेतुत्वे यदा ... केनापरस्यान्यथासिद्धिरिति चेन्न लाघवे
न स्वप्रागभाववत्वेनैव हेतुत्वात् अन्यथा स्वसमानाधिकरणयावत्किंचित्प्रागभावमादायोक्तव्यभिचारस्या
दापत्तिः न गंधेन रूपप्रागभावानामन्यथासिद्धिमात्रं किंतु व्यभिचारापत्त्या हेयत्वेति । तुल्यत्वेपि । पूर्वोक्तवि
सदृशत्वेपि सर्वाभिन्नत्वेपीति यावत् । असोरभनाशानंतरं क्वचित्सोरभसोरभनाशानंतरं क्वचित्सोरभवे
त्यर्थः ननु पूर्वरूपनाशानंतरं रूपांतरं जातमेवेत्यत आह नचेति । उपामानेन तरक्रमित्यवपाकाद्द
त्यर्थः ननु पूर्वरूपनाशानंतरं रूपांतरं जातमेवेत्यत आह नचेति । उपामानेन तरक्रमित्यवपाकादि
ष्टं ननु विद्यमानसजातीयं तथा चाग्निसंयोगस्तादृशरूपेन कारणं किंतु न्याय्यादित्यर्थः एवं सति
व्यभिचा दन्वयव्यभिचारादित्यर्थः नहि सत्यपि पाकेन दृष्टसजातीयं रूपं कदापकरणं दृष्टं । क्वचिद्
रूपत इति चेन्न । तत्र भेदमानाभावात् प्रत्यभिज्ञानाच्च । तथा च तत्र रूपादिप्रागभावानां व्यभिचाराद्
प्रागभावस्यैव तद्धेतुत्वमिति भावः । प्रधानत्व निसंयोगनिरूपितकार्यतावच्छेदकं रूपादित्वमेव तथा च

106

तेन तत्र रूपादिकमुत्पादनीयमेवेत्यत आह नवेति॰ अग्निसंयोगादवयवरूपजन्यरूपादीनां निवर्त्त्येषु न
थात्वकाश्चिद् द्यग्निसंयोगं कश्चिद्दवरूपादौ कारणं तदिदमुक्तं अग्निसंयोगाविरोधादिति॰ तथा च तदभावा
त्तद्रूपान्तरमुत्पद्यत इति तत्प्रागभावानीत्यग्निसंयोगादिति भावः॰ ननु रूपादिस्थले स्वप्रागभावो हेतुर्न तु
सर्वत्र येन प्रागाद्यपि तत्ता तदः स्यादित्याह नचेति॰ तत्त्वं तत्रेति॰ तथा युक्तितौल्यात्सर्वत्र कार्येति हेतुत्वापि
ति भावः॰ एकमेवेति॰ एके देवत्यर्थः॰ कार्येति॰ ननु घटसम यानाद्वन्तसंबंधे रूपोत्पत्त्यभावप्राग
भावो हेतुत्वे तस्याप्यापाद्यत्वादिति भावः॰ ननु कारणाभावात्कार्याभाव इत्यत्र कारणस्याभावः तत्संसर्गा
भावो वा प्रागभावो वा॰ नचेद् प्रागभावस्य प्रागभावोऽत्यन्ताभावो वा किन्तु ध्वंसः इतिकर्थं हेतुताग्रहः इति
चेत्तत्र हेत्वभावोऽहितत्समवधानविरहः स च विविधाभावः तथा च दण्डसमवहितचक्राभाव इव प्रागभाव
सहितदण्डेतराभावः हेत्वपि तुल्य इत्याह॰ नचेति॰ यागादावपि व्यापारद्वारा तथात्वमिति भावः॰ तावतेति
एतदुपलक्षणं॰ असमवायिकारणाप्रतिबंधकाभावयोरपि तथात्वमवसेयं॰ ॥ ॥६॥ ॥ ननु समवाया
सिद्धिरित्यत उक्तं सिद्धा सिद्धिव्याघातादित्यत आह विप्रतिपत्तिश्चेति॰ अनियोग्यनुयोगिताव संबंधविधि ॥१०६॥

त॰

यत्तयासिद्धसाधनमेतच्चेद्विशेष्येति॰ नचप्रतियोगित्वादेरुत्तयनिरूप्यत्वं विशेषणप्रतियोगित्वस्य विशेष्या
नुयोगित्वस्य मानासंयोगादेरुक्तरूपनिरूप्यत्वमित्याहुः॰ वस्तुतो लाघवादेकस्यैव समवायस्य विषयत्वा
न्नासिद्धसाधनं॰ अन्यथासिद्धत्वेप्यगतेः नत्वविशेष्यपदानावात् स्वरूपसंबंधस्यात्तयनिरूप्यत्वेन तेनार्था
न्तरस्यैवमप्यवारणाद्धः॰ संबंधस्यात्तयनिरूप्यत्वनियमेन प्रतियोग्यनुयोगिनानासंबंधस्यापि तथात्वाद्धः॰
तस्मात्तादृश्यासिद्धयएतदुपादानमिति मंतव्यं॰ अत्यसत्त्वेकिंतद्धेति॰ अत्यसत्त्व एवापाद्यलकंतर्कमाह नहीति
यद्यपि स्वरूपयोः सत्त्ववैशिष्ट्यविषयतानुविशेषणत्वेनेत्यर्थोभिमतस्तथापि तथात्वे विषयतेति स्वात्म
पगमेनस्वेनैवरूपेणासमवायमात्रेत्वर्थे किंत्व्यधिकत्वाद्दूषयति॰ समवायमिति॰ अनुमानेनांकितेनचेति
स्वरूपसंबंधेनार्थान्तरशक्तिपातिरिक्तसंबंधविषयत्वमेवानादूषयति॰ अघटंदृति॰ संबंधेति॰ अतिरिक्त
संबंधेत्यर्थः॰ नचेति॰ विपक्षेबाधकत्वेकोहि तत्त्वतीतिमुपजीव्येति शंकार्थः तेननपौनरुक्त्यं॰ वस्तुतस्तु द्वि।३
उक्तव्याप्तिवारकतायासमवायविषयकप्रतीतित्वादितिलिंगस्यवानंक्ष्यानिषेधतिनचेति॰ एवं प्रतीतेरेव
तस्यसमवायविषयकप्रतीतिरेवेत्यर्थः॰ अत्रएववाह तस्याइति॰ उक्तयुक्त्यापरंपरातद्विषयत्वानंगीका

साध्यसिद्धौ हेतुसिद्धिः

107 रादन्यतरासिद्धेरित्यर्थः नन्वेतदनुमानादेव तद्विषयत्वासिद्धौ नासिद्धिरित्यत आह अन्यथेति तथा सति हे
तुसिद्धौ साध्यासिद्धौ इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः अन्यपक्षे परस्परान्योन्याश्रयानवकाशात् अन्यथा क्वापि प्रत्यक्षमर्थं
साधकं न स्यात् अन्यत्र तु तद्विषयत्वासिद्धिरिति परस्य तथात्वासिद्धेः तं प्रति प्रमाणीकर्तुमक्षमत्वादित्यर्थः अ
न्यथेति अन्यतरासिद्धेः तद्विषयकतायाः प्रसाध्यांगिकारस्यास्यैवात्र मानत्वेनेत्यर्थः अन्योन्येति नस्याः
समवायविषयत्वसाधनसमवायप्रसिद्ध्यधीनं तत्साधनं च तस्यास्तद्विषयत्वे सिद्धे ततः समवायसिद्धौ सा
ध्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः इति वदंतं संबंधाविषयेति अतिरिक्तविषयेत्यर्थः अतएवमांत्वमिति
भावः संबंधमात्रानंगीकर्तृमते नैयायिकस्य मितः संबंधमात्रमितिवत् स्वरूपमात्रमित्यर्थः घटस्य
नीलज्ञापकत्वेपि न तद्विषयत्वासिद्धेः यद्यपि न सिद्धसाधनं तथाप्यर्थांतरतापत्तिः नन्वतिरिक्तसंबंधा
विषयत्वे समूहालंबनाविशेषापत्तिरित्यत आह विशेषणेति संबंधाविषयत्वेप्यतिरिक्तसंबंधावि
षयत्वेपि न तमादायापि समूहालंबनसंभवात् तत्रैव विशेषणतयापि भानादित्यर्थः अतिरिक्तसंबं ॥१०७॥

धनिमित्तकत्वं साध्यं संबंधनिमित्तकत्वमात्रं वा आद्ये दोषमाह स्वेति अंत्ये त्वाह तथैवेति तथा चार्थांतरमित्य
र्थः अत एवेति यद्यपींद्रियसंबंधविशेषणताभाववदंशस्यैव तथापि तावतां विशेषणतासंबंधांतरगतेत्यस्य
पगमादतिरिक्तसंबंधाभावात्प्रत्यक्षमिति भावः अत एवातिरिक्तसंबंधमात्रं क्यानवस्थयापरिहरति नवेति
अत्र भावानामित्यादिनियमस्याप्रयोजकत्वात् घटज्ञानादिस्थले व्यभिचाराच्च नियमाभावे अभावविशेष
णतयैवोपपत्तेरनुमानेऽर्थांतरमित्याह समवायेति व्यभिचारस्थानमाह घटेति गुरुमतमाह पराविति
ननु समवाय एव तादृशविषयताख्य इत्यत आह समवायस्येति एतच्चोपलक्षणं समवायादिकं विनाभावस्यानुप
त्तेरित्यपि बोध्यं ननु नश्यतीति नचोपनीतं भानं तदुपनायकाभावात् ध्वंसविशेष्यकप्रतीतेश्चेति भावः न
नु तस्य अत्यक्षत्वेऽपि का गतिरित्यत आहान्यथेति यद्यपि रसनस्य जलग्राहकत्वात् ससमवायस्य तद्ग्रा
ह्यतया तत्रोत्पादेऽपि प्रतीतेर्न समवायविषयत्वेनान्यथासिद्धिस्तथापि तद्रूपनीतभानानभ्युपगमे न दृढबा
धः गुणक्रियेति नन्वेवमभावविशिष्टबुद्धेः पक्षीतत्त्वे लाघवेन न वापि समवायसिद्धिरसंगत इति वा

यं॰ तत्र बाधकस्य वक्ष्यमाणत्वात् विशिष्टबुद्धित्वं च न संबंधविषयकबुद्धित्वेन वा प्रकारकबुद्धित्वं तन्मयस्यापि संबंध
108 षयबुद्धित्वपर्यवसानेन साध्याविशेषात् किंतु विशेषणधीजन्यबुद्धित्वं अतद्व्यावृत्तिधीजनकबुद्धित्वं वा॰ न
व तज्जन्यत्वादिकमेव किमवच्छेदेन ग्राह्यमिति वाच्यं विशेषणत्वगोचरबुद्धित्वस्य तथात्वात् न चैवमुपजीव्यता
तस्यैव हेतुत्वमस्त्विति वाच्यं तद्व्याप्यजातिसंधानदशायां एतदवच्छेदेन गृहीतस्य तस्यापि हेतुत्वे विरोधाभावात्
न च तत्र विशेषणत्वगोचरत्वमसिद्धं प्रतियोगित्व लक्षणस्य तस्य समूहालंबनभेदाय तत्राविषयत्वात् उप
गमात् तृणादिवदवच्छेदकग्रहं विनापि तद्ग्रहसंभवाच्च वस्तुतो ऽतद्व्यावृत्तिधीजनकबुद्धित्वमेव हेतुः तत्रैव त
र्कसंभवेन व्याप्तिग्रहात् तथाहि अतद्व्यावृत्तिः संसर्गविशेषावच्छिन्नाविशेषणताव्यावृत्तिः सा च न तदा
विशिष्टज्ञानेन जन्यते यदि विशिष्टधीस्तासंसर्गविषया स्यात् यत्संसर्गविषया धीस्तत्संसर्गावच्छिन्नाविशे
षणताव्यावृत्तिबुद्धिं जनयतीत्येवानतिप्रसक्तस्य नियामकस्य स त्वादित्याहुः॥ अन्ये तु संबंधवि
षयकबुद्धित्वमेव तत्त्वं न च साध्याविशेषः स्वरूपसंबंधमादायापि तन्मते हेतोः स त्त्वाविनिगमाल्लाघवाच्च स ॥१०७॥

समवायसिद्धेर्न सिद्धसाधनमित्याहुः दंडीबुद्धिवदिति यद्यपि दंडेनेह विशेषणं किंतु मत्वर्थः संबंधः सदा
चसंसर्गे रूपस्तिताहृत्रोक्तार्थः पक्षसमानदृष्टांतः तथाप्येतच्छुद्धाभिलप्यमानदंडप्रकारिकाप्रत्यक्षप्रतीतिर्दृ
ष्टांतस्तस्याऽन्यथाऽप्रतिपादनासंभवेनोक्तवाक्येनैवप्रतिपादनात् लाघवेनेति ननु नियतकार्यवस्थैव प्रमा
णसहकारित्वे मत्वनुनतथा प्रत्येकबुद्धिमात्रपक्षत्वेपि समवायसिद्धेस्तत्र च लाघवानवतारादिति चेन्न अने
कस्य संबंधगौरवमेकस्य तथात्वे लाघवमिति तत्रापि तदवतारात् न चैवं स्वरूपसंबंधेनार्थांतरस्य निरासेपि
सिद्धसाधनस्य दुरपह्नवत्वं सिद्धेरुत्पादे लघुगुरुचिंतावकाशात् सिद्धसाधने च तद्धुत्पादस्यैव प्रयोजकत्वाद
त्यनेत्याह संबंधत्वेनेति अनुमानप्रयत्नेः एवं गुणादिस्वरूपाणां संबंधत्वेनाकल्पनात् अतः सिद्धसाधनत्व
मपीति तात्पर्यम् अत एवाभावादिस्थले स्वरूपसंबंधस्य क्लृप्तत्वात् विपरीतं लाघवमित्यपास्तं गुणगुण्यात्म
कस्वरूपस्यापि च वसंबंधत्वकल्पने तदवतारसंभवात् न च रूपरसाभावस्त्वादौ गुणापि तत्क्लृप्तमेवेति वाच्यं गु
णगुण्यात्मकस्वरूपेतत्राप्यकल्पनात् नहि प्रत्येकस्य स्वरूपसंबंधत्वं किंतु मिलितस्येति भावः ननु यथा मि

कल्पनातद्धर्मिव्याघातश्च लाघवाद्गुणादिस्वरूपाणां संबंधत्वमाच कल्पने लाघवं समवायकल्पने च तस्य संबंध
त्वमपि कल्प्यमित्यकल्पने गौरवं किंच प्रतीतिविषयनियमः सामग्र्यधीनो न लाघवादन्यथा विशेषणविशे
ष्यमात्रविषयत्वे लाघवात् सविषयतानुमानात् संबंधाविषयत्वमेव तच्च स्यादिति ध्वस्तिरसादाहापचेति· अ
थ पक्षहेतुदृष्टान्तबुद्धिपदलौकिकप्रत्यक्षपरं तेन तु मित्यादिकमादाय न बाधव्यभिचारादिकमिति बोध्यं·
सत्यत्वमिति· तथाचन्नमेन व्यभिचारप्रतिज्ञाबहु· लाघवादिति· अतएव क्षित्यादिवेककर्तृसिद्धिरिति न्यायः·
ननु धर्मिकल्पनातद्धर्मिव्याघातश्च लाघवाद्गुणादिस्वरूपाणां हेतुत्वमस्त्वित्यत आह अनुगतकार्यस्येति
गुणादिस्वरूपत्वमननुगतमिति भावः· न च श्राभावादिविशिष्टबुद्धिव्यावृत्तमनुगतं तत्कार्यतावच्छेदकमस्तीय
द्वाच्छिन्ने समवायोऽनुगतो हेतुसिद्धेत्तद्विशिष्टप्रत्यक्ष[illegible]त्वं भाति उक्तसंगात्· नापि समवायसंबंधविषयक
विशिष्टद्रव्यदत्वं तस्यानुमानेप्रवृत्तिपूर्वमसिद्धत्वेन तत्प्रतिसंधानाधीनतया अनुगतकारणत्वेन समवा
यसिद्धेरसंभवात्· नापि गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वमेव अननुगतत्वात्· न चाननुगतस्यापि जन्यतावच्छे ॥१०९॥

तीर

दकत्वाद्गुणादिविशिष्टप्रत्ययस्य चमेवतथास्कः तथासतिगुणत्वादिनानुगतेनतेषांकुत्रनामेवहेतुत्वसंभवेतदसि
द्धिप्रसंगात्. ॥अत्रवदंति॥ अस्तिहियुतसिद्धसंबंधिद्वयविषयाणांदंडयादिबुद्धीनामयुतसिद्धसंबंधिद्वयगो
चराणांश्चघटःगुणःक्रियाजातिरितिविशिष्टबुद्धीनामन्योन्यंसाजात्यं. अन्यविशिष्टबुद्धितोवैलक्षण्यंकिमप्यनुगतमसा
धिकंतच्चप्रकारांतरेणदुर्वचमपिस्फुटतरविवेकप्रकाराराहित्यसंबंधिद्वयगोचरविशिष्टबुद्धिस्वरूपतयासुव
चमेव. एवंचदंडयादिप्रत्ययस्यातिसंयोगस्यैवतदवच्छिन्नगुणादिविशिष्टप्रत्ययसलक्षणमनुगतकार्यं ज्ञानवि
षयतयानुगतकारणतयासमवायःसिध्यति. गुणादीनामननुगतत्वान्नतेरन्यथासिद्धिरिति. नचैवं. तद्धिवैल
क्षण्यंविषयकृतंजातिरूपंवा. नाद्यः समवायासिद्धिंविनातस्यैवकुत्राप्यसत्वात्. नाप्ययुतसिद्धसंबंधिद्वयरूपवि
षयकृतमेवतदुक्तं अयुतसिद्धत्वंहिननित्यसंबंधित्वं नित्यसंबंधस्यैवसमवायत्वेनाप्यनतस्तदसिद्धेः नापि
स्फुटतरविवेकप्रकाराराहित्यं घटसत्तावन्नलादेरपितथात्वेनव्याप्तियोरापत्तेः क्वचित्संयोगिनोरपितथा
२४ त्वाच्च. नांत्यः स्फटितत्वानुमितित्वादिनासंकरापत्तेः नैयत्यंचेद्व्याप्यमेवतदितिवाच्यं. तादृशजातौमानाभावात्

110 विनिगमकाभावाच्च· युतायुतसंबंधिविषयकसमूहालंबनवृत्तितया ऽव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः· तत्रापि चाक्षुषत्वादिना
संकरापत्तेश्च· अस्तु वा तथा तथापि ताद्रशबुद्धित्वेन कार्यतावच्छेदकं अतिप्रसंगात्· इति ताद्रशविशिष्टप्रत्यक्ष
त्वं तथा वाच्यं न च न कार्यतावच्छेदकं ताद्रशप्रमितित्वादिव कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावात्· नापि वा ऽयुतसिद्धविशे
षत्वेन ताद्रशसंबंधित्वेनैव चानुगतीकृतानां गुणादीनामेव हेतुत्वमस्तु किं समवायेन· यदि चायुतसिद्धत्वं समवायव
हित्वं विना वक्तुमशक्यं तदा तवापि तुल्यं· किंच ताद्रशयापि कार्यं तस्य हेतुत्वं विषयत्वेन समवायेन वा· आद्ये गुणादि
स्वरूपाणामेव तथा कारणत्वमस्तु· अंत्येपि समवायत्वं नित्यसंबंधत्वं तथा च लाघवात् संबंधत्वे न व्यवहारोऽस्तु त
च्च स्वरूपसाधारणमिति तेनानुगतीकृतानां गुणादीनामेव हेतुत्वमस्तु· अवच्छेदकलाघवे व्यक्तिगौरवस्यादोष
त्वात्· न च ताद्रशसंबंधित्वमेव दुर्वचं तवापि तुल्यत्वात्· अत एव कव्यत्वाद्य· अन्यथानुगतव्यापकतावच्छेदका
नुपपत्तेः· न चातिप्रसंगः· अयुतसिद्धसंबंधिरूपविशेषसामग्रीविरहादेव कार्याभावोपपत्तेः· वस्तुतस्तु ला
घवात् सत्यलौकिकविशिष्टप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकं विशेषणसंबंधित्वं· संबंधत्वमेव वा हेतुतावच्छेदकं॥ ॥११०॥

तत्कार्यकारणभावादेव यत्र नाप्रयोजकत्वमित्यनुपदमेव स्फुटं ॥ येन यत्सामान्येन यत्सामान्यमिति न्यायात् विशेषयो
रपि तथात्वं नहि तद्विशिष्टज्ञत्वस्य तद्विशेषणसंबंधत्वेन हेतुतास्फ न तु तेन तेन रूपेणानंतकार्यसामग्रीकल्पना
पत्तेः कार्यस्यान्यथोपपत्तेश्च ॥ एतेन संयोगसंबंधविषयकज्ञानमात्रविषयकलौकिकविशिष्टज्ञत्वस्य मनुगतका
रणनियम्यमिति निरस्तसिद्धिरित्यपास्तं ॥ अन्ये तु गुणादिविशिष्टबुद्धौ विशेषणविशेष्यसंबंधविषयास्त्वाधे
यसाध्यं विशिष्टबुद्धित्वादित्याद्यवच्छेदकं नव स्वरूपसंबंधेनार्थांतरं ॥ इदानीं स्वरूपसंबंधस्याक्लृप्तत्वात् ॥ अना
वच्छिन्नादिसाधारणसमवायसिद्धौ हि क्रमेणबाधात् ॥ न द्वेषसमवायबाधोत्तरं तत्कल्पनात् ॥ नचैवं तत्र व्यभि
चारादेव नानुमितिरस्तिवव्यभिचारस्यासत्वात् ॥ न ह्यस्ति संधानस्यप्यानतः समवायसंदेहपक्षे वदसंतवादि
तिसमवायसाधनं निःप्रत्यूहमेवेति वदंति ॥ तदपि चिंत्यं ॥ अक्लृप्ततया सिद्धसाधनतानवकाशेऽप्यर्थांतरस्य दुरप
ह्नवत्वात् ॥ समवायसंबंधत्वमप्यक्लृप्तमेवात्र कल्पनीयं ॥ एवं च पूर्वोक्तबाधवेन गुणादिस्वरूपाणामेव संबंधत्व
मोत्र कल्पनात् ॥ अन्यथाऽन्याबादिस्थलेस्वरूपसंबंधस्य क्लृप्ततेऽप्यर्थांतरानवकाशाद्गुणादिस्वरूपाणां च तत्त्वस्या

कृमत्वात्‌ एवंचोक्तन्यायेनाभावादिस्थलेसंयोगमात्रबाधेऽगत्यापिस्वरूपसंबंधकल्पनसंभवात्‌ समवायसंबंधान्त
रमेवतत्कल्पनमित्यप्ययुक्तं अतएवापरितोषात्पथानार्थांतरत्वेकां नाहन्नाममतांतरमवता रयति नव्या
स्त्विति यद्यप्यक्तलाघवावतारेदृष्टा विशेषणोपादानप्रयासस्वदनवतारे तत्प्रयोजकत्वं तथापि निरुपाधिक
त्वमेवविपक्षेबाधकं इत्ययमस्फुटं अपितुसमवायिकारणमात्रस्यकार्यनाशेहेतुत्वेतत्रपदिस्वरूपसंबंधेनान्य नाश४
थासिद्धिस्तदा आश्रयनाशाद्विशेषात्‌ ध्वंसोपिनश्येत्‌ समवायिकारणादिनाशव्यवस्थाचैवंनस्यात्‌ अत
एवपदिसंबंधित्वेन तद्विशेषणात्‌ समवायसिद्धिः तदुत्तरं तेनैवहेतुनातद्भिन्नत्वविशेषणात्‌ अन्यान्यसंबंध
सिद्ध्यापत्तिरितिपरास्तं तच्चविपक्षबाधकाभावादितिदिक्‌ ॥ निर्विषयेति ननुभूतलेघटाभावइत्यभावावि
शेष्यकेघटेज्ञानमित्यादौज्ञानविशेष्यकेचज्ञानेव्यभिचारः नचनिर्विषयभावमात्रविषयकाविशिष्टबुद्धित्वा
दित्यर्थोविवक्षितइतिवाच्यं इदानीमाकाशेविषाणायांशह्वेइत्यादौव्यभिचारादितिचेत्‌ न तन्मात्रविषयकलौ
किकविशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यविवक्षितत्वात्‌ पक्षसंकोचाद्वानभावांशासिद्धिः नचैवंनिर्विषयेतिव्यर्थं विद्यमानप्रतीति ॥२११॥

भादायाभानात् इति ज्ञानेन यत्र दोषान्न समवायो भासते किंतु विषयविषयिभाव एव तत्र तत्र व्यभिचारवारणाय तथा
दित्याद्युक्तं॥ नन्वेवमपि समवायविशिष्टबुद्धावेव व्यभिचार इति वाच्यं॥ समवायासिद्धिदशायां तत्सत्ति संबंधनात्ता वाहन
व्यभिचारिलिंगजन्यत्वेनानुमितेर्भ्रांतित्वापत्तेः विषयाबाधेन यथार्थत्वात्॥ यत्र तत्र समवायत्वमादाय लौकिकवि
समवायत्वस्याभावघटितत्वाद्धेतोरेव तत्रागमनान्न व्यभिचारः॥ नचैवमसिद्धिः नच विशिष्टविषयास्वरूपेणैव तद्ध
ज्ञानात्॥ अत एव संबंधासिद्धः स्यात् कश्चिदपि यो विशेषणसंबंधो तत्र भवति तादृशविषयत्वं साध्यं तच्च समवायविशिष्टबुद्धाव
प्यवगुणादिस्थले संबंधासिद्धस्येव समवायस्य विशेषणसंबंधरूपत्वादृशात्त समाधानमनादेयं बोध्यं॥ इतरानिरू
पणेति॥ इतरानिरूपणानिरूप्यमात्र विशेष्य विशेषणाभिषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः॥ समवायस्येतरनिरूपणनिरू
प्यत्वान्न तद्विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः॥ नचापत्सौनूनबुद्धौ समवायविषयत्वेपि हेत्वसिद्धिरिति भावः॥ ननु संयोगादौ संबंध
त्वस्यैकस्याभावात्पुरस्कारेण कथं व्याप्तिरित्यत आह संबंध[illegible] इति॥ नच संबंधपर्यायत्वाद्विशिष्टपदस्यासाफल्य इति
वाच्यं॥ व्याप्तिनिर्धारणा ज्ञानासाधारणविषयत्वसंबंधत्वमित्यस्याविवक्षितत्वादिति वदंति॥ तन्न्यूयं॥ उभयत्वादिसंबंधेऽव्या
प्तेः॥ न हि तादृशविषयताव्यतिरेकाद्धेतुः॥ अन्ये तु अविशिष्टपदं अविशिष्टपरं आविशिष्टपदस्य वै संबंधपरस्य यथा[illegible]तेन्यान्या

अथ प्रासादविशिष्टधियस्तद्विशेषणतागोचरबुद्धित्वेन सुनिर्वचनत्वादाह॰ तथा हि तत्त्वं च तदजनकत्वानियामकत्वं तु तज्ज्ञान
कत्वं तथा च विशिष्टबुद्ध्यजनकत्वे सति विशिष्टबुद्धिजनकत्वं संबंधत्वमित्याहुः॰ तदपि चिंत्यं॰ अतीन्द्रियसंयोगे स्वरूपसं
बंधेऽव्याप्तेः॰ तद्विषयकबुद्धेरनुमित्यात्मकतया विशेषणाजन्यत्वात्॰ कालादेरपि स्वरूपसंबंधतया तत्राऽव्याप्तेः॰ तस्य का
र्यमात्रजनकतया विशिष्टबुद्धेरपि जनकत्वात्॰ तस्माद्विशेषणाधीजन्यज्ञानासाधारणविषयत्वं तत्त्वमिति ध्येयं॰ उक्तलाघ
वसहकारेण वैशेषिकानुमानमपि सम्यगेवेति तदुपन्यस्यति॰ यद्वेति॰ उक्तरीत्या न तत्रापि स्वरूपसंबंधेनार्थांतरमिति चिंत्यं
संबंधिद्वयेति॰ एकेंद्रियप्रत्यक्षसंबंधिद्वयकत्वादित्यर्थः॰ तेन चैव व्यधिकरण्येन न वाय्वात्मसंयोगे व्यभिचारः॰ यद्यपि सु
खादिगुणत्वादेस्तद्वाचकशब्दस्य च श्रोत्रग्राह्यत्वेऽपि तद्वाच्यवाचकसंबंधस्याप्रत्यक्षत्वाद्व्यभिचारस्तथापि तदतिरिक्ते यो
नियमो बोद्धव्यः॰ न चैकस्यैव समवायस्य क्वचिद्योग्यत्वं क्वचिदयोग्यत्वं व्याहतमिति वाच्यं॰ अवच्छेदकभेदेनाविरोधादित्येके॰
सन्निकर्षयोग्यत्वेऽपि तदिंद्रियजन्यसंबंधिद्वयप्रत्यक्षरूपसहकारिविरहात् क्वचिदप्रत्यक्षत्वमित्यन्ये॰ प्रतिबंधादिति अत्यंत
निषेधे न न चेति॰ अत्यक्षेपीतिपरशब्दोक्तं तन्मते भावस्यानुपलब्धिगम्यत्वादाह॰ घटाभावाभावस्येति॰ अभावात्मन इ घटाभावाभा
वस्य वैशिष्ट्येन संबंधेन तत्र स्वीकारः॰ सोऽपि घटाभावाभावोऽपि तत्र तेन च संबंधेन तथा स्वीकार्यः॰ वैशिष्ट्यस्यैकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः॰
यद्यपि घटाभाववतीत्यर्थ एकत्वात्तस्य त्वेनैव घटाभावस्यांगीकारयितुं शक्यते तथाप्यधिकमपि निर्वक्तव्यं दोषः॰ नन्वस ॥११२॥

मवायः परमतेनांगीक्रियत इत्यस्वरसादाह नैवेत्याद्य चेति॰ ननु समवायस्यैकत्वाद्धतवायोरूपसमवायसत्वेपि न रूपाधि
करणत्वं किंतु रूपात्यंताभावाधिकरणत्वमेवाधिकरणस्वभावाद्धतयामप्यापिपटाते न वेत्याद्य सत्वेपि न पटात्यंताभावाधिकर
णत्वं किंतु पटाभावात्यंताभावाधिकरणत्वमेवाधिकरणस्वभावादिति चेत्राहियोरूपप्रतीतिर्महाकदापि तत्र पटात्यंताभावप्रतीति
र्नस्यादाह अन्यथास्वभावरूपापत्तेः न च कालस्वरूपावच्छेदभेदेन घटश्यामरूपेकरूपाधिकरणस्वभावभेदे तत्स्यादिति वाच्यं॰
श्यामदशायामपि घटस्य रक्तरूपाधिकरणस्वरूपत्वास्वरूपगमात्‌ तर्हि तदापि तत्र प्रतीतिः स्यादिति चेन्न उपनीतज्ञानस्य इत्या
दलौकिकप्रत्यक्षविषयस्यापि हेतुत्वेन तदा तद्भागादेव तदभावोपपत्तेः न चैवं त्वयापि घटकुंभं यत्र पटोपनयाभ्युपगते तत्र वर्त
मानस्य पटाभावस्य पटसत्वकालेपि सत्वेन तत्प्रतीतिर्दुर्वारित्याह नहि तदा साम्य ज्ञानतः अनुभवविरोधादाह नापि नष्टो नित्यता
त् तस्मात्तदानीं संबंधाभावान्न प्रतीयत इत्यर्थं तर्कः अनन्यगतिकत्वादाह न च तन्मते न संबंधाति गेत्याद्य स्यैकत्वाह ममतु
तयास्तदानीं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यताभावान्न स्वरूपसंबंधत्वमिति संबंधाभावादेव न प्रतीयत इति॰ ननु सर्वदा न
ष्ट एव पटापसरणानंतरं अन्य एवास्यन्नागच्छतेन तथा चास्यादिनिनाशकाल एव तत्र पटाभाव इति नोक्तदोष इति चेन्न समा
नविशेषसंज्ञाग्नि पत्तदत्यंताभावादेव तत्प्रतीत्युपपत्तेः तुरीयताद्वरा संसर्गान्तरकल्पने मानाभावादाह किं च तन्नाशाः प
ट एव घटजन्योन्याभावान्नाघः पटश्च तदभावसत्वकालेपि स्थितत्वाह नाश्यसमानकालीनस्य नाशात्वायोगादाह नोत्यंः ए

113 वंसति गुणगतिविरोधिगुणांतरस्यैकपटस्य तद्विरोधित्वमात्रं पर्यवसन्नं न तु तद्विरहरूपत्वमिति तद्विरहरूपतया पटः पट
विरहरूपतया च सन प्रतीयते· तस्मात्क्वचित्तद्दर्शनादभावमेकदेशिमतेनोत्तमं तव्यामिति वदंति· तच्चेदं चिंत्यं यथा त्वन्मते स्व
रूपयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वात्तावदन्यायां न संबंधत्वं किंतु कदाचिदेव तथात्वं तथा वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं तथा च पटसत्वका
ले वैशिष्ट्यसत्वेपि न संबंधत्वं तस्यातिसंबंधात्तावादेव न पटाभावधीः अतिरिक्तसंबंधेनैवं दृष्टमिति चेत्तत्किं वैशिष्ट्यमन्यत्र
दृष्टं अत्रानवच्छिन्नविशिष्टप्रत्ययस्यान्यथानुपपत्त्या अन्यत्रादृष्टमप्येव कल्प्यत इति तर्हि कादाचित्कतद्विशिष्टप्रत्ययस्यान्यथानुपपत्त्या
तस्य संबंधत्वमपि कादाचित्कमप्येव कल्प्यं· ननु क्लृप्तत्वात्स्वरूपयोरेव तथा संबंधत्वं कल्प्यते न तु क्लृप्तस्य वैशिष्ट्यस्येति चे
त्तर्हि पर्यंतिरादेव न वैशिष्ट्यासिद्धिरित्यवोच्यतां किं मतिप्रसंगापादनेन एवमास्त्विति चेत्तर्हि तत एव समवायोपि न स्या
त् लाघवादिति च तुल्यं· तस्माद्यथा एकस्य संबंधत्वकल्पने लाघवं तथा क्वाचित्कसंबंधत्वकल्पनेपीति न स्वरूपयोः कथा
कल्प्यते किंतु वैशिष्ट्यस्यैव· तथा च यादृशं किंकल्पनागौरवं दोषस्तादृशं समवायसिद्धिरपि· अन्यथा तु वैशिष्ट्यासिद्धिर
पीति दुर्वारा प्रतिबंदी· तस्माद्यदि विपक्षबाधकांतरावष्टंभेन न्यायमतेन समवायसाधनं न्याय्यते तदेव परं तदुद्धारो ना
न्यथेति· ननु वैशिष्ट्याभ्युपगमेप्यननुगतत्वानिवारणाल्लाघवमितिसिवस्य वैशिष्ट्यमिति· तन्न· समवायेपि तुल्यत्वात्· फलमुखत्वा
दप्येतत्कल्पनागौरवं यादृशं तत्र दोषस्तादृशं तत्रापि तुल्यं· अन्यत्तु यत एव नाभावसमवायस्यानभ्युपगमस्तत एव न वैशिष्ट्य ॥११३॥

स्यापीति अन्यथा ध्वंसनाशे घटोन्मज्जनप्रसंगः ननु समवायिनो नाशस्य समवेतनाशहेतुत्वात् तत्र समवायनाशस्य
पगमेत त्परिच्छेदविषयी न कुर्वे विशिष्टात्मकपगम इति वाच्यं लाघवेन नित्यसंबंधिकारणनाशत्वेनैव तद्धेतुत्वकल्पना
त्तन्न तु तद्विशेषसमवायिनाशत्वेन किंच समवायत्वं न जातिरिति वैशिष्ट्यान्यनित्यसंबंधत्वेन तन्निवेश्यैव तथा च
सुतरां तथा कारणत्वगौरवमिति नात्ताविवैशिष्ट्यसिद्धिरिति वदंति तच्चिंत्यं प्रामाणिकत्वेन फलमुखगौरवस्या
दोषत्वात् अन्यथा ध्वंसे कारणमपि न सिध्येत् लाघवेन कारणनाशस्यैव कार्यनाशकत्वाद्ध्वंसनाशे घटोन्मज्ज
नापत्तेरिति सुवचत्वात् एवमन्यत्रापि निमित्तकारणनाशस्यैव तन्नाशे तन्नाशापत्तेः यदि च निमित्तकारणनाशः का
र्यस्य ध्वंसघटादेरनाशान्निर्णयात् कारणसमवायित्वविशेषणं प्रामाणिकं तदा नित्यसंबंधिकारणनाशे घटोन्मज्ज
नापत्त्या ध्वंसनाशानिर्णयात् वैशिष्ट्यान्यत्वविशेषणमपि प्रामाणिकमिति तुल्यं नवेदेवं यदि वैशिष्ट्यं प्रामाणिकं
नवेदिति चेन्न इति तत्र प्रमाणाभावात् ध्वंसे योग्यतां किमनया कुसृष्ट्या अन्यसंबंधविशिष्टबुद्धित्वस्यैव मानत्वात्त
द्गौरवस्य तदानीमनुपस्थितत्वात् तद्रूपाविषयित्वात् किंच द्रव्यत्वावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नो नयमिरूपितसंबंधत्वं गङ्
गौरिति बुद्धिविषयसंबंधत्वमित्यादिरीत्या इदं समवायत्वानिर्वचने समवायिनाशस्य नत्वतद्धेतुत्वं तदा कथमुक्तदो
१ली षायकाशः न च गौरवं नित्यध्वंसादतिप्रसंगे ध्वंसत्वं जन्याभाववृत्तिनानानिर्वचनेपि तुल्यत्वात् एवमत्यंताभा

११५

वादौ तद्यथा दिकालावाच्यं॰ अत एव समवायबाधकमप्येतन्नो निरस्यते॰ रूपसंबंधरूपत्वमित्यत्र विशेषणतापक्षे दो
षमाह॰ रूपेति॰ उपलक्षणत्वेपि स एवातिप्रसंग इत्याह अन्यथेतीत्यमकुः॰ कश्चित्तु तस्य रूपमात्रसंबंधे [illegible] त्वं रू२
रूपत्व वा रूपारूपसंबंधत्वं वा॰ आद्ये रूपेति॰ अंत्ये अन्यथेति॰ तथा च यातिप्रसंग एवेति भाव इत्याहुः॰ अतीतेति तथा च लिं ती३
गत्वमादेव तच्च ज्ञानमनुमानमिति भावः॰ गौरत्वादिति॰ विशेषणसंबंधो हि स्वरूपसन्नेव विशिष्टधीहेतुरित्य
न्यच्च तथादृष्टानादिति भावः॰ यद्यपि तत्र तत्कालीनंवित्यत्र न दमुचरं तथापि तस्याः त्रभत्वे अतीतादौ ज्ञानत्वाज्ञा
यः स्यात्तथा च व्यवहारविरोधः॰ बाधानंतरं न ज्ञात इति व्यवहारापत्तिश्चाल एवं स्वरूपसंबंधवि [illegible] शेषेन तस्याः य६
प्रमात्वे प्रवोपदर्शयति अतीता [illegible] क्षावेति॰ दंडकुरुषयोरिवेति भेदमुपचर्य द्वंद्वसमासः॰ वस्तुतः पदार्थतावच्छेदक
तेसादित्यपे वक्ष्यामः॰ तादात्म्यधियं प्रमाणमुक्त्वा नीलत्वघटत्वयोः सामानाधिकरण्यधियं प्रमाणमाह अथ
वेति॰ आत्मयमुक्त्वाह भ्रमपि सामानाधिकरण्यमानमाह एवमिति॰ नन्वेवं गतस्तु उपचारे कोत्य वक्त आह मुख्य इति॰ स्या
तामिति॰ न चेष्टापत्तिः प्रत्यभिज्ञानादिति भावः॰ अथेति॰ तथा च अग्रिमनिवृत्तिवेदादर्थस्य सह प्रयोग इति भावः॰
नन्वेवं शुक्लत्वादिगुणार्थमेव समवायः सिद्ध इत्यत आह शुक्लत्वादीति॰ योग्येति॰ एतच्चोपलक्षणं तथा सति॥१२४॥

घटेरूपमित्यादिप्रत्ययापत्त्यादित्यपि बोध्यं॥ उक्तमिति॥ घटस्य शुक्लरूपं शुक्लः पट इति द्वयमित्यर्थः॥ तथा
मया चानित्यो घटः एकेनैवोक्तयस्यानुकृत्याह॥ यद्वा एतदस्वरसादाहाथवेति॥ ननु प्रत्यक्षपरिभ्रान्तिनोपन्यासायोग्या
ईश्वरत्यतोऽर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमित्यत आह॥ नचेदमसाधारणमतियोऽसौ ज्ञापकमन्यथानुपपत्त्यादिकमपि ज्ञा
पकेनैवानित्यतां साधयेदविशेषादित्यनुमानेनाहान्योन्याभाववत्वमिति॥ अव्याप्येति॥ स्वकालावच्छिन्न
स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणवृत्तीत्यर्थः॥ तेन नाकाशस्यैकमादाय सिद्धसाधनं॥ नित्याभावेति॥ नित्याभाव
वृत्त्यभावविशेषणकोपाधित्वादित्यर्थः॥ वनवृत्तित्वविवक्षणात्॥ अन्यथा यद्भावकृतेत्यव्याप्यनित्याभाव
त्वादेरमव्याप्यत्वेनाभावत्वसाधाव्याप्यत्वाभावात्पक्षे सिद्धिदृष्टांतेत्य साधनवैकल्यं वस्यादिति भावः॥
नित्यत्वं च ध्वंसप्रतियोगित्वे सति प्रागभावाप्रतियोगित्वमिति ध्वंसत्वेन व्यभिचारश्च नित्येतिबोधेति॥ नित्या
ताववृत्तीति विवक्षितार्थः॥ तदभावादिति॥ घटत्वमनित्याव्याप्यं वेदस्य तवद्वृत्तेर्न तदवृत्तिरितिभावः॥ किंत्वन
एवेति॥ स न तत्त्वविरोधीत्यवच्छेदकत्वं विनासमानाधिकरणस्यादित्यर्थः॥ तस्मादिति॥ तथा चानुमाने

115

बाधितमितिभावः अथोक्तिविधायकपदोपादानं चाप्रयोगनिरस्तमितिभावः अत्रेदोपसारोहितिः यद्यप्येव
मपि तस्य वाचकत्वान्नावाच्यत्वापत्तिरयुक्ता तथापि विधायकपदं प्रतिपादकमात्रपरतां वतैवमक्तत्वासिद्धेरि
ति भावः अस्तु वा समवायस्तथापि सं न प्रत्यासत्तिरित्याह नान्वेति नन्वेतदेव कथमित्यत आह तादृशेना
पीति विशेषणतासत्वादिति विशेषणताप्रत्यासत्तिसत्वादित्यर्थः शब्दादीनामिति यद्यपि समवाया
देः प्रथमोपस्थितत्वादपि विशेषणतायाः सूक्ष्मत्वाल्लाघवप्रतिसंधाने सैव चरमोपस्थितापि तत्र विषयः
स्यात्तत्प्रतिसंधाने सा विषयीभूतापि प्रत्यासत्तिस्तथापि विशेषणतायाः प्रतिस्वरूपं नानात्वेन समवायादिवि
शेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वकल्पनेप्यतादृशविशेषणतायास्तत्राकल्पनात् अक्लृप्तत्वाद्विशेषाच्च प्रथमोपस्थि
तः समवायादिरेव विषयस्तत्र वदेति अत्रेदं चिंत्यं नतु विशेषणतात्वेनाभावादौ प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौ
रवाद्विशेषणतात्वेनैव तत्कल्प्यते तादृशविशेषणतायामपि सामान्यलक्षणागत्या तत्कल्प्यतां अन्यथासमग्रद
संयोगस्य रूपत्वकल्पनादेवधाविशदेपि सहत्वहेतुरित्यपि प्रागुक्तमयुक्तं स्यात् तत्रापि संयोगत्वेनेति ॥११५॥

दात् यदि चेन्द्रियसंबद्धत्वे नैव तथात्वकल्पनात् तत्र तयास्तदातुल्यं प्रकृतेपि न तुल्यत्वेदेवयदि विशेषणतात्वमनुग
२११ तस्यादिति चेन्न विशेषणत्वं हि स्वरूपसंबंधत्वं तच्च संबंधांतरमंतरेण विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमनुगतमेव
अन्यथा तस्यानेकत्वेषोढापरिगणनमयुक्तं स्यात् तदिदमयुक्तं आस्तां न तु प्रत्यासत्तिः किं तु विशेषणतेव कुत
यात् इति चेत् तस्मात्समवायाभ्युपगमे गुणादीनां यदि विशेषणतेव नाभ्युपगम्यते तदा समवायादेः प्रत्यासत्तिसंयु
क्तं च तथा अतिरिक्तसंबंधाभावएव तदभ्युपगमात् न चैवं वायुः रूपवानिति धीप्रसंगः स्यात् तत्र यत्संबंधसत्वे
तत्र तज्ज्ञानस्य तथात्वात् तथा च विशेषणतावच्छिन्नसमवायस्य संबंधत्वमिति वाच्यं तदभावानवच्छिन्नसम
वायस्य तत्संबंधरूपतया योग्यपौरूपसंबंधाभावादन्यथा समवायएव न स्यात् संबंधानुमितेरावश्यकविशेष
णतैव सिद्धसाधनात् न च तत्र वानीयः साक्षात्कारः सोतिरिक्तसंबंधजन्य इत्यादिनियमात् समवायांतरमेवा
गत कल्पनमिति निरुक्तदोष इति वाच्यं समवायस्यापि तत्कल्पनसंबंधे तदुक्तनियमस्याप्रयोजकत्वाच्च
एवं च चाक्षुषवेत्यप्ययुक्तमिति ॥ इति समवायवादः ॥ ॥ नन्वेवं वायौ रूपाद्यभावाः स्वप्रत्यक्षचाक्षुषं रूपादि
नारूपाद्यभावधीः स्यादत आह भवतीति । अपीत्यति रूपाभावो वायुवृत्तिर्योग्यप्रतियोगिकत्वे सति वायुवृत्तित्वे

नानुपलभ्यमानप्रतियोगिकत्वात् इत्यनुमानं दुष्टं अन्यथा अनुमानेन वायोरूपाभावस्तिबुद्धेरसिद्धेरि
त्याहुः तदभावे प्रत्यासत्त्यंतराभावे लाघवादिति नवानुपलब्धौ तद्योग्यताविशेषणमप्रयोजकत्वं
त्या३ इति तुमिति वाच्यं तत्र तदा घटो परमाणुत्वाघटाभावग्रहप्रसंगेन तादृशयोग्यानुपलब्धेरावश्यकत्वात् स्वग्राहेत्यादि
नाववदति प्रसंगस्यावारणात् वस्तुतो वाघयादौ लिंगाप्रतिसंधाने पि रूपाघटाभावग्रहात् नचैवं अन्यथा
घटाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वेकः समाश्वास इति यत्तदीति अधिकरणप्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धिसह
कृतेनेंद्रियसन्निकर्षेणाभावो गृह्यत इत्यर्थः अत एवाधिकारस्थघटानुपलंभेपि न तदभावग्रहस्तत्र घट
सत्त्वस्य तत्सहचरत्वेन तद्विरोधात् नचैवमभावत्वमनुपपत्तिः तत्रापि प्रतियोगिसत्त्वस्य तत्सहचरत्वा
दिति वाच्यं इंद्रियसंबद्धविशेषणतासहकारिण्यांतकानुपलब्धेः प्रमाजनिकायाएवनिवेशनात् अभावत्व
मस्य यज्ञत्वमवृत्तत्वमसामग्र्या वा पपत्तेः यद्वा प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वमनुपलंभस्य तर्कप्रसंजितप्रति
योगिकत्वं तेन यत्रैव प्रतियोगिसत्त्वे तदुपलंभापादनं तत्र वस्तुतो वा तदभावो गृह्यते अत एव प्रतियोगिसत्त्वं
यत्र तर्कितमिति विवक्षितमिति वक्ष्यति एतच्चाभावत्वमस्त्वपालिनो कदाचिद्घटानुप्रतियोगिसमानाधि॥११६॥

करणान्योन्याभावः कथं प्रत्यक्षः तत्राधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धेरभावात् । न च संसर्गाभावमात्रप्रत्यक्षमात्रे हेतुर्नि
रुक्तिरत्रेति वाच्यं । अत एवेत्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधात् । न च तत्र तादात्म्येन या प्रतियोग्यनुपलब्धिग्राहिका सा च स्थ
लेति वाच्यं । संसर्गितया प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनी संसर्गितया प्रतियोग्यनुपलब्धिः संसर्गाभावहेतुः तदात्मतया
×तथापि तस्याः प्रतियोगिसत्त्वाविरोधित्वाभावादिति चेन्न । तादात्म्येन प्रतियोगित्वस्य तद्विरोधित्वात् । एवं च × प्रतियोगित्व स
१८ जिसत्त्वविरोधिनी तादात्म्यतया प्रतियोग्यनुपलब्धिरन्योन्याभावग्रहहेतुः । न चैवमननुगमः संसर्गाभावप्रत्यक्षे
अन्योन्याभावप्रत्यक्षे च तयोः प्रत्येकमेव हेतुत्वात् । यत्राधिकरणे प्रतियोग्युपलम्भो वा अभावमात्रप्रत्यक्षे का त्र ६
रणं तत्र द्वयं चोक्तं प्रत्यक्षद्वये विशेष सामग्री सामान्ये सामान्यसामग्री निवेशे विशेषस्य
तु४ हेतोश्चेत्यादिति चेन्न । तथा सति सामान्यसामग्रीविरहादेव तत्रान्योन्याभावप्रत्यक्षानुपपत्तेः । ननु तादृ
शप्रतियोग्युपलम्भाभावः प्रत्यक्षरूपप्रतियोग्युपलम्भाभाव एव वाच्यो न तदुपलम्भसामान्याभावः । तथा सति
दोषश्चाह प्रत्यक्षेणापादितत्वेन घटघमाया ऽनुमानेन च प्रत्यक्षसंसर्गश्चेत्तादात्म्ये योग्यत्वमानश्चेत्संसर्गा
भाव. श्चेन्नदोषात्मभावश्च प्रत्यक्षेणानुपलभ्येन । एवं सति अपि तत्रान्ये दोषान्याभावः कथं प्रत्यक्षः स्यादाह क्वापि

117 पिन्नाभावात्तथाप्रत्यक्षस्योपपत्तेस्तस्याप्रसिद्ध्यापत्तेस्तदभावासिद्धेर्वा॥ न च सान्नमसामग्रीजन्यायांतूपपत्तेस्तसामान्यात्ता
वो हेतुः स चात्र संतत्वत्येवेति वाच्यं॰ गुंजापुंजेवह्निवन्नमादुष्णस्पर्शाप्रतिपत्तिमतो सत्यां विदुपपत्तेस्तसामान्याभावोपि तद् वा॰॥२
बाधभावरूपोष्णस्पर्शाभावग्रहेत्यादाह॰ न च प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गप्रत्यक्षविषयत्वाभाव एव हेतुः स च संसर्गः
क्वचित्तादात्म्यं क्वचिदन्य एवेति वाच्यं॰ एवं च वायौ रूपाभावः प्रत्यक्षो न स्यात् अधिकरणसंसर्गप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः
न चाधिकरणप्रतियोगिसंसर्गप्रत्यक्षविषयत्वाभावः तथा च सति पिन्नायतादात्म्याभाव एव न प्रत्यक्षः स्यात्
प्रतियोगिसंसर्गप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः अप्रत्यक्षे अधिकरणप्रतियोगिसंसर्गविषयत्वाभावस्य हेतुत्वमिति
तन्न॰ मंडूकवसाक्तनेत्रस्य वंशोरगप्रत्यक्षेपि वंशाभावप्रत्यक्षोदयात्॰ न चाभावग्राहकत्वातिमतेंद्रिय
जन्यप्रत्यक्षे तद्विषयत्वाभावस्तत्रेति वाच्यं॰ ताहन्नारोपेसत्येवाभावप्रत्यक्षोदयात्॰ आरोप्यनिषिध्यतरत्व
स्फुपगमात्॰ न च यथार्थत्वमपि प्रत्यक्षविशेषणं॰ घटवति घटाभावभ्रमे तस्यापि विषयाबाधेन यथार्थत्वा
त्॰ ताहन्नप्रतियोगित्वमपि तदभावप्रत्यक्षानुदयाद्धेतिचेत्॰ न॰ तदिंद्रियजन्याहार्यप्रत्यक्षे प्रतियोग्य
धिकरणसंसर्गविषयत्वाभावस्यापि हेतुत्वात्॰ तदारोपस्य चाहार्यत्वात्॰ न च व्यधिकरणप्रत्यक्षमादाय॥११७॥

दोषः न सुरभीयत्वस्यापि प्रत्यक्षविशेषणत्वात् यद्यति हिंद्रियेत्यत्र न सप्रदंशवाक्यैकपदनिवृत्तज्ञातीयपरत्वेनोक्तदोषः
न च । अन्यकालीनतादृशप्रत्यक्षमादाय दोषतादवस्थ्यमिति तत्कालीनत्वमपि विशेषणं तथा चासिद्धिरिति वाच्यं । तदा
नीं तदभावस्यैवासत्त्वेन दोषस्यैवाभावात् एतत्कालीनतत्संसर्गाभावस्यैव वाहनुच्यात् न चैवं प्रतियोग्यप्रसि विषयतया
द्धिः प्रतियोग्यारोपस्य एतदप्रसिद्धेः एतेनाभावग्राहकः प्रतियोग्यनुपलंभः संशयविपर्ययसाधारण अयोग्यस स ४
५धि पतदनुपलंभाभाव एव वाच्यः अं करणप्रतियोगिसंशयविपर्ययसत्त्वेपि अभावानिश्चयात् अपि नाभावादेः संशय
विपर्ययोर्मानसप्रसिद्धाववेति तेन तदन्योन्याभावग्रहे प्रतियोग्यप्रसिध्या तदन्याभावसंभवरूपपास्तं । न सुरभी
यत्वादिविशेषणस्यावश्यकत्वात् दप्रसिद्धेः अन्यथा मानसप्रत्यक्षस्य सत्त्वेपि शंखे तद्भावप्रसङ्गः सुषानज
तीयेनेति दिक् । म[illegible]नीति न चैवमनुरूपपरमाणावभिहतत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः स्पष्टत्वादुक्तानुपलंभविषयत्वे
८।२ नैवाभावस्य योग्यत्वात् अत एव घटे दो मनस्त्वापत्त्या बोधाभावादौ रूपवदन्योन्याभावापि प्रत्यक्षस्य एव वोतिवदीतिः
एवामिति । ननु ध्वंसे [illegible] व्यापारत्वेन तत्राकरणत्वात् कथमेवं न वस्तुतः ध्वंस एव व्यापारः प्रागभावप्रत्य

॥४ क्षेत्रव्याप्यगतेः नचन्नाहृद एवव्यापारस्यप्रतियोगितद्भावयोरेकत्राजनकत्वादितिचेन्न श्रोत्रमनःसंयोगस्यक
र्णव्यक्तिकुलीसंयोगस्यैवानथात्वादित्याहुः विशेषणतापीति यद्य भावे विशेषणतयान्यथासिद्धिस्ता
दारुप्यात्तत्रापि तथात्वमित्यर्थः नवेवेति अन्यथाविशेषणतापत्तेः कारणतापि स्यादिति भावः अन्यथेति तथा
यज्ञान्यत्वेन तस्य साधने यथाप्रामाण्यमुपाधिः तथा समवायिनात्राकत्वेनापीति भावः न च प्रागभावेषा
प्याप्तिः जन्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः अत्रेति अन्योन्याभावेऽप्यतात्ता
वेवेत्यर्थः घटत्वाभावादेरपि निषेध्ये यमपि द्रव्यगुणान्यान्यत्वादीनां जातित्वप्रसंगाद्वारि एव तथा
पि जातिसंकरेण घटत्वाभावादेर्जातित्वाभावो नेष्टसंगाल्लोकमात्रं जाति त्वे प्रयोजकं किंतु न त्वावल
म्बनं गौरवं च अभावात्मिकमिति भावः अतएव जातित्वानुपपत्तौ जातित्वापादनं अनुकूलं भवति
गायस्यतर्कं तु गुणत्वादित्यपास्तं समवेते ति न तु समवायिकारणनाशस्य कारणतासमवायक
न्यतानतरकल्प्यासिसमवायकल्पनमेव प्राथमिकमुपजीव्यं च गुणादिन्यायनाभावमपि विषयीकृत्यास ॥१२८॥

नभिमतोपजीव्यविरोधेनतत्रसमवायाभावकल्पनंप्रत्युततद्विरोधेनतत्रसमवायिनात्रानसमवे
तनात्राभावयत्वेतत्रभंगीकारेगौरवस्यप्रामाणिकत्वात् इति चेत्· अत्र वदंति अभावे समवायक
ल्पनं नोक्तकारणतायामुपजीव्यमभावमविषयीकृत्यगुणादिमात्रविषयीकारेण सिद्धे समवा
ये समवायिकारणतात्रास्यहेतुतावच्छेदकसंभवात् इदानीमभावबाधकानवतारेण तस्याभाव
विषयत्वात् तस्मात् धर्मबाधकानवतारात् अभावसाधारणसमवायानुमितावपि अनंतत्वमुक्तबा
धकावतारेण तस्य परित्याग इति· नन्वेवं गुणादिकमविषयीकृत्याभावमात्रविषयीकारेणापि सम
वायसिद्धिसंभवात् स्वरूपसंबंधिकारणतात्राप्येव कार्यतात्राहेतुर्न तु समवेतत्वात्रासमवायिना
त्रैः तथा च संबंधवैपरीत्यमेवास्त्विति चेदत्राहुः अभावस्वरूपाणामभावत्वेनानुगतानां स्वरूप
संबंधकल्पनानन्त्यमनुगतावयविगुणकर्मादीनामत एवाभावत्वेन तत्कल्पनोदन्योन्यात्यंताभा
वयोरपि स्वरूपसंबंधस्य क्लृप्तत्वेन लघुत्वात् स एव कल्प्यते न तु समवायः ध्वंसप्रागभावबाधका

वै॰ न॰ प्र॰॥११९॥

२१

केऽहं कल्प्यमानः स्वरूपसंबंधो ध्वंसत्वविशेषमादाय पर्यवसितभावत्वे सामान्ये पर्यवस्यति अन्यथोक्तबाध
कस्यात्यंताभाववादोऽसंभवेन तत्र समवायस्य कल्पनत्वापत्तेरिति नाद्यं भावत्वेन गुणकर्मादि
नामपि अनुगमसंभवात् अन्यथा समवायोऽपि किमवच्छेदेन कल्प्यः यदि गुणत्वावच्छेदेन प्रत्येकमेव
तदा स्वरूपसंबंधत्वमपि तथैव कल्प्यतां किंच सामान्यतयाघ [illegible] भावत्वे पर्यवसन्नं तदा प्रमेयत्वस्य ५४
चास्तु यदि च भावत्वे समवायनियमः कालाद्यंशेनैवान्यथासिद्धो गुरुणापि भावत्वेनैव स्वरूपसंबंध
त्वकल्पनं तदा भावांतरे तद्बाधकाभावाद्गुरुणापि ध्वंसत्वेनैव तत्कल्पनमास्थेयमिति तुल्यं तथा चात्यं
ताभाववादो समवायेऽदुर्वार एव अपि चैवं सामान्यतया वस्तुत्वाद्यवच्छेदेनैव समवायकल्पनात्
समवायिनाश्यत्वभावत्वमेव तत्र समस्तगौरवस्य प्रामाणिकत्वादिति आश्रयेति समवायीत्य
र्थः ननु यथा घटध्वंसकाले न घटप्रागभावोन्मज्जनं तस्य घटत्वेऽप्रागभावोत्पत्तिविरोधित्वात्तथा ध्वं
सोऽपि घटतद्ध्वंसानयविरोधीति न घटोन्मज्जनापत्तिरित्यत आह स्वध्वंसेति न च ध्वंसापत्तिः तत्रापि ॥११९॥

घटोध्वस्त इत्यनुभवात् आद्यादिध्वंसस्य तदा नष्टत्वेन तदविषयत्वादिति भावः नष्टः प्रत्यय इति षष्ठेन
न्वेति तथा च विशेषणतान प्रत्यासत्तिरिति भावः ननु कारणत्वे सिद्धे करणत्वं कल्प्यं अन्वयव्य
तिरेकेण तु त्रयमिति तन्न हीति अनुविधानमेव त्रयमिति अन्यथेति अत एवेति इंद्रियहेतुत्वादित्यर्थः इ
ष्टलग्नेति नियतान्वयव्यतिरेकवतीत्यर्थः ननु घटाद्यभावग्रहस्य सामान्यत एव प्रतिबंधकत्वात् अभा
वानुपलब्धिर्न हेतुरित्यसंगतं न चाभावानुपलब्धिरपि योग्यताविशेषणतावच्छेदकप्रतियोगिया
द्रष्टुसाकल्यगतत्वेऽपि प्राथमिकभावग्रहे अभावग्राहकप्रतियोगिस्मरणाभावेन तदभावात् न साभा
वग्राहकेति वाच्यं एतावतापि व्यभिचारात् हेतुत्वं प्रासन्नत्वन्यथासिद्धेरिति प्रकृतग्रंथविरोधात् अत
एव प्रतियोगिसत्वप्रसंजितप्रतियोगिकानुपलब्धिर्हेतुर्व्याप्यानेन तादृशापादनस्थल एवाभावधीः
भावग्रहहेतुः प्राथमिकअभावस्य तदानीमनुपस्थितत्वेन तथाप्रसंजिताभावात् न साहेतुरित्यपा
स्तं प्रतिबंधकाभावत्वेनाभावानुपलब्धिमात्रस्य हेतुत्वे बाधकाभावाच्च अथ येन रूपेणाभावानुपल

नः कारणं तेनाभावानुपलंभोन्यथासिद्ध इत्यर्थः तथाहि घटतादात्म्यग्रहेपि न तद्वत्त्वं ताभावे तदाश्रयान्यो
न्याभावयोर्द्वयोरपि नग्रहः इति वस्तुगतिरेव चेन्न तदुभयग्रहे घटतादात्म्याग्रह इत्यपि तथा चाभावग्रहे आ
श्रयाभावानुपलंभो आह कोघटतादात्म्यस्य यत् तदुभयरूपग्राह्यविरहरूपत्वात् तद्यादितेनैव रूपेण तदु
भयाग्रहो घटतासत्त्वग्रहेपि कारणं तेदा घटान्योन्याभावग्रहे [illegible] स्यापि तत्र तादात्म्यापत्तेः अन्योन्या
भावस्य तदभावध्याभावात् न हि यथा तादात्म्य अन्योन्याभावाभावः तथान्योन्याभावोपि तदभावरूपः
ने घटाप्रतियोगित्वापातात् संसर्गाभावत्वापत्तेश्च यथानेष्टापत्तिस्तथा व्यतिरेकिणि वक्ष्यते एवं च सानु
पलब्धिमाविग्रहे ग्राह्याभावकानुपलब्धितया हेतुनत्वेभावावच्छिन्नाव ग्रहे आश्रयाभावानुपलंभत्वेनोतिता
दूप्यत्वेनान्यथासिद्धिरिति भेदः घटत्वात्यंताभाववानित्यग्रहेपि न तद्वत्त्वं तोभावाग्रहणाभावग्रहेपि क्लृ
प्तो वानुपलब्धित्वेना हेतुत्वात् एवमपीन्द्रियस्यादिविरोधात् तस्या एवमानत्वप्रसंगेन तस्य वज्रलेपाय
मानत्वाच्चेति वेदव्यवदंति भावानुपलब्धिर्न तु अभावानुपलब्धिः परेतु रविश्चो भावात् तथा करे ॥१२०॥

विरोधकारणतायामन्यथासिद्ध्यभिधानात् प्रमाणात् एवाक्षेपेणलक्ष्येवसमाधानोचितत्वात् न चैवं
परीत्यमेवास्त्विति वाच्यं अभावानुपलब्धेर्हि न भावग्रहमात्रे कारणं व्यभिचारात् घटाभावग्रहेपि घ
टादेर्निर्विकल्पकसत्त्वात् समानप्रकारकत्वेन ज्ञानयोर्विरोधात् किंच सविकल्पकमपि स्यादेव
घटाभावस्य क्वचिदधिकरणग्रहेपि निरधिकरणस्य प्रतीतेः तथा च तदधिकरणनिष्ठाभावग्रहे
तन्निष्ठाभावानुपलब्धेर्हेतुत्वाच्च न तु सामान्यतस्तथात्वं सामान्यतो इन्द्रियस्याप्रामाण्यकल्पनात्
हेतुरप्यनुपलब्धिर्न प्रमाणमन्यथासिद्धत्वात् अभावधीस्तु निरधिकरणाभावस्यैव नापि निर्विकल्प
कत्वमभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येवाभावानुपलब्धेः कारणत्वे च नाप्यन्यथासिद्धिरिति वयं तु ब्रू करण[illegible]
मः पृष्ठलग्नानहेतुर्द्व्याभिधानात् कारणतायामेवान्यथासिद्धिः प्रमाणमतान च ग्राह्याभावग्र
हस्य प्रतिबंधकत्वादवश्यं तदभावो हेतुरिति वाच्यं तन्मयस्यासिद्धेः न चैवं घटाभावग्रहेपि घटो
पलंभापत्तिः इदं हि घटाभाववति घटोपलंभापादनं घटवत्त्विति वा नाद्यः द्वितीयः घटेन्द्रियसंबंधाभावा

देवतदुपलंभासंभवात् तदिदमाह नहीन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति नाविनाभावधीविलंब इति· नच
तद्धर्माप्रसिद्धिदोषाभावादेव तदसत्तया ह· नान्यः घटवति तदभावग्रहस्य भ्रमत्वनियमेन तज्जनक
दोषस्यैव तत्प्रतिबंधकत्वात् नच विनिगमनाविरहः दोषजातिबंधकत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथा
ऽभावग्रहकाल एव घटोपलंभापत्तिः नच प्रतिबंधकाभावस्य कार्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् नैवमिति
वाच्यं अभावग्रहजनकाधिकरणग्रहकाल एव तदुपलंभापत्तेः तस्मादावश्यकेन दोषेणैव प्रति
बंधकत्वमन्यथासिद्धं आवश्यकेनें [illegible] द्रियेण तदभावग्र [illegible] हाभानुपलंभोपि कुल्यमिति वेदितेन·
अभावप्रत्यक्षाध्ययनमुपगमेन तत्रेंद्रियेणान्यथासिद्धप्रभावात् तदिदमाह अभावेन च हेतुशब्दः आश्र
भावेनेति· तथा च घटभ्रमायामपि न घटाभावधीः नातीन्द्रियव्यतिरेकात् किंतु तथा तदुपलंभाभावाति
रेकादिति तस्यापि एव हेतुत्वे प्रमाणत्वं च नान्यथासिद्धत्वं तदिदमुक्तं तदुपलंभे तदभावाग्रहादिति· प
घपि घटवति तदभावग्रहस्य भ्रमत्वनियमेन तज्जनकदोषाभावादिविषयाभावबोधात् तदग्रहो न्यथा ॥१२१॥

सिद्धःसंभवतियथापिक्रियायाःकरणजन्यत्वनियमेनकारणांतरानुपपत्तेस्तस्याएवतत्करणत्वंकल्प्यतेनन्वेवम
प्यसिद्धमितिचेन्नोक्तयुक्त्युपष्टंभेनपरस्यैवमेवसिद्धांताद्व॰गंगेशस्ययतएवमामस्त्वितियाद्व॰एवंयथाश्रुतेन
ग्रंथेस्वस्वकरणतायामन्यथासिद्धिरितिकुत्रस्थ्याव्याख्यानंकिमर्थमितितन्नविघ्नःआनविशेषणमितिर्ध्वंसासि
तमित्यर्थःनन्वयोग्यत्वादेवनेंद्रियग्रहणमत्यतआहेंद्रियस्येति॰करणव्यापारविषयत्वेनकर्मत्वादितिभावः॰कि
चेतिरूपादावींद्रियग्राह्यत्वमुक्तयत्रादिसिद्धम्अत्रतुनतथेतिभावः॰नन्वदृष्टांतेदोषत्वकर्मसमत्वमत्रआह
संबंधस्येतिव्याप्तिपुरस्कारात्प्रसत्त्यर्थःनन्वयादिनस्वरूपसंबंधस्तदानसंबंधीविनातदधिकरणत्वादो
वात्अधिकरणग्रहेवस्वरूपस्यामित्यपिविरुद्धमितिचेन्नयद्विशेषणकमभावज्ञानंतज्ज्ञानमेवाधिक
धं॰२ रणज्ञानंतद्विशेषणत्वेचसंबंधीयेनैवकश्चितत्वस्यरूपसंबंधबाह्यत्वाद्यायाहयद्वाएवतदस्यरसादाहस्वरू
पेति॰नक्ष्मपगमेपिनतस्यहेतुत्वमित्यर्थःएतेनेति॰अभावग्रहस्येतिशेषःआप्तिविनेतितथायावच्छेद
कत्वयापरंपराप्रयोजकतयाबोधकर्थंविशेषुरूपप्रयोगेनहुपलंभसाकल्यरूपायोग्यतासिद्धत्वेवेतिभावः

122

अन्यथेति अधिकरणज्ञानमात्रस्याज्ञातिसंभवादितिभावः लिंगेनेति स्वमते लगादिनेति परमते आदिपदग्रा
ह्यं चक्षुरादिमादिपदग्राह्यप्राणाद्य त्रिप्रायेणोक्तमिति बोध्यं तत एवेति तथा च नष्टर्थोकान्योन्याश्रयस्त्वयं
परोक्षत्वयति नच ज्ञानपदमफलं विरोधस्फोरणमात्रार्थत्वात् एवमिति यद्यपीत्यादिग्रंथोपि परास्तत्वोक्ता
वज्ञानकरणकत्वेनेष्टसिद्धेरत्रावधियम्तदुपपादनमफलं तथाप्येवममीष्टासिद्ध्यविरोधात्तन्न दोषः अ
ज्ञातकरणकेति स्यादितिभावः अज्ञातेति अज्ञातकरणकानुभवत्वादित्यर्थः नचेति इंद्रियत्वेन न ज
न्यत्वमित्यर्थः तेन मनोजन्यतया न साधनव्यापकत्वमितिभावः तत एवेति तथा च साधनव्यापकइति
भावः ननु तत एवेत्यत्र तत्पदं यद्यज्ञातकरणकत्वपरं तदा साक्षात्कारित्वसाधनवैयर्थ्यं तेन साधनाय त्वें
द्रियजन्यत्वस्य च तस्य नास्ति सिद्धिः पूर्वमेवासिद्धेः तत्रापि साक्षात्कारित्वस्योपाधित्वात् यदि साक्षात्का
रित्वपरं तदा अन्योन्याश्रयस्तत्र साक्षात्कारित्वासिद्धौ हि तत्रोपाधित्वज्ञानं विरहस्तेनेंद्रियजन्यत्वे
साधिते तस्य साधनव्यापकत्वात् तस्मिन् सत्यज्ञातकरणकत्वेन साक्षात्कारित्वासिद्धिरिति मैवं ॥१२२॥

अत्रांतःकरणत्वे यदींद्रियजन्यत्वव्याप्यत्वसंदेहः साक्षात्कारित्वस्य च तर्केणानिश्चयस्तदा तेन साक्षात्का
रित्वमनुमाय तस्मादिंद्रियजन्यत्वमनुमेयमित्याशयात् नचात्रेंद्रियजन्यत्वसंदेहात्कथं तेन साक्षा
त्कारित्वानुमानमिति वाच्यं इतोः साध्यव्याप्यत्वनिर्णये तद्व्यापकत्वेन तस्य साध्याव्यापकत्व नि
र्णयादित्याहुः गोत्ववादिति नन्वत्र कथमत्र गोत्वस्य लिंगस्य चेंद्रियाजन्यत्वस्याभावघटितत्वादिति चेन्न स्मृ
तिभिन्नपरोक्षे तत्प्रयोजकं ▪ रोक्षमात्रे वा आद्यगोत्ववादितिस्मृतौ तत्प्रयोजकमन्यत्केवलमिदं तु
न्यसाधारणमिति लाघवमित्यर्थः अंत्ये स्मृतावितिरित्यर्थादित्यन्ये एतदस्वरसादाह स्मृताविती
त्यपरे बाध्येति ज्ञानपदमलौकिकप्रत्यासत्यजन्यानुतत्वपरं अतो न स्मृत्युपनीतज्ञानमादाय न दो
षः बाध्यपदं च ज्ञाना ज्ञानादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय बाध्यत्वस्याभावविशेषणतया नाभावपदवै
यर्थ्यं नित्यानावलिंगकानुमितिर्व्यभिचारः तच्च तज्ज्ञानत्वस्यैव मानत्वेन साध्यसत्त्वात् जन्यत्वमपि
विशेषणमतो नेश्वरज्ञाने व्यभिचारः अन्यथा प्रमित्यावयवत्वाप्रत्यायतेति न प्रमान इति पद्यध्यत्मात्र पदं संके

तद्ग्राहकोपमानसत्वान्नैनतथापिसिद्धसाधनतीयामानांतराघट्टितिपूर्वकंग्रहणमत्रविवक्षितमित्यर्थं
123 व्यभिचारोबाधश्चेत्याहुः नचेतिनतुवस्तुशब्दैःलिंगतयाऽज्ञातग्राहकत्वादर्थांतरं नचतद्ज्ञानंग्राहकं
नतुवदतिवाचकंदृष्टांतासिद्धिप्रसंगाद्वःतन्मतेनचापिग्राह्यज्ञानस्यैवतथात्वादितिभावःमुक्तंयत्रग्रा
हकपदेनलिंगज्ञानेनग्राहकत्वस्यविवक्षितत्वादित्याहुः हेतोग्राहकपदंग्रहणकरणपरंएवंचविष
यतयास्वग्राहकत्वाद्दिर्धूमत्वादौनव्यभिचारःशब्दपदंचैतज्जातिपदव्यावर्त्यमाहस्वपमानत्वंवातिरा
स्यसादृश्यज्ञानत्वोपाधिरूपत्वमित्यर्थः यद्यपिशब्दत्वस्यजातित्वाज्ञावाचात्रनायंप्रकारस्तथापि
तत्रप्रकारांतरमनुसंधेयमितिभावः अज्ञायमानेतियद्यप्युपनयात्तत्रप्रमापिसंभवतितथापितादि
शोधकप्रमाणसंभवतीतिशब्दोऽक्षेंद्रियसन्निकर्षस्यहेतुत्वादितिभावः त्वन्मयसूतिममनुतचापि
अनुमानस्वीकारेणकार्यत्वेजातित्वेनवतस्याचानुपजेश्च स्वीकारात्कव्यभिचारइतितावश्च व्यभि
चारस्त्वानतिरमाहवाध्याद्यावितिःआत्मेतिःमांदिरोदरइत्यादिवाक्यैतज्ज्ञापकंयथानथाज्ञनारत्नी॥१२३॥

त्यर्थः अपसिद्धान्तादिति नार्थान्तरस्य दोषः किंतु स्ववपरात्मकप्रमाव्याघातेन वादिदोषः तथा च योग्योपलंभादि वा०
नामनुपलब्धिमानीतिरस्यादेव बाधकाभावात् अतो दोषांतरमाह योग्यत्वेपीति मानांतरेणेति घटाभावादि
ग्राहकेण विरोधः अन्यथोपलब्धेरनुपलब्धेस्त्वयोग्यानुपलब्धिग्राहकत्वस्वीकारेणाविरोधापत्तेः अपसिद्धांतप
रिहर्तुमाह यथेति ज्ञातताधर्मतया योग्ये वेति तदभावो योग्यानुपलब्धिग्राह्य इति भावः प्रतियोगिग्राहकेंद्रिय
जन्याधिकरणग्रहाभावे ज्ञातताविरहोपि न च नानुपलब्धिग्राह्य इत्याह वायावादाविति प्रत्यक्षत्वस्वरूप
सदनुपलब्धिग्राह्यत्वे तथा चोक्तव्यभिचारः स्फुट इति भावः ननु व्यवहारसामान्याभावो लिंगमुपेक्षा
ज्ञानादिस्थले व्यभिचारि किंचिद्व्यवहारस्याभावाद्व्यभिचार इत्याशंक्य निराकरोति न चेति यद्वा तोपि न तस्य
लिंगत्वमित्याह न चेति न चैवमपि ज्ञातताविरहग्राहकतयैवानुपलब्धिर्मानीतरस्यादित्यनुशयेना
ह भिवेति न चमस्येत्यादि प्रागुक्तयुक्तेः एकतरसहचरितत्वं प्रतियोगिग्राहकेंद्रियविरहादेव तत्र
विलंबः व्याप्यता येन तस्य हेतुत्वासिद्धेः विनिगमनाविरहाच्च लक्ष्यत्वे राह किंचेति नन्विदमयुक्तरूपा

१२४ त्वाबोधायुक्तेरिति प्रागुक्तानुमानसंभवादित्यत आह यदि चेति नाचेदमप्ययुक्तं घटवति घटाभावधीरनुमि
तिस्तत्र दोषाभावादेवाभावग्रहो न त्विन्द्रियाभावात् किंचालौकिकविषयजन्यतामात्रे योग्यप्रत्यक्षत्वं अप्रमानुमि
त्यादौ व्यभिचारात् किन्तु विषयतया तज्जन्यत्वेनास्य च प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुमत्त्वं नचैवं घटस्य ज्ञाति ते २
लम्बकत्वे भावग्रहानुपपत्तिः दोषस्योत्तेजकत्वसंभवात् अपि च विषयाजन्यत्वाविशेषेपि यथा करणाभे
दादनुमित्यादिफलभेदः तज्जन्यताविशेषेप्यनुपलब्धीन्द्रियकरणभेदात् फलभेदो स्यादिति चेन्मैवं अनुपल
ब्धेः कारणत्वे मानाभावात् तदुपलम्भे तदभावग्रह इत्यपूर्वोक्तन्यायेनान्यथासिद्धेः न च सन्निकर्षाभावे
नेन्द्रियस्याभावाश्रयकरणान्तरानुपपत्त्यैव तस्याः करणत्वमिति वाच्यं एवं हि अधिकरणज्ञानादेरेव किन्न
न कल्प्यते विनिगमकाभावात् तथा चानुपलब्धिन्यायेन पूर्वं तस्या हेतुत्वमप्यसिद्धमिति तदेव का
रणत्वं करणत्वं च कल्प्यमेवं चोभयसिद्धकारणतावत् तत्रैव करणत्वमात्रं कल्प्यनमुचितं भावत्वेन तद
पेक्षया लघुत्वाच्च निर्व्यापारत्वान्न तथात्वमिति अनुपलब्धावपि तुल्यं तस्मादभावग्रहे इन्द्रियमेव प्रमाणं ॥१२४॥

यादिंद्रियादेवात्मावच्छेदकत्वोपपत्तौ नानुपलब्धिमानमिति तर्कं कल्प्यते गौरवात् अनुमित्यादिवत्साक्षात्कारविनावी
नुः यत्प्रमा व्यवसायात्माव्यवच्छिन्नं च अद्यापि तावान्न तथोक्तलाघवादिनोवक्ष्यमाणत्वेकृत्स्नं तदुपपादकत्वे नैवतेजेवचे
त्रोपपत्ताकल्पनात् अन्यथा संबंधाभावेमानांतरादप्यभावधीनस्यात् अतएवपरस्याभावे चक्षुषोरू
पसंबंधाभावरूपमथबाधादोषाघाताभावप्रतीतेरलौकिकत्वेनेंद्रियजन्यत्वेतत्रापिनकल्पनाच्च अतएवगाङ्गा
स्तिनास्त्वपिअनुमा नेनैवान्यथासिद्धिरितिचवर्णपत्र्याम ॥ अभावत्वेव्यस्यविवरणस्यरूपसंबाति
अथवितिस्मरणाभावेननयोग्यत्वविशेषणं तेननोक्तदोषइत्याहुः यथैवनित्यवेतियद्यपिनायमभावविपर्य
यः तथापिअभावेतिसंशयमात्रान्वितं तथाचाभावसंशयः मेत्रविपर्ययोभ्यनस्यात् सर्वत्रैतदभावनिर्णया
दं दिसेवपूर्वपक्षिकार्थः अभावपत्रैचपरमेव तस्यस्वाभावाभावत्वात् मात्वाय मेत्रसंशयविपर्ययाभावड
संगदूत्येवत्तदर्थइत्याहुः कस्कतस्त्वस्यग्राहकत्वप्रमापकत्वेऽभाव संशयादिनस्यात् इतितदर्थेदं न
वातिचकदाचित्तत्रास्तीत्वमेत्राभावइतिपर्यायइत्येवतदर्थः ज्ञानाभातिएतद्योपलक्षणं ज्ञानातीद्रियत्वेज्ञा

125 न ज्ञानेऽनुमितौ सिध्यति तत्र तु तदेवावच्छेदककालव्यवहारासिद्धिरिति अपि बोध्यं॰ लिंगेति यद्यपि गौ लिंगेन सांज्ञा
यकं तस्य निश्चायकत्वात् तथापि न तत्संज्ञायां विशेषाद्दर्शनान्मानस एव संज्ञायां बोध्यः एकेति पूर्वं गेहा
देरनुभवकालेन तेन सहैकज्ञानविषयतायोग्यस्येत्यर्थः तुल्यपरिमाणेति यत्रांधकारादिना तद्गतोपि ल
घुत्वाद्यननुभवात् तद्गतत्वेनास्मर्यमाणत्वे न व्यभिचारवारणाय तत्तुल्यपरिमाणत्वादि विशेषणं अंध
कारसत्वे तत्तुल्यपरिमाणादेरप्यननुभवो न स्यादिति तत्कालीनो मे ज्ञाना वस्तु ? साध्यते त
त्कालीनत्वेनातुल्यपरिमाणादियोगितया स्मर्यमाणत्वेपीत्यर्थः तेनोत्तरकालीन तत्तुल्यपरिमाणवत्त्वानु म ५
भवमादाय न दोषः नादेवस्थानं न्यवमप्रियवैकदेशेऽन्धकारान्मे ज्ञानमनुभवः अदेशांतरवत् दृष्टतुल्यपरिमाण मा ४
वत्ता नुमेयवत्त्वहेतुसत्वाद्व्यभिचाराद्धारोद्धारिरि एवंचान्यथानुभवेपि तत्तुल्यपरिमाणवत्त्वाशाएवपत्र
पु२ संस्कारोस्यादस्याद्बोधोवानतुमेत्र वत्तांशोपि तथापि व्यभिचारइति मेदयाकुः नतुल्यपरिमाणादिपदे
न तथात्वेनोर्जावित्वग्रहितो यथात्वेन तत्तज्ज्ञायमानतस्तवेसोपिग्रहात एव ततत्स्मिन्नस्मर्यमाणोसौ ।।१२५।।

प्यवक्तुं स्मर्यत एवं चोक्तस्थलद्वये हेत्वसत्वालोकव्यभिचारः अदृष्टकार्यिकात्मविषयेणोक्तं सर्वत्र प्रागुक्तास्ति
तास्थले तादृश्याव स्थैतरग्रहणासंगत्वाहः सर्वसाधारणं चानुमानांतरं श्रुतिपुराणेत्यादिनास्याविवेत हेत्वयोगस्य
तदुक्तं तदा मे घाता पवक्त तदामे चेतना प्येतरसकलतद्रूपलक्षकसमवाहितत्वे सति स्वगोचरानुभवजन्य
स्मरणविषयतावत्वं यत्नावानियमवन्मे चाविषयकतत्कालीनानुभवजन्यस्मरणविषयत्वाहः न च न दवक्तुं
शक्यानियमवत्वमेवादेः कार्यनिश्चयमिति वाच्यं आद्यमातिव्याप्यप्रयोजककार्यविषयविशेषमहात्म्यादिनाविच्छ
नाथ प्रातिमाहृ रिवतन्निश्चयसंगत्वाहः यथा चाहुः कश्चिद्विषयविशेषएवनादृशोयोग्यघट्टि नयाच्छनु
स रूपत्वेनास्मिन्स्मर्यमाणे अवक्त्रयं स्मर्यत एवेति· अन्ये तु मया येच्च कत्वेना स्मर्यमाणत्वादिति हेतु दृष्टव्यभि
न तत्तुल्यपरिमाणावत्तेयाः स्मर्यमाणेऽहेतुरयंनास्त्वात्सिद्धे त्व मावाद स्मरणं पृथक् प्रमाणं न प्रसज्यते यस्मै
तिव्वविशेषणाधस्यनेमत्रेतादृशादरभत्ययस्तत्र संस्कारानुत्पादविलोपादिसंभवाहः असमरणासंभ
वे व्याप्तिकाले मत्संगतिपस्य चानुभवे सति परस्मरणाविषयस्तद्वा यास्मर्यमाणत्वस्याव्याप्तिवा

रन्यथासिद्धत्वकं नन्वयोग्याभावग्रहस्यानुमित्यादौ सामान्यतएव प्रतिबंधकत्वकल्पनान्न दनाव ४
रासनत्वे कोपि कस्यापि नाहं शौक्ल्यप्रतीतिमयत्वकं विशेषणं तत्स्वचनायैव तत्तुल्यपरिमाणस्याविशेषणामि
त्येवेति एतावतानानुपलब्धिमनितरां किंचिंद्रियसहकारिणीति स्फुटं नन्वेवं तस्याः सहकारित्वमपि
कथं घटप्रमायां अभावानुपलंभस्याविषयाभावेनेंद्रियसन्निकर्षाभावेनस्यापपत्तेः दोषाभावेन तद्भ्रमस्या
प्यसंभवात् घटत्वमेव तज्जनकदोषस्यैव प्रतिबंधकतया तदनुपपत्तेः अतएव नाथ अहं त्वभावानुपलब्धि
स्यापि तथैव हेतुत्वकल्पनात् अतापि तद्धेतुत्वमिति चेन्न पीतसानुमितावपि पीतः शंखइत्यादिप्रत्य
क्षोत्पादनात् तथात्वात् तथा योग्याभावप्रत्यक्षाभावत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वमक्लृप्तमेव कल्प्यंत त्वयोक्तदोष
शांतिः एतेनासंसर्गाग्रहस्यापि विशिष्टज्ञानमात्रे हेतुत्वकल्पना पर्यवसन्नाया अनुपलब्धेरपि हेतुत्वमि
त्यपास्तं आनुमानिकपीततासंसर्गाग्रहेपि पीतप्रत्यक्षोत्पादेन सामान्यतस्तद्कल्पनात् इदं चेत
अस्तु नाम एवं तथापि अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिसत्वविरोध्यनुपलब्धित्वेनावश्यहेतुत्वं अन्य
था चक्षुः संयुक्ते पृथिवीपरमाणौ जलत्वाभावग्रहप्रसंगात् भावग्रहे हेत्वाभावोनुपलब्धेः प्रमेय ॥१२६॥
नु द

णादिस्खलितं दण्डाद्याश्रयत्वाद्वाऽव्याप्तिवारणाय पूर्वोक्तियुक्तेस्तु कथं हेतुत्वमिति शंकते नन्वत्र विशेषणतेति
समवायाभावाद्यतीदिय इति भावः अतिरिक्तेति लघ्वितिशेषः अभ्युपगमेवाप्यविसितीति वादे नेति भावः अ
धिकमिति घटवत्यतिप्रसंगस्तदवस्थ एवेति भावः दोषांतरमाह नन्विति अभावभूतलयोरिति शेषः के
वलभूतलस्य न दालंबनत्वदोषांतरमाह नेति घटवदिति न च भूतलमात्रबुद्धिः सेति वाच्यं भावाभावस्या
भावत्वादिति भावः ननु प्रतियद्यपि सव्यवहारो न भूतलस्य किंतु घटभूतलयोरित्यपि परे साक्षुर्यवीन
५२ थापि घटाद्रौ व्यवहाराभावे भूतलस्य व्यवहारलक्षवादसन स्यादिति भावः ननोपीति घटभूतलेंद्रि
यसन्निकर्षजज्ञानादपीत्यर्थः तथा च तदपि भूतलज्ञानमभावः स्यादिति भावः उक्ते निघटाविष
येत्यत्र नत्रयथस्याभावत्वादिति भावः यद्यपि तत्र तज्जातियोग्यविषयाधिकरणबुद्धिरेव नत्रयथ इति
नाभावाभ्युपगमदोषस्तथापि तत्र तत्रापि पर्यनुयोगे तदभ्युपगमे न वस्त्वेकेति भावः अवद्रास्ये
ति घटप्रक्षसपायाज्ञानेष्यक्ति [illegible] घायाः [illegible] स्थिलापासनेव्यवहारोऽधिकस्यावधे

हृ

ज्ञानिहेतु ष्टमेव तथापि तादृशरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यवधिगतत्वस्य व्यवहर्तव्यतयाऽवधेरपि व्य
वहर्तव्यत्वादिति भावः मात्रपदमुपलक्षणं तदुमात्रव्यवच्छेदार्थं तदेतिय यापिस्मरणाभावप्रयोजकत्वेनाधि
पि३ कारस्यतिति तदभिधानमयुक्तं तथा संस्कारोद्बोधकसहकारादर्शनाद्यभावप्रयोजकतया परंपरया प्रयो
जकत्वमस्तित्वनदुष्टमिति भ्रमं नव्यं ननु तत्र कंटकाभावो मास्तु कंटकाभावाभावो ज्ञातस्त्यापिनतेऽऽते
तस्यापि बुद्धिरूपत्वात्तद्भावे बाधे धःकुतस्तस्य कंटकसाध्यत्वात् तस्य च कंटकाभावाभावादन्यत्वादि
त्यरुचेराह नि ज्ञ नि ह्रति ननु तत्रापि कंटकादिबुद्धिसंतयस्त्य स्वरसादाह किंचेति नच यदि तं तव पक्षेऽऽभा
ममतु घटाभावाभावो बुध्यं तरमिति नो क्तदोषइति यदि ब्रूयात्तदा दोषांतरमाह यदिचेति अन्योन्यतिअ
भावज्ञाने सति ततस्ताध्यवहारासिद्धिरुक्तासिद्धो व तद नुपपत्त्याऽभावज्ञानमित्यर्थः नच घटाकाशादेर
ध्यक्षत्वात्तदभावस्य केवलान्वयिनोऽव्यापकमप्रतियोगिमद्धिकरणस्याप्रसिद्धातदभावाप्रसि
द्धिरित्यस्वरसादाह यस्कतद्रति अत्यंताभावेऽवृत्तिप्रतियोगिके न चेवं घटवतिघटत्वज्ञाने कत
लज्ञानप्रभावःस्यादिति क्तदोषापत्तिः नचान्योन्याभावो नास्त्येवअभावव्यवहारापादनं विष्टमेवे ॥१२७॥

तिवाच्यं तद्व्यवहारस्य संवादापत्तेः न च बाधितत्वेन विसंवादित्वमिति वाच्यं तादृशबुद्धेरेव तद्व्यवहारविष
यतया तत्र तत्त्वेऽबाधितत्वात् संभवात् इत्यत आह व्यधिकरणेति निरधिकरणेत्यर्थः साधिकरणघटादेर्घटा
वच्छेद्यव्यवहारे च घटत्वतो न्यूनवृत्तिस्येत्यादिकमेव तत्रेति नोक्तदोष इति भावः अत्र च प्रतियोगिमत्त्वाविषयक
तद्ग्राहित्वे तदभावापत्तिर्न दोषः तदभावस्य केवलान्वयित्वेनेष्टापत्तेः अभावमात्रव्यवहारस्य चाननुगमस्यादो
एवं षत्वात् अत आह समानाधिकरणेति प्रतियोगिसमानाधिकरणेत्यर्थः नचैवं न्यूनवृत्तिमात्रबुद्धिर्नाभावज्ञा
नकारणमित्यर्थः न च भावप्रत्यक्षे तदधिकरणन्यूनवृत्तिबुद्धेः कारणत्वं प्रतियोगिसत्त्वे च प्रागुक्तास्थिताधी
र्नप्रत्यक्षात् तदसन्निकर्षादित्यरुचेराह केवलेति उपलक्षणमिति यदि शोधवाक्यज्ञानस्याभावो न विषयस्तदा घट
वति न्यूनवृत्तिमात्रबुद्धेरभावाधिकरणबुद्धेश्च विषयकृतो न कश्चिद्विशेषः प्रतिपादित इत्यर्थ इत्यारुचेः
प्रागितियथापि न्यूनवृत्त्यायेनेदमयुक्तं तथापि न्यूनत्वविशेष्यकं उपनीताभावविशेषणकं च प्रत्यक्षम
स्ति प्रत्येतदुक्तमित्याह बुध्याश्चेति घटवद्भूतलबुद्धितद्भिन्नबुध्याश्चेत्यर्थः नान्योन्येति यदि तादृशान्
त्वं तदन्योन्याभाववत्त्वं तदा घटान्योन्याभावेपि स्वप्रतियोगिभिन्नत्वं तदवगाह्यं एवं च तेनैव परिहारस्य तद्वृत्ति

१२४ दासाश्रयः अन्योन्याभावातिरेणचेत्तदा तत्तदाश्रयमेवेत्यनवस्थेत्यर्थः अत एवेति अनतिप्रसंगादेवे
त्यर्थः नेवात्रेति भूतलमात्रविषयघटवद्भूतलबुद्धितद्भिन्नभूतलबुद्ध्योरितिशेषः नहीति अर्थं विनाप्य
नुमितः सत्वेऽरितिभावः धारेति एतद्बुद्धेः प्रतियोगिमद्भिन्नत्वानवगाहित्वपक्षे बोध्यं तद्भिन्नत्वप्रकारक
त्वोपगमेवाधर्मेदं एवं अत एव अग्रिमग्रंथोपि तथैवयुक्तं वतथा न हि विषयान्तरे सामग्री तेदृशयुक्तो ज्ञा
नव्यक्तिभेदो धारावाहिकबुद्धिगम्यवहारभेदप्रयोजकं इति ननु घटाभावव्यवहारे प्रतियोगिमत्वमाधि
करणविशेषणं ननु ज्ञानविशेषणमित्यत्र एवं विबुध्यं तत्वविग्रुसरित्यस्वरसादाह यद्वेति नचाधाराधेय
भावानुपपत्तिर्घटाभावे पटाभाववदुपपत्तेः नन्वाकाशाभावादौ प्रतियोगिमदधिकरणाप्रसिद्धिरिति चे
न्न तदनभ्युपगमात् तेनास्योक्तत्वादित्यके आकाशादेरभावानभ्युपगमेयप्रतियोप्रतियोगिकभिन्नाधि ॥१४
करणनिष्ठसंबंधः उक्तस्यार्थोद्रष्टव्यः अस्ति चाकाशप्रतियोगिकभिन्नः स्वनिष्ठः संबंधो ननु घटप्रति
योगिकभिन्नो घटवत्तिसंबंधस्य घटप्रतियोगिकत्वादित्यके वक्तव्यो घटाघभावस्थल एवोक्तलाघवात्
भावास्त्यभिप्रायेण कल्पांतरमितिदं निरधिकरणाभावव्यवहारेवस्वकिंच्य एवंल्य इति भेदस्यो तिन त्वन्योन्या॥१२८॥
के

ज्ञानत्वं कृत्युक्तेरिति भावः स्वरूपस्य भेदत्वे संवादमाह तादात्म्येनेति घटपटयोः स्वरूपस्य भेदत्वमपि भवति
दात्म्यत्वेनाप्रतीयमानत्वेऽपि प्रतीयमानत्वमित्यर्थः अत्र स्वापेक्षयापि स्वस्य स्वरूपभेदत्वं स्यादत उक्तं स
त्यन्तेऽप्रतीयमानतादात्म्याश्रयस्य स्वस्यापि स्वात्मत्वेनाप्रतीयमानत्वसंभवाद्युक्तदोषतादवस्थ्यमत उक्तं प्रती
यमानत्वमिति तदाश्रयस्य स्वात्मत्वेन प्रतीयमानत्वमिति नोक्तदोषतादवस्थ्यं अप्रतीयमानत्वं अप्रमी
यमाणत्वं तेन रजतत्वादप्रतीयमानत्वेऽप्युक्तेनाव्याप्तिः ईश्वरज्ञानमादायाप्रतीयमानत्वासंभवात् प्रतीयमा
नत्वपदी वैयर्थ्यं न वापीत्यक्षन्यायाच्च स्वमतेऽप्रतीयमानत्वाभावेन भेदलक्षणं भेदे न वाऽप्रतीयमानत्वानिवर्चनात्ति
न्ताधिकरणस्येवाभावत्वमित्यन्योन्याभावभेदलक्षणव्यतिरिक्ताभावमतेऽवनत्संनिवर्तते ... विवक्षितमित्या सू॰ ५
मितिघटवत्तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः ममापी
कुःसमयत्वेदन तत्रैव तद्भेदत्वादित्यत्याह ... मितिघटवत्तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः ममापी
त्यपलक्षणसुमयत्वेदपि द्रष्टव्यं ... इति न तु त्वदपि स्वरूपमेवेति कथं तदनिश्चयः एवं घटाभावेप्य
टोऽस्ति न वेति संशये यस्त्वथ यथा तथा ममापीति प्रतिलंदो तात्पर्यं हि अभावेपीति अतिरिक्ताभावेपीत्यर्थः
अभावत्वेति स्ववृत्तित्ववत्स्ववृत्तित्वे नित्यस्यापि केवलान्वयित्वे ... त्यात्राह पक्षसामान्यपदं जाति

129

परंतवचस्यवृत्तिविरहितिवासंतवप्रतिबोध्यं॰ अतएवोपाधौस्वरूपनिवृत्तिविरहेपिनदोषइत्याद्यायेनत्वांकेतेनचेति
अन्यथातत्राव्यक्रमदोषापत्तेरितिभावःआधाराधेययोरितितथाचाननुगमइतिभावःअभावाभावस्येतिपाद
वनत्राभावव्यवहारोभावत्वेनेवेतितदव्याप्तिनिरासःअतिरिक्तस्यानभ्युपगमात्तदाऽननुगमादेवाभावव्य
वहारइतिभावःसप्रतियोगित्वेतन्निरूपणाधीननिरूपणत्वंपरकीयत्वंपरविशिष्टत्वमितिभेदःसत्ता
त्य भूत्यस्यैवार्थंविशिष्यासाध्यमनुद्धरतिसत्तात्वंतेतिद्रव्यत्वाद्यात्मेद्रव्यव्यक्तिवदभावत्वेनाव्यांततयासत्तात्वं
नाभावअत्यन्तैवानुगततयाऽनुगमइत्यर्थःसत्तायामेवगतत्वादितिदोषसत्वेवदोषांतरमाहाभावप्रतितत्वे
वेतिआत्माश्रयादितिभावःएतच्चापाततःवस्तुतस्तद्ज्ञानेनप्रतियोगिनिरपेक्षंनवानिर्विकल्पकमिति
सत्तात्वावत्वेनेवज्ञानस्यानुगमकत्वेइत्यात्माश्रयइत्यादुःविधुरत्वेविरोधित्वं विरोधित्वस्येति विरो
धादत्रानितदव्याप्यामभावेपिसत्ताबोधसंभवेःतदवच्छिन्नसत्ताद्यवपिनेत्यपिबोध्यं॰ अनवस्थानस्येति
सत्ताबोधस्यात्मनिष्ठत्वेनतत्सहानवस्थायित्वमात्मनिष्ठाभावेऽव्याप्तंव्योमादावतिव्याप्तंचेत्यपिबो
ध्यंतत्क्तेति॰ स्वरूपत्वेऽननुगमःअन्योन्याभावत्वेआत्माश्रयइत्यर्थःप्रागितिअननुगतत्वाच्चेत्य ।।१२०।।

पिबोऽधिकरणतिलघ्याघातिरिक्तोऽभावपक्षेऽननुगमइतिभावः अनित्यत्वेतन्नाशेऽप्यगदभावप्रसूत्यं स्यादतइतिनित्यए
यवाव्यस्त्वाहतस्येति अभावेतिधंसंव्यवहारात्यर्थः नचाधिकरणबुद्धेरभावत्वेतदनुव्यवसायंविनाऽभावव्यवहा
रोनस्यादितिदोषनिरासायपूर्वोक्तमपिपुनराहएवंचेतिनग्रहणायेतिएतच्चस्वरूपेणज्ञातस्यबुद्धिविशेषस्यव्यव
हारकत्वपक्षेयदितुज्ञातियोगिमदधिकरणज्ञानत्वेनज्ञातंज्ञानंव्यवहारजनकंतदाग्रहणायेवैतदपेक्षेत्याद्कृतथा
हीतियघपिनिरुक्तदीर्घत्वस्यव्यवहर्तव्यतयातज्ज्ञानएवोवधिज्ञानापेक्षानदीर्घव्यवहारमात्रेतथापितदयंछेदोपि
परिमाणस्वरूपमेवतस्यचशेहाव्यवहारएवतदपेक्षेत्याशयः तादृशोतिमहत्त्वस्यैवदीर्घत्वमित्यभिमानः ननुयदितत
भात्रबुद्धिरभावस्तदोदनादौकेशादिजिज्ञासानुपपन्नातीविनाप्यधिकरणबुद्धिरूपस्यकेशाद्यभावस्यनिर्णयादित्य
तआहतत्राचेतिद्रव्यतायोग्यतावच्छेदकप्रतियोगितघाव्यतरयावत्तदुपलंभकसंपत्तिस्तथायकेशादिसूक्ष्मस्यान्न
तियोजिनोजिज्ञासाप्रियाहकेतिद्रव्यतासंपादिशरीरवतीतेनद्रव्यतायोग्यसत्त्वीत भात्राधीयताभावस्यव्यवहारिके
त्यर्थः ज्ञानापेक्षाभावव्यवहारार्थमितिनीषमुक्तस्यज्ञानाभावासरकीयज्ञानासमकोदुःखाभावोवाच्यस्तत्रा
कृमोक्षइतिकार्यादितिदुःखाभावव्यवहारलक्षणकार्यादित्यर्थः ननुपरस्यपरात्मविषयबुद्धिभावानप्रत्यक्षाकिं

130

तुअनुमित्यादिरूपानवतुमित्यादयोधारावाहिन्यः तथाचतदन्यपुरुषीयातद्बुद्धिरेवंतदन्यान्यपुरुषीयेत्यनंतात्म
नां साकल्याएवंचतादृशबुद्धिधाराकल्पनमप्रामाणिकंगुरुत्वेतिचेहनवकोनस्यात्तदेतोरितीत्यान्येनाधिक
रणग्रहस्यैवाभावव्यवहारकत्वाद्ध्रौसिप्रामाणिकत्वात् अतएवगौरवंनदोषः स्मृतिधारासंतवाह्य नचसंस्कारोद्बो
धकज्ञानसांतरत्वेनतस्याअविसांतरत्वंअदृष्टादेरपिनह्युद्बोधकत्वात् यद्वतदस्वरसादाह प्रतियोगिमदिति
प्रतियोगिज्ञानेतियद्यप्यत्वायमानुभवसिद्धंतथाप्यनुभवसाक्षिकत्वादिनिवेधयेतस्यवज्रिती तस्याविशेषणतयाविशे
षणत्वमनुभवेनैवनदाहितिप्रमितिपरंपरयातत्राप्यनुभवः साक्षीतिभावः नान्वैदंत्वेनतदनुभवस्यप्रतियोगिज्ञानानि
रपेक्षत्वात् अभावत्वेनतदनुभवतसापेक्षत्वं तथ्यममापितुल्यंघटवाड्भूतलरूपस्याभावस्यघटज्ञानसापेक्षत्वा त्व
दितिचेल्लाघवेनाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतियोगिज्ञानस्यहेतुत्वात् तादृग्भूतस्यापिअधिकरणारूपत
स पौंऽप्रतियोगित्वानुपपन्नेश्च व्यवहारीयूत इतिन प्रथमोतियोगित्वेनघटोव्यवहारीयतेनच्छुतत्वेनानुभूयतइत्य
र्थः तादृगितिसमाना कारकत्वेनतयोःकार्यकारणभावात् अन्यथातिप्रसंगादितिभावः नानीतिनत्वाति
रिक्ताभावःकल्प्यत इत्यर्थः तथेतिव्यवहारंत्यज्ञानस्याधिकापेक्षतयाकारणत्वानवधारणादित्यर्थः ॥१३०॥

अत्राचदीर्घादिव्यवहारविरहो बहत्वं तथा हेतुत्वे न कल्प्यो ऽननुगमादित्याह व्यवहारविशेषस्येति कृ अव्यव
हर्त्तव्यज्ञानादेव तदुपपत्तौ ऽधिक [illegible] ज्ञानापेक्षा कल्पनागौरवमिति भावः इष्टेत्यादि दूषयति कृत्स्नत्वेति
न लघुत्वमहत्त्वात्मकेति शेषः तथा च तज्ज्ञानं एवाधिकरणज्ञानापेक्षेत्यर्थः परं द्वित्वापेक्षमाधेयत्वं तत्यापीति गु
णगतजात्यनभ्युपगमादिति भावः तथा च कोपाधेरपि ज्ञातशिनिमित्ततया व्यवहर्त्तव्यत्वात् व्यवहर्त्तव्यज्ञानार्थ
मेवाधिकापेक्षेति भावः न च तदवच्छेदकं तस्य रूपमेव तद्बुद्धौ तेनानुगतं वा तस्य च रूपत्वेपि न स्यात् तेन गरूपेण ज्ञानं
तद्व्यवहारकं अन्यथातिप्रसंगादिति भावः अन्यं तु परिमाणस्य सावधित्वे मानाभावात् अस्मन्मते तदवच्छेदकतावच्छेद
२ कर्जाति प्रत्यक्षवृत्तिनिमित्तमेव सावधितानिरुक्तवादिति तदनुसारेणैव ग्रंथव्याचष्टे परिमाणत्वमहत्त्वात्मके ननु क्षते
घटाभावोनेति सप्रतियोगिकत्वानुमेवापि यथा तदभावस्य निःप्रतियोगिकघटात्मकत्वं तथा घटाभावस्यापि निः
प्रतियोगिकाधिकरणरूपत्वमस्तु न चाभावाभावातिरिक्तोपसिद्धांतात् यदि च स्वरूपस्य निःप्रतियोगिकत्वेपि त
दभावत्वेन ज्ञाने तज्ज्ञानापेक्षा न तदा तुल्यमिति वेन्न अत्र वदंति अभावासिद्धिर्द्वयार्थद्वयाप्रतिबंधनवत्वादेवा
प्रतिद्वंद्वितया कृ यु यायाभावसिद्धौ तदुत्तरकालमनवस्थया भावप्रतियोगिकाभावांतराभावधर्मिणो न स्यता

131 वत्वयपर्यवसानेऽपतीणोपि सानाभावग्राहकं प्रमाणं बाधते तत्पक्षीव्याविरोधात्फलमुखगौरवादिति घटत्वादिति
व्यतिरेकदृष्टांतः अनेनैवेति यद्यपि घटाभावेति वाक्यं न पदं तथाप्यनेनैवोपाधिना घटाभावग्राह्य अप्रतिरेतद्रूपा
वच्छिन्नप्रकारकं ज्ञानं तेन जन्यत्वात् न पत्र तात्पर्यं ननु घटाभावे घटो नास्तीति व्यवहारवत् आधाराधेयभावादिकं उप
पद्यत इत्यत्राये नाह दुःखवदिति भूतलाधारतोल्कपलक्षणं साध्यतया मोक्षरूपत्वमपक्षपदघतत्वस्यापि बोध्यं न
च साक्षात्कारानीतरेणोतिनेदमनित्योपपुष्पस्थितो सत्यामिति शापः तस्यापस्य धोतितस्य [illegible] चतुष्टयस्य यथाप्र
त्प्रकारेण यथायुक्ते मेति यावत् अभाववादत्वेन येन केनापि तद्धर्मेणैकपदार्थत्वं स्याल्कियते तथा तत्प्रकार
तायुक्तिमिति यावत् अनुपदमेव यदि वा भावघटीति प्रयोगानुगमार्थं चेत्यादिनापरमुखेनैव विभावयिष्याम
इत्यर्थः सा च युक्तिः प्रतीतिप्रयोगानुगमरूपेति बोध्यं तथा वा च तद्धर्मनिर्वचनस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन निर्वच
नेपरतोषः यत्तु येन धर्मेणैकपदार्थत्वमिति स्फुटएवायेतदनिर्वचनाद्धिरोधः समवायविशेषस्य निष्प्रतियो
गिकत्वेन प्रतियोग्यविशेषणकप्रत्यक्षाविषयत्वस्य [illegible] समवायसंयोगयोः स्यादत्राप्रतीतिविषयत्वान्नी
लो घट इति प्रत्ययात् संयोगनिर्विकल्पकसंभवाच्च न च ज्ञानानाद्यनतिप्रसंगाविषयातिरिक्तप्रतियोगिज्ञान
जन्यज्ञानविषयत्वस्यापि विशेषणतादितिना [illegible] अभावगतत्वेनाभायाह अन्यथा त्वाव विरोधित्वादेरेव ॥१२१॥

तथात्वमस्तु किमनेनेत्यत आह लक्षणे न किंचाभावप्रतियोगी घट इति प्रत्ययात् तादृशाभावप्रतीतिविषयत्वादित्यादिः अ
न्यथा साक्षान्न्यूनतिव्याप्तेः यद्वा घटः साध्यप्रतियोगीति प्रत्ययात्तेन तस्य तथात्वे न तदानुल्यं विशिष्टज्ञानसामग्री
नियमेन संयोगो निर्विकल्पकान स्फुरणमात्रं च अन्यथाऽस्माकं पि निर्विकल्पकसंभवात् अव्याप्त्यापत्तेः लाघ
वादिति समयपाविशेषयोगस्यावश्यकत्वादिति भावः समयविशेषणयोगादिति समयस्यायोग्यतया तथा योग्येन्द्री
द्रियएव तथा वा पनीतस्य ज्ञानं वाच्यमिति विशेषणत्वेनैव तस्य भानं स्यात् न विशेष्यत्वेनेत्याशयः प्रत्युत बहिरिन्द्रियक
स्येव विशेष्यत्वादिति भावः समयपदं इन्द्रियेण घट एव कालस्तत्र नियतदिति परोक्त्या तद्दोषापत्तिं तरमाह यद्वेति तौ तिद्भूतः
त्वपर्यन्तं संहितः पटो नाभावो हस्तस्येत्यर्थः स्वाधीनं घटानवच्छेदे वा प्रतियोग्यारोपयति तथा घटपति तदारो
पासंभवात् तत्र तत्त्वाभावसंबंधे सिद्धे तस्यारोपत्वं तस्मिन् भ्रान्तसिद्धेऽभाव
संबंधासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः संबंधांतरमंतरेणेति विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतालिंगितस्वरूपत्व
पस्य संबंधत्वादित्यर्थः ननु योग्यत्वस्यैव संबंधत्वं विशिष्टधीविषयस्य संबंधत्वात्तस्य च विशिष्टधीघ
टितत्वात्तथा च अत एव संबंधस्य संबंधिभिन्नत्वनियमेन स्वरूपसंबंधं परे दूषयंतीति अग्रिमग्रंथस्वरसो
प्ययमेवेति वाच्यं नन्वेवमनावस्थामानुपपत्तिः योग्यतायाः फलबलकल्प्यत्वेन तत्र विशिष्टप्रत्ययपर्यवसायात्

132

ग्यताव्यापकत्वान्न यत्प्रत्ययपरीक्षमापरं संबन्धेन तस्यापि प्रमात्वात् अन्यथा तस्याप्रमात्वे तत्र सर्वं बाधाभावः
तस्मिंश्च सति तस्याप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयः किं च योग्यतायाः प्रत्यक्षविषयत्वे धर्मिग्राहकविषयतायाः कथं का
चित्प्रमाकाचित्तिविभागः अतीन्द्रियाभावस्वरूपसंबन्धाव्याप्तिश्च न च स्वरूपद्वयस्य विशिष्टप्रत्ययाजन
कत्वादिति चेद्वच्चवदति. विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपद्वयस्य संबन्धत्वं योग्यतावच्छे
दकं वाच्यं तत्राभावे प्रतियोगिदेशान्यदेशादि आगतत्वादौ प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वं
अन्योन्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशत्वं न वान्यत्वं अन्योन्याभाववत्त्वं न च मत्त्वर्थानुयोगप्रतियो
ग्ये तत्रापि तद्देशान्यत्वस्य सत्त्वात् न चैवमनवस्था यत्र तत्र ज्ञातत्वात् प्रत्यक्षमनवस्था तु नास्त्येव. उक्तावच्छे
दकस्य प्रत्यक्षाविषयत्वात् अत एवातीन्द्रियाव्याप्तिरप्यपास्ता एवं चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्य संबन्धत्वेनाभि
धमानसंबन्धविषयकत्वमन्यत्र नेति प्रमाप्रमाविभागोपीति. प्रसंगात्कारणान्तरमाह विषयेणेति नयेति
अवच्छिन्नागावच्छेदेनालोकसंयोगाभावात् परभागावच्छेदेन चक्षुःसंयोगाभावात् नायं घट इति सामग्रीति न
दत्तायाम् दगहरत्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति अन्वयव्यतिरेकसहकृतप्रत्यक्षगम्यतया प्रत्यक्षोपस्थि
तविषयालोकसंयोगस्य कारणत्वे निश्चिते तेनातीन्द्रियपरमाणौ स्थितचक्षुरालोकसंयोगोन्यथासिद्ध इ ॥१२३॥

स्यर्थः किंच करणस्य कर्मग्राह्यस्य च जनकत्वात् आलोकोऽपि विषयसंयुक्तः कारणमन्यथा विषयसंयोगावच्छिन्ना
लोकसंयुक्तमेव चक्षुरपि हेतुरिति चक्षुर्विषयसंयोगोऽपि हेतुर्न स्यादिति भावः॥ अन्यथेति नहि चक्षुरालोकसं
योगो न हेतुरित्यस्माकमाकरग्रंथोऽस्ति किं तु विषयालोकसंयोगः कारणमित्येव तत्रास्ति न भोऽन्यकारणत्वे
प्रमाणमिति भावः चक्षुस्तत्त्वतोऽन्यथासिद्धत्वादिना स्वस्य न हेतुत्वमत एवास्वरसादन्यत्वमित्युद्भूतरूपेति ते तथा च
जः कारणतावच्छेदकमेवतावदिति भावः उद्भूतरूपतेजस्त्वमिति ननु चैवं दंड दंडत्वमपि घटहेतुः स्याद्यदि च तत्र
साक्षात्संबंधेन विनिगमकं तदा चापि तुल्यमिति चेन्न उद्भूतरूपाकर्षणादत्य लोकवृत्तिस्यापि हेतुत्वात् घट
त्वं तु नैवमिति भावः ननु चैवं दंडचक्रयोः परस्परस्य परस्परावच्छेदकत्वं न स्यादित्यत आह दंडचक्रयोरित्येतित
था च दंडादौ अन्यत्वेकमेवान्वयादिग्रहात् दंडत्वादिनैव हेतुत्वं अत्र चोद्भूतरूपतेजोभावसमवधानेऽपि कार्यानु
त्पादात् परस्परस्यावच्छिन्नस्यैव परस्परस्य तथात्वात् तथैव हेतुत्वमिति भावः गुणानामिंद्रियग्राह्यत्वे सजातीयसा
ध्यत्वेऽप्येकमिति उष्मघ्राणरूपयोर्व्यभिचारवारणाय हेतौ व्यञ्जकतेजः पदं रूपस्येति रूपत्वपक्षधर्मावच्छिन्न
साध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्तेजोगतोद्भूतरूपत्वं वा नोपाधिरित्यर्थः उद्भूतत्वमात्रं वक्तव्यरूपग्रहणे उद्भूतत्वस्य त
थाच प्यस्य नानात्वेन रूपत्वव्याप्योद्भूतत्वविशेषलाभाय त्वाकुः वस्तुतस्तु समव्याप्यत्वमिश्रायेणैव तेजोगतपदाच्च

133 पादानं अत एव समव्याप्यत्वमेव व्यभिचारेण दूषयति व्यभिचारेति तेजो द्व्यणुकगतोद्भूतरूपे व्यंजकत्वाभावा
दित्यर्थः ननु व्यंजकेति तेजोविशेषणमतो न व्यभिचारः विषमव्याप्यत्वमेवास्तु न तस्यापि दूषकत्वादित्यतो दोषान्तरमाह
गौरवेणेति उक्तोपाध्योः साध्यव्यापकता तदा स्याद्यदि तोयाद्युद्भूतरूपत्वेन व्यंजकता स्यात्तन्नैवेत्युद्भूतत्वस्य गु
रुत्वात् तथा च व्यंजकतेजोरूपत्वेनैव व्यंजकत्वात् तद्रूपहेतोः साध्यव्यापकतया उपाध्योः साध्याव्यापकत्वमिति
भावः ननु एवं लाघवाद्व्यंजकतेजोगुणत्वेनैव तथात्वमस्त्विति वाच्यं अलौकिकस्थले रूपस्य पुरस्कारे गौरवान्न्यस्य
रूपत्वस्यापि जातित्वेन गौरवाभावात् अन्ये तु समव्याप्तोपाधिपक्षे साध्यव्यापकतावच्छेदकमेव साध्य
व्यापकतावच्छेदकं न चोक्तोपाध्योस्तथा अथ मे व्यभिचारात् अन्वयव्यभिचाराद्वा विषयाद्युद्भूतरूपे सत्त्वेऽपि तम
सि तद्ग्रहाद्द्वितीये गौरवे उद्भूतत्वस्य व्यर्थत्वात् तथा च तद्रूपत्वेन साध्यव्यापकमित्याहुः अन्ये तु ब्रूमः तेजोव्यं
जकतावच्छेदके तावदुद्भूतत्वं जन्यमेवान्यथा चक्षुरादावपि तमसि प्रत्यक्षतापत्तेः तथा च रूपव्यंजकतावच्छेदकम्
व तत्र चक्षुषि एवं बाह्यव्यंजकत्वं च गुरुरूपस्य न त्वेवास्तु व्यंजकतेजोगतैरूपविरहादेवालोकस्थलेऽतिप्रसं उद्भूतं
गवारणात् न नु बिनिगमकाभावात् नैवमिति चेत् हंतैवं तर्हि तत एवोद्भूतत्वजनेत्रोक्तं यद्गुरुरूपस्य व्यंज
कत्वमन्यथा तेजोभागस्यापि गुरुत्वेन तत्राजनेत्रागोलकशरीरादिरूपस्यापि व्यंजकतापत्तेः न च ष्टाप ॥१३३॥

प्तिः अप्रसिद्धान्तात् किंचेवं व्यंजकीभूतस्यापि त्यागे रूपमात्रस्यैव तथात्वापत्तिः अतिप्रसंगस्य तादवस्थ्यात् जोऽव्यं
जकतये वा प्रस्तावात्तस्मादिदं चिन्त्यं किं चेति व्यंजकत्वेनोपगतरूपत्वमेवेत्यर्थः इदमपि तिअत्रावयवविपर्ययं
यं कारणीभूतेति व्यंजकत्वमित्यर्थः तेन तस्यावच्छेदकत्वेप्यदोषः यद्वा तद्विशिष्टरूपस्य कारणत्वात्
समवधानव्यतिरेकासिद्धावपि तत्सिद्धिराधिक्यलवेति अन्यथेति यदि तदकार्यसमवायो न प्रत्यक्षप्रयोजकम
त्यर्थः एकत्वमहत्त्वरूपलक्षणारूपत्वादिमापरापरत्वावानुपपत्तेरित्यपि द्रष्टव्यं रूपसादिनेति यद्यपि रूपनिष्ठ
स्यतस्य भिन्नत्वेनोक्तत्वात् रूपत्वव्याप्यत्वेप्यदोषः तथाप्यत्र गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तद्युक्तत्वादिनत्य
र्थतो द्रष्टव्यः न रूपमपीति न चैवं व्योमादिचाक्षुषत्वापत्तिः फलैकत्वस्योद्भूतत्वस्य तन्महत्वे सत्यभावादिति
भावः न च विनिगमनाविरहः स्पर्शोद्भवेऽपि परमाण्वाद्यप्रत्यक्षत्वया महत्वे तथात्वस्यावश्यकत्वादिति
वः प्रत्यक्षेति न चाविशेषपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं महत्वातिरिक्तसामान्यगुणोद्भूतत्वरूपसाध्याभावस्या
प्रसिद्धतया व्यभिचारेण तद्दत्तत्वाधिकैव व्याप्तेः अत एव ज्ञानादि व्यभिचारवारणाय मूर्त्तविपदम
पि ज्ञानत्वाद्याद्युपाधिकेन दृश्यरूपमहत्व मतान्तरीयत्वात् एवं रूपोद्भवस्याप्रामाणिकत्वेनैव
प्रत्यक्षयोग्यत्वे महत्वैक्येयमानाभावः प्रत्यक्षसामान्यगुणत्वेन हेतुनान्तत्र तदत्र एवं साध्यद्

बक्ष्द

१३४

साह महदिति अत एवोक्तहेतुना उक्तगंधस्य यद् दृष्टान्तेन रूपेण सिद्धावपि महत्त्वेपि तदुक्त व्यापकवृत्तित्वस्याति
वृत्तस्यादोषत्वादित्यपास्तं अप्रत्यक्षत्वेति तथा चाप्रत्यक्षप्रयोजकत्वादित्येवानुमानं कल्पनायाः सा साधुपपादक
विषयत्वादिति भावः नातीति तथा चोक्तलाघवादिना प्रत्यक्षताप्रयोजकतया प्रत्यक्षेति बंधकतया वोद्भूतरू
पजात्यभावः सिद्ध्यतीति भावः कारणेति कारणयोरूपात्मिनियोगेन प्रयोज्यात्स्यामित्यर्थः तथा चेति तथा च
गौरवं शमामलिकमिति भावः ननु तत्र प्रत्यक्षेतदुत्तत्वस्य प्रयोजकत्वे स्यादित्यत आह अन्यथेति एवं चानेक
सामग्रीकल्पनेन वापि गौरवमिति भावः न जातिरिति अतिरिक्तेति दोषश्च तथा च लाघवात् शुक्लत्वाद्यजातिम
त्त्वेनैव तथा कारणत्वमिति भावः [illegible] त्वमात्रमिति भाव परस्परशुक्लरूपत्वव्याप्य[illegible] दार्थं तेन नास्वरत्वे सत्यप्यदो
षः अत एव तदभावमाह उत्कर्षाभावादिति तथा च रूपत्वव्याप्योत्कर्षत्वेन हेतुत्वमतो नातिप्रसंग इति भावः न च
तस्यापि शुक्लत्वादिव्याप्यत्वाभावस्य नानात्वेनाननुगमः उत्कर्षत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनानुगतत्वासवदिति भावः
ननु नारत्नम्यं पाकजवृत्त्येवेति जलरूपादौ तदसिद्धेः अत एव तत्र शुक्लत्वमात्रमिति किरणावलीतिवत्तन्न तस्य
मतान्तरत्वात् न च यदर्थं कल्पस्यैव बाध्यत्वात् इत्यपीति एवं च यदि महत्त्वोद्भूतरूपवद्द्रव्यगुणादिप्रत्यक्षत्वे तं चैत
दाबाधि० चाक्षुषरूपमात्रे तत्र द्रव्यस्यैव नानान्यथासिद्धिः तदोक्तदोषानाबाधे० बाधादाविति अन्यथा तदीय ॥१२३४॥

नैवेद्यमिति ३

साक्षीपि न ग्राह्य एतेनेति भावः ननु संयोगविशेष एव न प्रतिबंधकः यो विजातीयस्पर्शवद्बलकल्प्य इत्यत आह संयोगस्यै
ति यद्यपि प्रतिबंधकत्वे नैगमो न दोषः तथापि विजातीयतरसंनिवेशे तथा नेमानाभाव इत्यत्र तात्पर्यं न तु देवाह मेव
मिति तथाप्याप सिद्धांत इति भावः दुग्धेति आप्यपार्थिवजन्यरूपादिकं संख्यानियारवारणाय द्रव्यपदं नि
मित्त नेदं द्रव्यत्वे दः एतन्मते नोद्भूतनाप्यनुद्भूतरूपाविरोधात् नजनिकपालादौ अवयविनि रकल्पनमना
वश्यकमिति निर्मितत्वं रूपवद्वितीयैतच्च वायुत्वादौ व्यभिचारवारणाय जप्रांदौ व्यभिचारवारणाय साक्षात्
इतरद्वाप्य जात्यव्याप्यत्वगर्भसाक्षाद्व्याप्य रूपत्वभावाच्च तेन तत्र तेषीति तत्र जातिपदं तेजसीति ता० ५
तुल्यत्वे रूपकादृशसत्वे यातियाह्यव इति भावः लाघवादित्यपेक्षायां आसयत कुसत्वादित्यपिडोर्थे अ
नेकेति एतच्च यद्यत्कर्षोजातिरूपस्तदावोर्ध्वं यदि वा दृष्टपरिमाणविषयत्वमेव तत्प्रत्यक्षाकर्षः मदाष्टवे
वयुक्तिर्बोध्या अतिप्रसंगादिति वक्तुसंयुक्तस्यस्पृक्ष्मद्रव्यस्यदूरप्रत्यक्षत्वापातादित्यर्थः नचेति अवच्छे
दकत्वे अन्यथासिद्धिगर्भमिति तयोर्विशिष्यानुगमसमावेशादित्यर्थः अवच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिगर्भेति किंच
न्यथैव निर्वाच्यं अन्यथैव द्रुपसंयोगहेतुत्वेऽवच्छेदकत्वादिदिश्यैहेतुनस्यात्स्यात्रायेनपरिहरतिनेतिन

135

न्न रूपरूपादिविषयत्वमेव तत्र प्रत्यक्षलौकिकविषयत्वाश्रयेनाहुः प्रकारेति द्रव्यइति द्रव्यप्रत्यक्षजनकतावच्छेदक बहि
र्भूतत्वमेवत्वमित्यर्थः एवं सति मीमांसकैः शंकितेन न्यायेति अन्यथा वायुर्मते प्रयोजकत्वे नास्योक्तिबाहुल्य प्रत्यये
चाकांक्षानुदयादिति बोध्यं तत्र बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे वायुरिति प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयो वायुरित्यर्थः यथाश्रुते
भागबाधासिद्ध्योः प्रसंगात् ननु पक्षतावच्छेदकैक्येन तद्दूषणीसमानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबंध
कतया वायुपरमाणुत्वावच्छेदेन साध्यहेतुमाव निश्चयेपि वायुत्वावच्छेदेन तद्रूपग्रहादिति चेन्नैवं एवमपि
तत्र तज्ज्ञानस्य न्यूनमतेन तत्त्वनिर्णयार्थवादकथायां निर्णायकप्रहारकविशेषणोपादानस्य सर्वसिद्धत्वा
दित्याहुः प्रत्यक्षइति स्वविशेष्यकप्रत्यक्षजनकइत्यर्थः तेन सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षविषयतया नासि
द्धसाधनं नच स्वविशेष्यकेमित्यर्थं वायोस्त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षेपि संयुक्तसमवायघटकतया हेतुत्वेन सिद्धसाध
नापत्तेः विषयतया प्रत्यक्षजनकइत्यन्ये यत्तु त्वक्संयोगप्रत्यासत्तिजनितज्ञानविषयइत्यर्थ इति तन्न वा
योस्त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षस्यापि तथात्वेन तद्विषयतया सिद्धसाधनापत्तेः नच तन्मात्रप्रत्यासत्तिजन्यत्वं विवक्षि
तमिति वाच्यं त्वक्प्रत्यक्षस्य स्पर्शादिविषयतानियमेन बाधापत्तेः एतेन विषयजन्यज्ञानविषयइत्यपा ॥१३५॥

स्तं॰ अत्यन्तेति अत्यन्तसजनकस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः द्वितीयो हेतुरसम्मतेन परैरद्रव्यानङ्गीकारात् नवो॰
तणद अत्यन्तस्य परस्परयोर्भेदाभावाद्विशेषणत्वाभावात् नवैवमपि सत्यत्वे वैयर्थ्यं स्यात् तस्य दृष्टविशेषाभावात्प्रमापगमो
हितिवाच्यं मतान्तरेण तस्योत्कर्षात् नव गापुत्थगुणके व्यभिचारः उत्कर्षस्य फलवैकल्यत्वेन निमित्तभेदनिमित्त
त्वे नयतत्रोद्भूतस्य प्रतियोगित्वादित्यादि कुः तत्रैवं द्व्यणुकादावपि तदभावात्सत्यत्वे वैयर्थ्यापत्तेः तस्यात्रानुमते
तस्य पक्षसमत्वाभ्युपगमेन न व्यभिचार इति भावः उक्तमादौ तत्रादिपदग्राह्यं वायूपनीत तत्रीतद्रव्यादि पक्षाधि
मीव हिद्रव्यत्वं साधनेति साधनेकदेशे इत्यर्थः स्पर्शवित्वभागेनावाव्यभिचारात् नवोद्भूतत्वं व्यर्थं साधनं तथा
मिश्रांकापारेण साध्यत्वात् वक्तेन स्कन्धरूपवत्वेन अत्यन्तप्रयोजकतया कार्यकारणभावादिविशेषस्यैव
साध्यव्यापकत्वं अन्यथाऽप्रयोजकं स्यादिति अन्योद्भूतपदं अत्यन्तपरत्वं यावत्समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेण
तद्दित्यादि कुः नन्वेति अन्या मीत सत्त्वेपि तदभावाप्रयोजकस्यैवोपाधित्वादिति भावः त्वमिति तथा च लगनु
विधानात् अत्यन्तसिद्धोपक्ष एव साध्याव्यापकत्वादिति भावः लौकिकेनेति नमोः प्रागन्वात येनापक्षत कृ॰ ३
यानाद्विशेष्यकानुमित्यसम्भवादित्यर्थः स्पर्शोति लिङ्गत्वाभिमततदीयस्पर्शाग्रहणादित्यर्थः विशेषेति व्रीतद्रव्या
पनायकतया व्रीतद्रव्याभिन्नत्वेनावधृतेतदभिन्नतायां वासिद्धवादित्यर्थः बाधकाभावादित्यसिद्धमित्या[illegible]त

136

अथवेति द्रव्यस्येति शेषः । प्रत्यासत्तिसंबंधमाहेत्यर्थ इति अतिसंबंधमुत्पादयतीति न चेति नवेति आकाशात्मनोरिति प्र
संगवारणाय जन्यपदं जन्यशरीरादिप्रसिद्धमादाय दोषतादवस्थ्यमत उक्तं द्रव्येति शब्दादेरुपनीतस्य चक्षु
षापि ग्रहात् दोषतादवस्थ्यमत आह विशेषेति आत्मविशेषग्रहणविशेषो विषयजलौकिकप्रत्यक्षविष
यत्वमिति यावत् तादृशत्र्यणुकस्य घणुके सत्त्वादाह गुणेति कार्येति कार्यमहत्त्वयोरनुपादाने आकाशातिप्रस
ङ्गस्तत्र तयोरुपादानं कार्यमहत्त्वचेतनसमानाधिकरणगुणवत्त्वं वा वस्तु साधयतीत्यसंभवमत उक्तं विशेषेति
विशेषगुणो गुणविशेषः उद्भूतत्व इति यावत् अन्यस्य इति धात्वत एवाह उद्भूतेति गुणेति द्रव्यस्योद्भूतगंधस्य
त्वापि द्रव्यं न घन इति नये प्राप्तिः तन्मते संख्यादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः तथा चोद्भूतरूपवत्त्वस्य चापि न
कं प्रयोजकमावश्यकमिति ना स्पर्शे अनुभूतरूपत्वादास्तवेति नवेति नवेदन्तात्स्यप्रकाममित्युक्तं वेनातीन्द्रिय
त्वपातः मं लिंगमपि तथेति वाच्यं योग्यस्येव प्रत्यक्षत्वप्रयोज्याः परम्पराधिकरणस्य देशात्वेनाविशेषत्वादाह
एतेनेति तयोः प्रत्यावदन्यस्य सत्त्वे न तत्कृतकर्मादेरनुमपत्वेनेत्यर्थः धूमस्य गौरवकारावच्छिन्नत्वकृताघले
पक्षेनेदं घटत इति आकाशरूपीत्र्येति परमते फूत्कारादौ संख्यादेरपि योग्यत्वेन विशेषपदेनानुवेन विशुद्धी
त्वप्रयोजकानि समत्वेकमवेति विपरीतमथ लाघवमित्यत आह यस्येति द्रव्येति एतत् आकाशावारणाय ॥१३६॥

आत्मवारणाय अहिः पदैस्तानाधकडूवमतेनेदंबोध्यं चक्षुरादिवारणायोद्भूतेतिविशेषपदैस्वरूपवचनीएतन्म
तेषुत्वाभिप्रत्यक्षेतिबोध्यं मापुमितिद्रव्यपदैस्पष्टीहैवत्येतिवारवारणाय अप्रयोजकमिदमित्याह नेतिद्रु
·अस्येत्यत्रद्रव्यपदं कार्यंद्रव्यपदं तद्धटदृष्टांतेन स्पष्टयति घटइति घटस्य त्वद्रव्यमित्यनुषंजनीयं अन्य
थाघटस्याविशेष्यतयाऽरूपमित्यादि नपुंसकलिंगमनचितंस्यादित्याकूतः नावममिविहन्नूत्रांकृतेनाचितिए
वमाव्यवच्छेदकत्वेनावमुद्घाटयति तथापीति दोषाभावेपीतिद्रष्टव्यम् यद्यादोद्भुदोषएवप्रतिबंधकोऽतएवात्म
मुख्येपुनस्त्वमेवसंख्यादिग्रहइतिभावः विषकृतेति हीयनीदयन्नायनरश्मोनिमित्तत्वात् प्रत्याययमिवेतिप्रत्याह
तेजसोरूपमित्यन्यथानुपगमादितिभावः न चैतादृश्यस्वरसोऽभावनैतद्बीजं तु एवमपिसोद्‌ तेजसः प्रत्यक्षत्वेत
संख्यादिप्रत्यक्षत्वापत्तिरिन्द्रियपिस्यात् । यद्वित्वत्वप्रत्यक्षेपि तदप्रत्यक्षे तत्वाप्रत्यक्षे
कत्वेन तन्निरूपमानस्यानुपगमादिति मन्यस्व तदा लाघवादुद्भूतरूपवत्त्वमात्रमेव तथास्तु यद्वा घ्राणादेः प्रत्य
क्षत्वेपि तत्संख्यादीनां निह्नदेवाप्रत्यक्षत्वापपत्तेः विभ्वाभिसारिसरूपसजातीयसंवलनरूपदोषान्नू
र तदुपवर्णितस्यापि तुल्यं अत्रस्वरसोतिस्माहस्तस्यपास्तीतियवतीतिवंद्याघ्रघ्राणांवेतिभावः सनवीनेप्रत्या
दास्माकमिति लिंगासिद्धिरितिप्रनामंडलस्य पस्यदत्रास्यपरोहसत्वान्नेहुदितलिंगनाध्यक्षेनाप्यनुमेयं भावी

137 इंद्रियनिरूपितव्याप्तेरतींद्रियत्वात्तद्घटितलिंगाधारतया अनुमेयत्वेनानवस्थानादित्यर्थः तज्जातिबहिरिंद्रिय
द्रव्यसाक्षात्कार इत्यर्थः न चास्यैव चाक्षुषप्रयोजकत्वे सामान्यविशेषयोर्भिन्नप्रयोजकत्वनियमो ऽन्यथैतावता
प्यंचाक्षुषत्वे रूपमेव ग्राहकसामग्रीसमावेशास्य प्रयोजकत्वेन तद्भेदात् ॥ अत एव नभसि सुखपनि अत्यन्त
द्रव्यत्वेनैव गुणादौ निःसंयोगादिकं च विशेषं प्रति प्रयोजकत्वाद्भिन्नप्रयोजकत्वनियमोपि नेत्यप्याहुः ननु द्रव्य
प्रत्यक्षतायामिव गुणाप्रत्यक्षतायामिव च न हि द्रव्यप्रत्यक्षतायामपि नैकं प्रयोजकमावश्यकं न हि द्रव्यप्रत्य
क्षस्य तद्गुणकार्यतावच्छेदकत्वमानाभावात् नावश्यं चाक्षुषत्वे उद्भूतरूपप्रयोजकस्य नियमिते उद्भूतस्पर्शत्व
त्वं स्पर्शविशेषप्रयोजकत्वं तस्य तु गतेन रूपेण सामान्यप्रयोजकत्वमिति द्रव्यग्राहकबहिरिंद्रियव्यक्तस्थ
चैकोद्भूतविशेषगुणवत्वं सामान्यप्रयोजकमस्तु न चैवं गौरवमिति वाच्यं न वायौ स्पार्शनत्वे उद्भूतरूपव
त्वसहितमुद्भूतस्पर्शवत्वं तथैति तुल्यत्वात् घमतु स्पार्शनत्वे उद्भूतस्पर्शमात्रस्यैव सामान्येन रूपेणाविशे
षरूपेण हेतुत्वमिति लाघवं अत एवोद्भूतगुणवत्वमुद्भूतत्वमेव वा सामान्यप्रयोजकं [illegible] एवान्ये चैवमति
प्रसंगः विशेषसामग्रीसहितायाएव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् चाक्षुषत्वस्पार्शनत्वरूपविशेषद्वय
सामग्रीजन्यत्वं नास्यैवेति न चैवमुद्भूतत्वमपि त्याज्यं तथा सत्याकाशादेरपि स्वरूपयोग्यतया कदाचि ॥१३७॥

कलावत्त्वर्यं तावापत्तेः उद्भूतत्वस्य च भूतविशेषगुणवृत्तित्वाभ्युपगमात् अन्यथोद्भूतरूपवत्त्वमतिप्रसक्तं
स्यात् तमसि तद्वतोपि सुवर्णस्याप्रत्यक्षत्वात् यदि चोद्भूतरूपग्रहसामग्रीरूपविशेषसामग्र्यभावात् तत्र त
था तदा तुल्यं न च तत्रापि तत्समवधानमन्यत्रेति वैषम्यं अयेतन्मात्रस्यापि सत्त्वात् । नव्यास्तु प्रत्यक्ष
त्वाविशेषेपि महत्त्वादौ संख्यादिप्रत्यक्षप्रकारादौ नेति सर्वसिद्धं तत्र च किंचिन्नियामकमावश्यकं तच्चान्विष्य
माणमुद्भूतस्पर्शवत्त्वे सति प्रत्यक्षत्वमेव तथा च यदि वायुरूष्मादिर्न प्रत्यक्षः स्यात् तदा तद्गतसंख्यादिप्र
त्यक्षं स्यात् न च तत्र प्रणिधाने सत्यपि प्रत्यक्षमिति बाधादिर [illegible] इति चेदिति । अत्र ब्रूमः यथा चोद्भूतस्प
र्शवत्त्वे सति तेजसि संख्यादिकमप्रत्यक्षं तथा वाय्वादावप्यस्तु यदि च तत्र संख्यादिकं प्रत्यक्षमेवेत्यभ्युपेयं
तदा वाय्वादिना किमपराद्धं किंचैवमुद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य कुद्भूतरूपवत्त्वमेव संख्यादिप्रत्यक्षतायां प्रयोजकं
पि तथा वायुः प्रत्यक्षः न चैवं गौरवं प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वादिति वाच्यं प्रत्यक्षत्वमात्रस्यातिप्रसक्तत्वेनालौकि
कत्वेन चावश्यं वाच्यत्वेन गौरवतौल्यात् परस्य गुणगतजात्यनभ्युपगमाच्च तस्मादेतत् [illegible] इति मा
नसे विषयत्वमेव सकलमेव विशेषदर्शनं प्रतिबन्धकं तथैवानुगतत्वादिति भावः न चैवं विशेषदर्शने सत्य
पि यथोत्कटकोट्यादौ संसर्गारोपः तथा प्रकृतेपीत्यर्थः तथेति अत्राचार्यादीवित्यं अनुमाने विशेषदर्शनमात्र

134 स्य प्रतिबंधकतया शीतस्पर्शेन वायवीयत्वानुमानसंशयः न चानुमानपदं ज्ञानपरं तथा च त्वचैव तदि
ति वाच्यं । वायुलिंगत्वारोपादित्यनेन न विरोधात् । एवं च मनसारोपादित्यप्ययुक्तं मानसेपि च विशेष
दर्शनमात्रस्य प्रतिबंधकत्वात् । न हि पीतः शंख इति त्वग्मकाक्षे मानसोपि तथा प्रत्ययः । किं तु शुक्ल प्र
त्यय इति सहृदयैर्नैवाकलनीयं । तदिदं आगुक्तं न हि पीतः शंख इतिवद् बहिरिंद्रियजन्योपमित्या
दिः । तस्माद्यद्यद्वियाकोस्य गोगिंद्रियविषयत्वमभ्युपगम्यते तदा परं न पीतः शंख इतिवद्विशेषदर्शनेपि शी
तो वायुरिति प्रत्ययस्तूपपद्यत इति युक्तमुत्पश्यामः । अनुष्णस्पर्शाश्रयि वायुलिंगत्वान्न दुष्टमिति वायो
मनसा तत्प्रत्ययस्तु न तथाविधसिद्ध इति भावः । प्रतिबंधकाभावे याहि थातीति द्रव्यत्वे लाघवादिति भावः
यदि च द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने नैकं प्रयोजकमावश्यकं तदा बहिरिंद्रियजद्रव्यप्रत्यक्षेपि तथैवेति तात्प
र्यं । चेष्टेति तदाकृते नैष्टत्वादिति भावः । विषयत्वाद्विशेषत्वादित्यर्थः । आत्मीयत्वं मदीयत्वं मे तच्छरी
रावच्छिन्नात्म वृत्तित्वमिति यावत् । एवमिति त्वक्प्रणालीमविदुषापि शीतो वायुरिति प्रत्ययादिति पर
त्वाच्चसुबर्थः । यदि च बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे लाघवेनोद्भूतरूपवत्त्वं तंत्रं चेत् सिद्धं प्रणालीकल्पनं प्रामाणि
कं तदा द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने तस्य तथात्वात् तथात्वेतु तुल्यमिति चेत् । तस्मादिति वायुर्न स्पर्शविशेष्य ॥१२७॥

कबहिरिंद्रियजप्रत्यक्षजनक इत्यर्थः तेन सामान्यलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षविषयतया न बाधः उद्भूतेति
त्यदेत्यर्थः तेन वायुपरमाणौ न साध्याव्याप्तिः न चैवं साधनावच्छिन्नेति व्यर्थं न्यायमते नोष्मादौ साध्याव्या
प्तिपरिहारार्थत्वात् यद्वोद्भूतपदं यथाश्रुतमेव साधनपदं पक्षधर्मग्राहकमानपरं तत्र बहिरिंद्रियजद्रव्यप्र
त्यक्षं किं तेन नवोद्भूतस्पर्शवत्त्वसाध्यानित्यत्वमिति पुरोक्तेरनुकूलं कोऽयमिति वाच्यं अस्त्वेवत्यादिना
बहिरिंद्रियजद्रव्यप्रत्यक्षतं त्वेनापि तस्य तेनोक्तत्वात् ननु बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणमस्ति
नेव इत्यधिकारे सजातीयाग्रहणादन्नादौ नादुपलभ्यत इत्यत आह अभिभवश्चेति लाघवादिति भावः ननु स्प
र्शोद्भूतमपि अनुद्भूतमेवास्तु रूपस्यैवोद्भूतत्वमस्तु न चैवं सुवर्णस्य वायुपलानुपपत्तिः स्यात्त
न्नलानुपपन्नेस्तु ज्यत्वात् न चैतदस्यात्रानिमेवत्वयोपष्टंभकमात्रस्यैवग्रहादिति वाच्यं माधुर्यत्वेऽपि
तुल्यत्वात् तस्माद्वनिगमकाविरहः ननु प्रभारूपतेजोन्तरकल्पने गौरवं मानाभावश्च न चैवमग्नेर्यत्र
केवलेन न चिरसंयुक्तस्य पटस्य दाहापत्तिः सावित्र्यादिसंबंधवदाहोपपत्तेः तादृशत्रासंबंधाभावाद्धेतु
त्वस्याहेतुत्वात् तादृशस्य संयोगादिति बोध्यं तदसिद्धमिति तथा चकस्याग्नावदनुद्भूत
स्पर्शवत्त्वमिति भावः सुवर्णस्योपष्टंभकपार्थिवभागस्य तादृशमिति घटादौ व्याप्तिवारणाय दाहसंयोगी

यत्तं आग्नेणदमप्रतिबन्धाग्निपरत्वे न प्रतिबद्धाग्निसंबद्धरूपतादौ न व्यभिचारः जले व्यभिचाराद् पार्थिवत्व
इति जलपरमाणुसंयुक्तत्वे नार्थान्तरवारणाय प्रतिबन्धकाग्नि स्वावयवावयव एव तथा च नत्संयुक्त
त्वे नार्थान्तरवारणाय द्रवद्रव्येति तत्र च न द्रवद्रव्यस्य मित्यर्थः स्फुटमित्याहुः ननु यत्र त्वग्निसंयोगेन
समानजातीयरूपमारभ्यते तत्र व्यभिचारः तत्संदेहेऽपि व्यभिचारसंदेहादिति पीतरूपांतरोत्पत्तिरिति विन्ना
श्चैव हरितं तस्मात्रूपविनाशेति पीतत्वाग्निसंयोगात्तेषामेकरूपमुत्प [illegible] द्यते [illegible] नियमाभ्युपगमाद्
तदुक्तं आत्यन्तिकत्वं साबाधितयान नु गत्वा अतोनुक्तं हि त्वक्त्वं अत्रापि पार्थिवत्वमनुषञ्जनीयं ननु
करकावत्प्रतिबद्धस्वाभाविकद्रवत्वं स्यादत आह नैमित्तिकेति तथा सत्यग्निसंयोगाद्यनुविधाना
नुपपत्तिरिति भावः तत एव नैमित्तिकद्रवत्वाद्देवेत्यर्थः नचापीति अनुमितद्रवद्रव्यपीत्यर्थः तस्य
त्वयापार्थिवत्वाभ्युपगमादिति भावः ननु तत्रोपष्टम्भकएव प्रतिबन्धकस्तत्र आह उपष्टम्भकेपीति
प्रत्यक्षेति बाह्येन्द्रियजप्रत्यक्षेत्यर्थः क्वचित्प्रत्यक्षद्रवद्रव्यपीतिपाठः अनवगतपितर्थेऽयाप्रिति
तत्प्रत्यक्षपदं द्रवत्वे प्रमाणादर्शनमात्रार्थं नेतु द्रष्टव्यमन्यत्र तेजो न तत्स्यापि संभवः न चपा ॥१२९॥

र्थिवरूपप्रतिबंधकत्वम पार्थिवत्वेमात्रं तेजोन्यत्वेपि तत्संभवात् दृष्टार्थित्वं तरप्रतिबंधकत्वादत्रनियतत्वेन
ज्ञो नरस्यापि नरदर्शनस्य सत्वाद्वैवविशेषापदित्तथात्वकल्पनं तदा पार्थिवविशेषे तथैव न कल्पनम
स्त्वोत्वे तेन उपष्टंभकरूपं प्रतितेजोद्रव्यत्वेन प्रतिबंधकत्वे लाघवात् उपष्टंभकानुमितमवद्रव्ये:
स्त्रदूपं प्रतिबन्धसार्थिवद्रव्यत्वेन प्रतिबंधकत्वे गौरवात्तथात्वमिति नैमित्तिकद्रवत्वनाशकरणा चैवि
जातीयरूपप्रतिबंधकत्वं चेत्यर्थः पिछापि नैमित्तिकत्वं तस्य न सिद्धं तथापि विजातीयनैमित्तिकं
तदधिकरणं ग्रोष्म्यं तत्राग्निसंयोगान्वयव्यतिरेकादुत्तरकाले गम्यमिति भावः प्रतीतीति तथा चोप
ष्टंभकद्रव्यपरोद्रव्यत्वेनात्र प्रतिबंधकत्वयापि तात्सिद्धिरिति भावः जलमध्यस्थितेनेति तथा च जल
स्थकेवलपार्थिवरूपपरावृत्तिप्रतिबंधकत्वस्यैव दृष्टत्वादन्यत्रान्यथानकल्पनं दृष्टविरोधादित्यर्थः
अननुगतत्वात् दृष्टविरुद्धमपि कल्प्यमित्याह लोके इति ननु यदि दृष्टविरुद्धमपि कल्प्यं नाद्य तदाथ ममा
त्रकेस्य नालाभवादेतदेव कल्प्यतामित्याह तत्त्वेति उपष्टंभकमात्रमिति तथा च दृष्टविरोधात्तेन तस्य
मावत्वमपोषं धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् तथा च गौरवमपि प्रामाणिकमिति भावः अनुभूयमाने

140

त्रिप्रत्यक्षगुणिनः गुणप्रतिबंधकत्वविरुद्धद्रवद्रव्यसंबंधस्य च विजातीयस्य प्रतिबंधकत्वं क्लृप्तमेवेति
भावः अत्यंतद्रवत्वाद्यधिकरणमिति अत्यंतपदं जलपरमाणौ नागवाध वारणाय उपष्टंभकेऽद्रवत्वानुपल्य
गमपक्ष एवेदमतो न तत्र बाधः असतीत्यादि हेतुविशेषणं पक्षे पिदेयमतो न जलकथ्यमाने घृते न बाधः न
यासिद्धिः विशेषणविशेष्ययोरिति विशेष्यासिद्धिं निराकृत्य विशेषणासिद्धिं निराकरोति नैवेति घ
टादावपीति पृथिवीत्वव्याप्यधर्मस्य गंधवत्त्व सर्वत्रापन्नोरित्यर्थः घृतं विहायेति घृतत्वजात्यादि साधारणा
वांतरजातिश्च नास्त्येवेत्यर्थकमेवेति भावः यद्यपि पृथिवीत्वत्वं पृथिवीत्वव्याप्यत्वमित्यर्थकेनेष्टदो
षः तथापि विपक्षबाधकतर्काभावान्न व्याप्तिरित्यवतारयति नापि पार्थिवमित्यत्र व्यभिचारं शंकते अ
थेति न चासतीत्यादि विशेषणस्य दत्तत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं पार्थिवत्व [illegible] यादृशमते तस्याविरो
धित्वात् हेत्वेकदेशजलद्रववत्वे नेव विरोधितया तदभावस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः अपार्थिवद्रववत्त्वेन
च सामान्येनाविरोधित्वं न तु तद्विशेषजलद्रववत्त्वेन तथा च तत्स्वरीतत्व मित्यमानाभावरत्यादाशयेना
न्यत्वेति पीतमिति एतेन अनेजो नागोसिद्धिवारणाय अद्भुतं पीतत्वद्वारणाय द्रवद्रव्येति अन्ये चिन्त्य
त्वप्रकारं तत्समानाधिकरणे तु विवादाध्यासितमित्यपष्टंभके नागोवारणाय असतीति विरोधिद्रवद्रव्ये॥१४०॥

वात्पदपा ...वास्येवस्यत्येम पार्थिव ... [illegible] ... तैं प्रतिबंधक॥ जलद्रववत्वे नैव विरो
धित्वात्॥

विशेषणेतेनोपष्टंभकीभूतद्रव्यत्वसंबंधितया नासिद्धिः पार्थिवद्रवत्वस्याविरोधित्वाद्वा अतएवस्वावयवा
वयव संबंधितयापि नासिद्धिः तादृशस्यैवाविरोधित्वात् पृथिवीत्वव्याप्यजात्या वा अनवेत्यव्यर्थ्यं निष्कर्षपरमाणौ व्यभिचारवा
रणाय द्रवत्वाविशेषणमनित्यत्वं बोध्यं नचासाधारण्यमिति विशेषणीयः सप्रतिपक्षोवा साधारणस्य दूषक
तायाधारं तत्रोह विशेषदर्शनादसंभवीत्यसाधारण्यं न दोषायेत्यर्थः यदीदमिति ननु घटादौ व्यभिचारः न
वद्रुतत्वपार्थिवत्वे विशेषणे तथापि दृष्टान्तासिद्धिः न हि तैले द्रवत्वमपितु तदुपष्टंभकजले तस्य पार्थिवत्वपा
सांसिद्धिकद्रवत्वाभावनिमित्तं च बाधनतु विधायितया नैमित्तिकतदभावादिति चेन्न तस्य व्यतिरेकदृष्टांत
त्वात् यद्वा द्रुतत्वेन विशेषणं तत् छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वे नत्तु छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वं विव
क्षितमिति नोक्तदोषः घृतवदिति यदि च पाठस्तदा सुगमएव ननु कृततेजस्त्वमेव साध्यं तथा च सपक्ष
व्यावृत्तत्वाभावान्नासाधारण्यगंधोपि किं तदपनेयार्थं अनुकूलतर्कानुसरणाश्रयासेने त्यनुत्रायेनाह
अन्येत्विति अत्रानग्निमतिबीजं कृततर्कानुसरणाविशिष्टसाध्यकरणएव अपास्तगौरवं तदनुसर
णाच तेजोमात्रवृत्तित्वोपाधौ छापितसत्प्रतिपक्षतादवस्थ्यमेवेति नाद्रवेति रूपवद् द्रुतवदित्यर्थः
अन्यथामनस्यादौ व्यभिचारात् भावहेतौ रूपवद्द्रवत्वे पदद्वयवैयर्थ्यापातः रूपवद्दृष्टांतस्य साध्ये गुरुतयायद्द

त्यादिकल्पांतरमाह ॥ ननु तोरूपवद्धोतिपदं पक्षविशेषणं रूपवन्मात्रवृत्तीति तदर्थः तेन नीरूपवृत्तिनतया
नार्थांतरितत्वस्य दृष्टतोऽकल्पिते अतएव लीलावतीप्रकाशोत तथैव पाठ इत्याह ॥ घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय सा
क्षात्सदं घटालोकान्यतरत्वे व्यभिचारवारणाय जातीति तत्र चोपाधिमात्रां व्यानिराकरोति नचेति नच प्र
धमानुमाने मनस्त्वादौ साध्याव्याप्तिः रूपवद्वृत्तित्वरूपपदस्य समनियतिच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् यद्यपि विरु
ध्या द्धरसारद्धनीरसे द्रव्यत्ववति साध्याप्रसिद्धिः अरसे मानाभावात् तथापि तदपि प्रमाणसाध्यमिति सा
ध्याव्यापकत्वाय सामान्यत एवतद्धेः नीरसं साधयति रसवत्त्वमिति अतएव तन्नीरसवृत्त्यत्वाभावजाति
योगित्वेनार्थांतरात् ननु तेजः सिद्धिरित्यपास्तं ॥ ननु नीरसमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वात् नचैवं द्रुततेजः
सिद्धावित्यनेन न विरोधः तेजःपदस्य नीरसपरत्वात् तावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयोगात् एतदनुमानसाध्य
त्वाह ॥ अ॥ ननु वृत्तीति एतच्च ॥ ननु वृत्तौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदं रूपवत्त्वपरं अतोनस्यन्दीयत्वादौ व्यभि
चारः नचैवमपि रूपवत्त्वे व्यभिचारः व्याप्यपदस्य न्यूनदेशपरत्वात् व्याप्यत्वस्य न्यूनदेशगर्भ त्वात्ववा न
चैवमपि तन्न घटान्योन्यत्वे व्यभिचारः न व्याप्यावर्घटितत्वमपि विशेषणं ननु घटावृत्तिस्पर्श
त्ववन विशेषत्वेन तथापि व्यभिचारात् अथ धर्मिपदं समवेतपरं न चैवमसिद्धिः रसवत्त्वपदेन ॥२४१॥

रसत्वावच्छिन्नस्यैवोक्तत्वात् इति चेन्न रसत्वावच्छिन्नस्य नानात्वेन पर्यस्यरत्व समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियो
गित्वेनार्थांतरात् पुनी रसासिद्धिप्रसंगात् अथ येन तरनिरूप्याघटितत्वं विशेषणमित्युक्तत्वं च व्यभिचारवारणा
१५ रणमिति चेन्न रसत्वस्य ताद्दशासमवायघटितत्वेनासिद्ध्यापत्तेः अथ द्रव्यत्वव्याप्यपदं गुरुत्वव्याप्यपरं अतो
नोक्तदोष इति चेन्न अद्रुतवृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः नच समस्तस्यैव तात्पर्यं द्रुतत्वे साध्याभावनिश्चये हेतु
संदेहे च संदिग्धानैकांतापत्तेः तद्धि तद्वारणार्थं जवतत्पदमिति चेन्न संदिग्धव्यभिचारविशेषणतापत्तेरि
ति चेत् रसत्वं द्रवत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं अद्रुतवृत्तिरूपव्याप्यमात्रवृ
त्तिजातित्वादित्यत्र तात्पर्यं हि समवायभिन्नेतरनिरूप्याघटितत्वपर्याप्तत्वमेव विशेषणमतो नोक्तदो
ज षमुत्पाहुः सामान्यतो दृष्टेनेति पक्षसंकेतोक्तोपाधिनिरासेन तस्य निष्फलकत्वादिति सारः अत्यंतेति
असतीति विरोधिद्रवद्रव्यसंबंधरत्यादि विशेषणं अतो न जलमध्यस्थघृते व्यभिचारः अनित्यत्वे द्रव्य
विशेषणं बोध्यं आद्येति व्यतिरेक्यपक्षस्य आद्ये तेजस्स्पर्शस्य अनुमानद्वयं इत्यर्थः मेयत्वादौ साध्याव्या
प्तिवारणाय मात्रपदं बलवद्विपक्षेति पचपिंडुतते जस्पर्शसिद्धौ साध्याव्यापकत्वग्रहे तन्मूहे यत्र हि
छिरित्यन्योन्याश्रयस्तथापि तर्केणाहतोः साध्यव्याप्यत्वेन तद्व्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति भा

142

वः आसिद्धः स्वरूपासिद्धः घृतेवनर्थेति ताहृश्योच्छेदाभाववत्त्वंहेतौ विवक्षितमिति भावः एवमपि द्रवत्वनाशोसति
यत्सुवर्णे न दृष्टं तस्यासिद्धिरेवेत्याह सुवर्णेति सुवर्णद्रवत्वंहीति तथाचाग्निसंयोगजन्यमस्यैवपूर्वं सु य
वनाशात्तत्द्रवत्वंनष्टयत्नेनंतरोसत्त्वसुवर्णेचोत्कृष्टद्वयोसादृश्यतिनानासुवर्णविषयाकृतत्वैकृतत्वा म
दिअतीतिनत्वैकसुवर्णविषयेति भावः द्रवत्वोच्छेदकेति अतएव घृतेनस्यो भाव इति भावः अग्निसंयो
गस्तिअत्राश्रयमात्राघत्रघृते द्रवत्वनाशाक्तद्योग्निवारणाय सत्यंतं सतियाग्निसंयोगे तत्कृतुकनाशा
प्रतियोगिवर्तित्वासंकृतविद्द्वयोरेवद्युतसामर्थ्यादिति भावः नैमित्तिकद्रवत्वेविशेषणं अतो न जल
परमाणौव्यभिचारः असतीति विरोधिद्रवद्रव्यसंबंधइत्यपि विशेषणं अतो न जलमध्यस्थितघृते व्यभि
चारः अतएव द्रुतोपष्टंभके न व्यभिचारः जलावयवविनितत्तद्द्रवत्वमग्निसंयोग नाश्यमेवेति जलव्य
तिरेकि दृष्टांतोक्तमिति ध्येयं नन्वद्रवत्वनाश्यानंतसंकंचिद्द्रवत्वांतरोत्पत्तिः कथं नेति चेत् तत्रयमा
श्रयकृतमेवास्कन्नतच्छेदकत्वं तथा च सुवर्णद्रवत्वमपि अग्निसंयोगनाश्यमेव द्रुतहृतस्यादिति
नीतिमुक्तकसुवर्णविषयेवद्रवत्वावच्छेदकाग्निसंयोगस्य द्रवत्वांतरोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वं घृतादावि
वेतितत्रअतीतिनानाविषयकः एवं चस्वरूपासिद्धार्थहेतुरित्याशयवानाहाथवेति सुवर्णेति तिय ।।१४२।।

घटपिठरसंयोगादिना तदुच्छेदे तत्समवधानं नास्ति तथाप्यग्निसंयोगजन्यद्रवत्वोच्छेदसमये तत्समवधानम
स्तीत्यर्थः घृतेऽपि नेदं तत्समवधानकाले द्रवत्वसामग्र्या तावान्न खलु व्यधिकरणद्रवत्वसामग्रीसत्त्वेऽपि समानाधिक
रणद्रवत्वसामग्र्यभावादिति भावः एवं चेति नच न तद्वयं व्यर्थं तत्त्वशरीरत्वाद्य तेऽपि समानाधिकरणद्रवत्वसाम
ग्रीविरहेण व्यभिचाराभावादिति वाच्यं अग्निसंयोगप्रयोज्यनैमित्तिकद्रवत्वमात्रनिष्ठजातिविशेषमादाय
घृते व्यभिचारसंभवात् … नद्रवत्वावान्तरपदवैयर्थ्यं तादृशध्वंसप्रतियोग्यवच्छिन्नजातिमद्द्रवत्वस्यैव हेतुत्वादि
ति वाच्यं द्रवत्वपदतत्सदृयोरन्यतरानभावेन हेतुद्वयेनास्य यदि यदादि द्रवत्वावान्तरसा… मान्यवत्वमि
ति पाठस्तदा द्रवत्वावान्तरसामान्यं यस्य तद्द्रवत्वावान्तरतद्वत्त्वमित्यर्थः तेन नासिद्धिः अन्ये तु घृतेऽपि तद्
त्तरादिध्वंसीति रेकविधेयैवतथाच नचापि समानाधिकरणद्रवत्वसामग्रीसत्त्वेन घृतादिद्रवत्वसमानजाती
यजातिविशेषमादायैव तत्र व्यभिचारात् सूक्ष्मपरमत्वेन चैवं नाशप्रतिसमवधानं नास्तीत्यनेन न विरोधः
समवधाननियमो नास्तीत्यस्य तदर्थत्वात् तत्समवधानकाले व्यभिचारादित्याहुः तच्चिन्त्यं घृतादौ द्रवत्वोच्छेद
८३ काग्निसंयोगस्य द्रवत्वावान्तरजातिविरोधकत्वात् अत एव तत्समवधानं नास्त्येवेति यथाश्रुते नोपेक्षणीयं के
चित्तु मध्यद्रवत्वमात्रवृत्तिनाशजातिसंदेहेन तद्धेतुसंदेहेन संदिग्धानैकान्तिकतापत्तेः तथा च यत्र

143

समानाधिकरणद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोग्यपगमपक्ष एवायं हेतुरिति । न चैवं विवक्षितहेतोर्जलस्थितघृतादावत्ता
वेनासत्त्वे इत्यादिविशेषणप्रक्षेपो विरुध्यते इति वाच्यं अग्निसंयोगे सतीत्यादिविवक्षायामेव तदुपादानात् अप
क्वतैलके द्रव्यत्वपक्षे व्यभिचारवारणाय तत्रापि तदुपादानादित्याहुः । चरमद्रव्यत्वं च नाग्निसंयोगनाश्यं किं तु ज
लसंयोगादिनाश्यं सत्याश्रये द्रव्यत्वनाशकाग्निसंयोगस्य द्रव्यत्वतिरोधायकत्वनियमादिति तदादायनासि
पं०५ द्धिः नैवं विनश्यद्द्रव्यस्थाग्निसंयोगाद्द्रव्यत्वोच्छेदमादायासिद्धिरेव इति वाच्यं । अविनश्यदवस्थाश्रयक
त्वस्य ध्वंसविशेषणत्वात् अखण्डाभावे च ध्वंसभावादिति । परमाणुपक्षतायामुक्तहेतावसिद्ध्यभावात्स
एव हेतुरित्याशयेनाह यद्वेति । परमाणुत्वेन हेतुविशेष्यत्वेन नोपष्टम्भके व्यभिचारः अत्र द्रव्यत्वात्य
पगमोक्तः अत एवोपष्टम्भकपरमाणावपि व्यभिचारो निरस्तः असतीत्यादिविशेषणदानान्नोपष्टम्भके व्य
भिचार इत्यन्ये । तत एवेति न च जलपरमाणौ व्यभिचारः जलान्यत्वेन हेतुविशेषणात् न चात्रासाधा
रण्यं विशेषदर्शने तत्स्यादासत्त्वादिति भावः । व्यतिरेकिणेति अत्रत्य वास्यतो विकल्पः प्रथमे जल
दृष्टान्तेनान्वयी द्वितीये व्यतिरेकीत्यर्थः हेतौ च द्रव्यत्वमपि विशेषणमतो न तैजसत्वसाध्ये व्यभिचार
स्याद्युक्तमिति अन्यस्य गुणेति शेषः अन्यथा प्रमाणे व्यभिचारात् अत्रैकदेशित्वे बीजं धर्मिकल्पनात एव ॥१४३॥

त्यादिकमेव॰ नचैवमिच्छादिकमपि नात्मादिकं साधयेदिति वाच्यं॰ इच्छादेः कृत्स्नद्रव्यवृत्तित्वस्य प्रमाणाबा
धितत्वात् अत्यल्पस्य द्रव्यत्वस्य तेजोवृत्तित्वेन द्रव्यमात्रवृत्तित्वके॰ अनेन सत्वं प्रथमं हिरण्यमित्यागमविरोध
स्य बीजमित्यन्ये॰ उपोद्घातेनाह न चेति निशातेति॰ एतच्च नैयायिकादिकरणके सुखबाधकत्वे बाधासिद्ध्यो
र्वारणाय जन्यत्वमप्यपि पक्षविशेषणमतो नेश्वरज्ञानस्य सुखबाधः न च ऋत्यासेन ज्ञानकरणज
न्यत्वमर्थं इत्यन्ये रूपादिप्रत्यक्षांशे सिद्धसाधनादाह सुखादीति॰ सुखादिस्मरणे बाधादित्य
तोऽनुभवपदं इंद्रियजन्यो विषयप्रत्यासन्नसंयोगिकारणजन्यत्वार्थः अन्यथेन्द्रियस्य म
नोऽगमनतया मनसोऽसिद्धिर्दृष्टान्तासाध्याप्रसिद्ध्यापत्तेरिति॰ न चैवमिन्द्रियजन्यत्वलक्षणं तत्रासि
द्धमेवेति वाच्यं॰ मनःसिद्धेनन्तरं तदुद्देशेन वाच्य॰ स्वान्तरवृद्धिहेतिस्वव्याप्यस्थापकगुणाङ्कुरस्कारणोवत
सरेतोरिति नावच्चाच सर्वज्ञानजनकत्वान्न कृपणमड्डबोध्यं॰ ननु मनो घ्राणादिभिन्नत्वे विद्याधि
योधात्मकमेवेत्यत आह गन्धेति न हि निःस्पर्शस्यापि॰ मनसः सावयवत्वेनोपगमाद्बाधकं पुनरत्र तर
माह लाघवादिति॰ अवयवकल्पनायां गौरवादित्यर्थः एवं सिद्धे मनसि प्रसंगाद्धदमनमाह तच्चेति

नित्यत्वइति अंत्यावयविनिव्यभिचारादाह सत्वंतं अनारंभकद्रव्यत्वमप्रसिद्धमिति प्रथमद्रव्यपदं जलपरमा
णुरूपादौ व्यभिचारादाह चरमद्रव्यपदं विशेषेति विशेषपदमप्रसिद्धिवारणाय अन्यत्वमत्पृतानावयव
मनोनघटादावाद्यक्षणे व्यभिचारः आत्मवदिति अथ मआत्मादिवृत्तिविभोर्वक्तनीयचतुर्थयोः कालो दृष्टांतर
स्यार्थः स्यमतावच्छेदेनाह साधनेति अन्यथापक्षएवसाधनाव्यापकत्वात् नन्विति अकुसंयोगेनसिद्धसाध
नादाह मूर्तेति चंदनसंयोगेन सिद्धसाधनादाह असमवायीति अतएव शरीरात्मयोः संयोगेनार्थांतरं
तदन्यत्वमपिमूर्तविशेषणमित्यन्ये मूर्तसंयोगासमवायिकारणकमितिकृतेशाह जन्यशब्दे व्यभिचारइति
जातिगर्भेति गुणपदस्य घटार्थं गुणत्वावांतरपदं नाद्यशब्दे निःसिद्धापिगित्येनार्थेनिस्तारणाय शब्दसुखा
न्यतरत्वादिकमादायार्थांतरादाह जातीति जलावयविनिमहत्वे व्यभिचारादाह नित्यवृत्तीति परमाणुरूपे
व्यभिचारादाह नित्येति आत्मवृत्तिविभुत्वे व्यभिचारादाह विशेषणेति इदमतेशब्दस्यद्रव्यत्वादुपपासिद्धेर्दृ
ष्टांतांतरमाह पाकजयत्नेति अनात्मेति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधीनामन्येषां त्वस्य प्र
थमस्य च प्रवेयज्जन्यपरिमाणवृत्तिजातियोगिन्यात्मपरिमाणोवृत्तीयस्यचतुष्टयादिसंयोगे घ्राणवृत्ति
गंधादौ च साध्याव्यापकत्वादिति तोऽप्रंशाहे साध्याव्याप्तिमाह शाह भिन्नोति सत्तामाह कल्पादोषजनाद्व ॥१४५॥

स्थ्याद्याह गुणेति ननु विशेषणपदं व्यर्थं निकमहानुद्भूतेति ध्वंस्यामहत्वस्यापि प्रत्यक्षत्वात्तत्पादोषतादवस्था
द्विधेत्यत्रोपदमिति वाच्यं अनुपनीतमाह कत्वस्यापत्रपवाच्यत्वात् अन्यथोपनीतगंधादेरपि प्रत्यक्षत्वा
त्तस्यं न वाह्यप्रत्यादवस्थापत्तेरिति चेन्न विशेषणपदस्यैवानुपनीतादिपरतया तदर्थलाभादित्यके:
अखंडाभावे वैयर्थ्यनिवाद इत्यन्ये नन्वनुकूलतर्केणाहेतोः साध्यव्याप्यत्वेन तद्व्यापकत्वे न साध्या
व्यापकत्वतयातेषामनुपाधित्वमित्यत आह प्रयोजकत्वाभावेति अस्त्वेवेति तस्येवासमवायिकारणत्व
मस्त्वकार्यैकार्थसमवायस्य सत्तेर विशेषादित्यर्थः वेत्नवानुमानेप्रतिकूलतर्कमाशंकते अथेति कार्यपदं
विशेषगुणपरं अतो न कर्मजन्याकाशसंयोगे व्यभिचारः अत्यंतायोगव्यवच्छेदादि नेदं न नियमोविक
ल्पयतीति किमितितद्धीयेति तथाचोक्तनियमोऽप्रयोजक इति भावः उपाधिस्वच्छेदकतथात्वगौरव
मितिभावः नान्येति तथाच ननियतोपाधिकत्वनियेन गौरवं स्यादिति भावः युगपदुत्पन्नेति युगपद्विष
मान्नेत्यर्थः तथाच सुखावच्छेदकयोगपद्यादपि मनसो वैतत्कमिति अबाधितेति पादे मे सुखं शिर
सि वेदनेत्यनुभवादित्यर्थः एतेनेत्येव विहृणोति तिमिरेति एतत्प्रत्यक्षकानिश्चायेणात्मा
मिकादौ शरीरव्यापकत्वमिष्टमेवत्याह आत्ममानिकेति। पतद्देशावच्छेदेत्या दकनियतदेशा

तं० नि०

यत्नोऽसत्त्वेनानुनियामकापेक्षेति इच्छाविशेष एव तथेत्याह शरीरे आवश्यकत्वादिति तादृशप्रयत्नोऽपेक्षाविच्छा
175 विशेषस्य नियतत्वाच्चयादित्यर्थः अतिप्रसंगादात्ममनोयोगमात्रं तु न तद्धेतुरित्याह नियतेति इच्छाविच्छा
वश्यकत्वादित्यंतं तत् अन्यथा तु पालपक्षेऽपत्नस्याणुदेशशरीरमात्रदेशाश्रयं स्यात् अन्ये तु सुखादौ
तन्निमित्तावच्छेदेनात्ममनःसंयोगोऽसमवायीतन्मोचे सुखाद्युत्पत्तेर्नान्यत्वेति पर्यंतग्रंथविकिरव नमयेल
घुत्वाच्चेत्यनंतरं न ज्ञानोपलभ्यग्रंथपतनमेकमिति न संप्रदायिकमित्याहुः सर्वत्रदोषमाह नानेति तथा
चेति आवश्यकत्वादिति भावः एतेनेत्येव विवृणोति इंद्रियत्वमिति तथाहीति इंद्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वे
नार्थांतरवारणाय स्वविषयसंबद्धानीति मैत्रस्यापि घ्राणादिकं यदा स्वविषयसाक्षात्कारजनकं त
दापि तस्य प्रत्यक्षांतर्गमापत्तेर्न तत्र बाधोहेत्वसिद्धिश्च स्यात् तत्र च चाक्षुषज्ञानं वत इति कायव्यूहाव
स्थघ्राणादिसाधारणाय स्वत्वेन तत्रोभयबाधासिद्धिरित्यत आह मैत्रस्येति कायव्यूहस्थस्येत्यर्थः न
नु साध्योऽत्र सामान्याभावो विशेषाभावो या नाद्यो बाधादित्यत आह नान्यः शरीरप्राणसंयोगमूलत्वेनार्थांतरादि
तिचेत्तन्न तन्मूलत्वेन तदसमवधानादिनाऽस्यांकितत्वात् शरीरप्राणसंयोगसमवधानस्य च तदासत्त्वात् ॥१४५॥

अन्यथा चाक्षुषज्ञानानुपपत्तेः मैत्रीयत्वमपि साक्षात्कारविशेषणमतः परकीयतद्विषयसाक्षात्कारहेतुसं
योगाभावेनार्थान्तरं न चैवमप्यागामितादृशसंयोगाभावेनार्थान्तरं तज्जातीयासत्त्वं तत्स्यापि संयो
गविशेषणत्वात् स्वपदं चक्षुर्घ्राणादिपरमेव न तु समभिव्याहृतमात्रपरं तेन घटस्य दृष्टत्वे स्यापि विषय
त्वेपि स्वपदस्य घटपरत्वाभावात् साध्यसाधनयोर्न वैकल्यमित्येके। अन्ये तु स्वविषयत्वं स्वजन्य
साक्षात्कारविषयत्वं तच्च घटेपि स्वस्मिन्नस्तीति न दृष्टान्तासिद्धिः अयोग्ये परमाण्वादौ स्वविषयाऽ
सिद्ध्या हेत्वगमनान्न व्यभिचारः द्रव्यपदमप्यधिकं हेतोः अबोधे रूपमतो योग्यानुपलम्भाभावादात्मवेसा
क्षात्काराजनके न व्यभिचारः न च विषयाभावादनुपलम्भ गुणादिसाक्षात्काराजनके श्रोत्रादौ व्यभिचा
रः विद्यमानत्वेनापि स्वविषयविशेषणात् न चाधिकारकाले स्वविषये साक्षात्काराजनके सुवर्णे व्य
भिचारः रूपाग्रहेण तदग्रहणादिति वाच्यं रूपे गृह्यमाण एव तद्ग्रहात् रूपग्रहसामग्री तत्कृतेन किं स
यद्ग्रहे तथात्वोपपत्तेः न कालिकसंयोगस्य व्यवहितत्वेन साध्यसत्त्वात् न कतदानीमिति स्यात् सिद्धिर्वा
रकत्वेन व्यर्थत्वम् असिद्धिर्वा रकत्वात् न च साक्षात्काराजनकत्वादित्येवास्तु तच्च असिद्धमेवे
ति वाच्यं तस्य परमाण्वादौ व्यभिचारितत्वात् दोषाभावे सतीत्यपि विशेषणमतो दूरत्वाति व्यादि

दोषेऽस्य विषयसाक्षाज्जनकेन व्यभिचारः नयात्रकालिकव्याप्तौ साक्षात्कारस्वर्गविरोधव्यभिचारः अ
जनकत्वस्य फलानुपहितपरत्वात् अन्यथासिद्धापत्तेरिति वाच्यं तदानीमित्यस्य तदव्यवहितोत्त
१४६ रक्षणादुत्पत्यर्थाद्गीति दिक् एकैकपक्षेऽपि दृष्टासिद्धिरित्याह एकैकेति नतु संयोगेनेति व्यर्थं तथा
चादृष्टाद्यसम्भवहितत्वेनैवार्थान्तरमित्यत आह नचेति ननु धर्मसंयोगवददृष्टविलंबस्स्यादित्यत वंध्या४
आह इन्द्रियान्तरेति ननु सर्वविषयग्राहिमन एकमिन्द्रियमस्तु युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरदृष्टविलंबादेवेत्यपि ना
वाह् सुवचं स्यादित्यर्थः तथा चान्यत्र यथा तथास्तु ज्ञानहेतुत्वाकल्प्यनादृष्टविलंब इति भावः एवं चक्षुरि
न्द्रियं सान्वयान्तु विधानमन्यथासिद्धमित्याह कुत्रसावेति एतच्च मनोणुत्वपक्ष एवोपपद्यत इति भा
वः नचैवमिति दंडादेरपि चक्रादिसहकृतस्यैवावैशेष्यस्य कारणत्वादित्यर्थः तस्यापीति चक्रा
देरपि हेत्वंतरस्य स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकित्वाविनिगमनाविरहेणोभयोरपि हेतुत्वादित्यर्थः अनुग
तेति घ्राणेन्द्रियचक्षुरादिकर्मणा घ्राणेन्द्रियसुखाद्यवयवमनःसंयोगेन तदुत्पादनादित्यर्थः अतएवाह
जातिसंकरेति अन्यतरकर्मजत्वाद्वेति दोषः त्वन्मयेति मनःश्रोत्रसंयोगो नित्य एक एवेति
तत्रैव जातमसंभवीत्यपि बोध्यं तस्यैवेति तस्यैव यौक्तिकसमवधानवतो मनस्येव [illegible] किं ॥१४६॥

विभुनानिरिक्तेनेत्यर्थः एकं करणमिति नानाकरणेनैकत्र पिंडे नानापरत्वस्यैकदा जननाद्व्यभिचारात्
हरकमिति एकेनैव पिंडेन तदुत्पादनाद्दोषतादवस्थ्यमादाह करणमिति पिंडस्याधिकरणं न तु करणं
एकेनापि मनसा क्रमेण नानाज्ञानोत्पादनादेकदेत्युक्तं नन्वेकावच्छेदेनेति देशे एकत्रेति व्यर्थं एकस्य त्वेयन
कर्मण्यन्यकरणावच्छेदेन युगपच्छरीरवाहुसंनिष्ठसंयोगद्वयजननेन व्यभिचारवारकत्वादित्यके एतदस्वरसाद्
वतद्भूतयपदस्थाने तुल्यदन्नेवेत्यकक्रमित्यन्ये यद्यपि तद्दम तत्राद्दष्टस्य विभुत्वेनाजन्यत्वान्न तत्र व्यभिचारः
तथापि परमतेन बोध्यं तस्येति तथा च यथा परसामग्र्या अभावेन कार्यानुत्पादेन सह कार्यंतरकल्पनं
तथा न करणकल्पनमपीत्यर्थः इति दिक् इमाइँनसद्भुतेरमत आह कारणस्येति कारणाभावेनेति कु
रणाधर्मास्तदानीमपरज्ञानं इति तस्यासकल्पत्वादित्यर्थः युगपज्ज्ञानमिति एकदापि वहिरिंद्रियजन्यमे
कं ज्ञानमि[illegible]त्यर्थः विषयस्येति तस्यैवेंद्रियाजन्यत्वादिति भावः ननु रूपादिमात्रग्राहकत्वेनैव च
क्षुरादिसिद्धेस्तदन्यगुणग्रहणस्यासामर्थ्यादिति तज्ज्ञानमसंभवीत्यरुचेराह वस्तुतस्त्विति नन्व
गोत्यनिर्विकल्पकानंतरमन्यतरविषयकज्ञानोत्पत्त्याविवादमेवाज्ञनियामकमस्त्के यथा च

167 तत्रनोक्तयाविशेषणकेसमूहालंबनेतथात्रनयुगपज्ज्ञानमपीतिचेन्न· अणुनामनसादृष्टेनैवोपपत्तौअ
दृष्टकल्पनानवकाशादन्यथामनएवनकल्प्येतेतित्ताकः·समूहेति·अत्रजातिसंकराद्यत्तावात्फलैक्य
आर्थःसमाजइत्यर्थः·रूपादिकुल्यन्यायेनग्राहकेपिअनुसानत्वमित्याहनाचेति·ननुमनोवैकस्यो
भमनःसंयोगविशेषाभावाच्छब्दग्रहणियमे नस्यादित्यत्रदूषणमतोऽणुत्वमेवकल्प्यमित्यरुचे
राहान्वेतेति·प्रतिबंधकत्वमनुनेगतस्यापीत्यस्वरसादाह हेतुत्वेचेति·जातिसंकरेति·यद्यप्यत्रा
नवतरकमर्जित्वव्याप्यमेवतथापिकग्रहहेतुग्रहप्रतिबंधिकाजातिरेकाऽन्यावधीयतीनातया
रूपनयगोचरसमूहालंबनदर्शनेनतज्जनकमनःसंयोगेसत्वेनसंकरइत्यर्थः· ऽसएवेतिय
द्यपितःस त्वपाधिस्तदेवमनोस्त्वलंतदन्यमनःकल्पनयेत्यर्थः·ननुत्राष्ट्रानामेकैकादिग्विशी
तनयासर्वविच्छेदेनश्रोत्रमनःसंयोगाभावान्नैकदाग्रहइत्यतआहानिकटेति·तथाचापीति·यु
गपत्सच्छमानविंशतिगाथानांग्रहोनत्वत्येवत्यर्थः·अनयेतिप्रत्यक्षानुकूलेत्यादिकृयेत्यर्थः
दृष्टापत्तिमात्रांक्यादनयेति·युगपन्नावज्ञाथाग्रहोऽनुभवविरुद्धः·सर्वत्रानुभुसासत्वेकाविदु ॥१४७॥

पेक्षाज्ञानमित्यस्यापिविनिगमकान्तरेणेनयत्कुमन्त्रावयवाद्दित्यापिबोध्यं इत्येतत्त्राहुरितरमथोक्तमित्यनु
न्मयेयविअतिप्रसङ्गः कल्पान्तरमाह यद्वेति तर्हि समीपकथादूरपियह संशब्दाकथं कोलाहलधीरित्यत
आह बहूनामिति ननु कथमेवं कल्प्यत इत्यत आह ईतेति न चैवं तत्र एवबुभुत्सितस्यापि कत्वादित्य
हानस्यादित्यत आह तस्यामिति अबुभुत्सितत्वाद्दृष्टेवैकत्वादिग्रहप्रतिबन्धकत्वं ककुत्त्वाद्दृष्टसमाजस्येत्य
र्थः ननु बुभुत्सितत्वादेः कथानिकत्वादिप्रकारणायुगपज्ज्ञानापत्तिरित्यत आह एककालीनेति अनिया
शादिति तस्यांसत्यामपि तत्प्रकारकेतदनुत्पादेनान्वयव्यभिचारादित्यर्थः तथा च कोलाहलमात्रज्ञानं
तत्रोत्पिन्नायत्त एतच्च विजातीयककुत्वाद्यबुभुत्सापरं सजातीय ककुत्वाद्यबुभुत्साया हेतुत्वे तात्पर्यं वः प
च्चितितथा च कोलाहले श्रूयमाणे एव नबुभुत्सितत्वाद्यग्रहप्रतिकावः एकोवितथा च सुखदुःखे सण्यभ्यो
जके मकदा सजातीयनानाग्राहृष्टज्ञानमेवोपपन्नमिति भावः न चैवंविधेरत्वेपि रूपादिसकलगोचरबुभुत्सा
तत्कालिकान्यग्रहप्रतिबन्धिकावाच्यामिति तुल्यसमाधिः न च तादृशबुभुत्सायामपि सर्वविषयादि
वेवानुभवेन तादृश्या अपि व्यभिचारान्नेवमितिवाच्यं तादृशेऽपि तादृशबुभुत्सायानिकटाहत्य मानदशा

दित्वाद्यनुमेयेन तुल्यत्वात् तत्रापि यदि हि विशेषकल्पनं तदा तदपि तुल्यमिति भेदं· अणुना मनसे योगपद्ये
१४ तत्र ताद्दशाणुत्वसाहेतुकल्पनाया मेव गौरवात्· त्राष्टृयके प्य नन्यागत्या तत्कल्पनात् अपि चैवं मकल
त्वतुत्वासत्वव्यासंगदशायामन्यतरयहे विनिगमकाभावः किंच तथा सति इन्द्रियमनःसंयोगस्य रू
पादिग्राहकत्वएव मानाभावः तस्मात् व्यासंगस्थले तदभावेन तदग्रहात्तस्य हेतुत्वं तत्राणुत्वं पस एव
सिद्ध्यतीदृति· नन्वणुत्वमित्यादिकरणमपि मनः प्रत्यासत्त्या हेतुः तद्धेतुत्वं च स च सिद्धमयति· न या
णुत्वे पि रसनसंयुक्तेपि न द्रव्येण त्वक्त्वेनापि सत्वाद्रसद्रव्यविषयकमेकं ज्ञानं स्यादिति वाच्यं रसन
संबंधकाले मनसस्त्वक्संबंधमानाभावादित्याकूतं· कूतमिति· यद्यपि सुखप्रतीतौ रिन्द्रियजन्यत
या मनः सिद्धिरायत्यकौ तथापीन्द्रियमनःसंबंधेन हेतुनाकूतमित्यर्थः अजयनि इति विभु
त्वे ऽवयवकल्पनाविरहादित्यर्थः अवयविन इति लसादिपरमाणुनिष्पाद्यानाहणावयविनो
ऽणुत्वादित्यर्थः अन्यमितिथ्या संगोयोगपद्य प्रत्ययश्चैतत्करूयमित्यर्थः विभुत्वे बाधकांतर
माह विभुत्व इति इष्टापत्तिमात्राश्याह परस्पर विरुद्धेति यद्यपि विभागासात्तिदेसतोऽसंयोगस्य ।।१४८।।

त्वेन भावाभावयोरिव स्वरूपतस्तयोर्न विरोधः किं तु विरोधित्वेन तन्नाशकत्वमयुक्तं तथा यत्नानेच्छयो
रिव नित्ययोस्तयोरविरोधेऽपि न दोषस्तथापि विनाशप्रसंग इत्याशयात् ततः परमार्थतस्तु अप्रयोजकमा
त्मसंयोगित्वे द्रव्यत्वे सति मूर्तत्वे यत्सामग्र्येव विपक्षबाधिका आश्रयविनाशित्वेन तु मूर्तत्वमेव न प्रयोजकं तत्कु
तोऽदृश्यत्वं कपालद्वयसंयोगेन घटोत्पत्तिकाले आश्रयविनाशस्य नाशित्वेन तदग्रिमसमये संयोगादि
वद्विनाशोत्पत्तिसामग्र्यभावेनाश्रयविनाशानुसन्धानाद्व्यभिचारात् न च तदग्रिमकाले तदुत्पादः तदग्रिम
काले घटनाशस्यापि संभवादिति वाच्यं एवं च मनोऽणु आत्मान्यो नित्यत्वे सति द्रव्यत्वे तत्काश्यजाति
न मत्वात् परमाणुवदिति साधनमसत् असमवाय्यनुयोधत्वादिति शरीरमात्रदेशत्वे चेति अतिप्रसंगादिति
सर्वदा सकलशरीरावच्छेदेन वाक्क्रियाशादापत्तेरित्यर्थः ननु ताहृशस्य मूलत्वेन नसीमत्वेऽपि किं
तु नदं गुञ्जिचलनेषु कर्मि कार्विशति तान्येव गजायं तदुपपत्तिः आह विशतीति एवं विशतिज्ञानाना
मेकदानुव्यवसायासंभवादित्यर्थः गुञ्जिचलनान्यनुभवामीत्यनुव्यवसायो न स्यादित्यर्थः ननु सुखे

स्तथैव सिद्धांते

वंदनादिविषये कीर्त्यस्तोत्रसत्तोनियामिका ननु चेष्टासत्तोतत्र चिकीर्षापि अनिमित्तत्वाद्धेतुकार्याणामेव
निमित्तानुरोधाश्रेत्यत आह यथेत्यादि विंशत्यवच्छेदेनेति एकावच्छेदेनैव नानात्मविशेषगुणासत्तो वि
149 रोधादितिभावः ननु मनोग्राह्या बुद्ध्यादयस्तत्फलं मनोग्राह्यत्वं हि मनःसन्निकर्षजज्ञानविषयत्वं स्वप्रका
शज्ञानेयतत्र संभवतीत्याह मनस्त्विति न चेश्वरज्ञानादौ न व्यवहारकालासत्वमिति हेत्वंतरमाह ज्ञानां
तरेति स्वस्यैवेति तथा च ज्ञानव्यवहारस्य स्वविषयकज्ञानसाध्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनं तादृशज्ञानां
तरसाध्यत्वे च गौरवेणाप्रयोजकत्वमिति भावः नान्योन्येति तद्विषयत्वेन तद्व्यवहारजनकत्वं तदेव
स्मा५ तद्विषयत्वमित्याशयेनेत्यर्थः उक्तं संगमयति स्वेति ननु स्वव्यवहारः स्वीयो व्यवहारस्तद्दोषत्रा
केच्च तत्र समवायः समवायित्वं च समवायसंबंध इत्येतत्सर्वं संबंधविनाऽनुपपन्नमित्यत आह व्यव
हारेति न चैवमावश्यकत्वात्स्वभावसंबंध एव तद्विषयत्वमस्त्वित्यरुचेर्ग्राहकत्वेनेति ननु समूहा
लंबनं समूहविषयकं कथमेकैकव्यवहारकं स्यादित्यत आह समूहालंबनं चेति चमस्तु कहति
तथा च तत्र रजतस्मरणे रजतविषयत्वमस्तु स्मृतेरिति भावः कथं च हि नितव्यवहार इत्यत आह किं ॥१४२॥

त्विति। अन्तिमवाक्यत्वाभावोपिसहकारीतितदभावान्नतत्त्वव्यवहारइत्यर्थः ननुतद्व्यवहारोजनकवैधर्म्यादिताद्रूप
यत्वंतदाहज्ञानज्ञानमपिप्रभुक्तिगोचरमितितथान्यथाख्यात्यापत्तिरित्यतआहस्वज्ञानमितितर्हि
कथंतत्रतद्रूपत्वेत्यतआहस्वजातीयेति। अपेक्षितेद्वंद्वज्ञानमितिज्ञेयः स्वस्यस्वोविषयत्वेपिपारिभा
षिकंस्वप्रकाशत्वमितिस्वीकर्तुः स्वैकदेशिनोमतंदूषयतिनात्विति। स्वोपजीव्यअर्थविशेषंपरिह
रतियत्विति। वर्तमानज्ञानज्ञानस्यस्वव्यवहारेज्ञानांतरानपेक्षत्वेस्वप्रकाशत्वमेवननिवर्तितइत्यर्थः
यद्यपिस्वव्यवहारानुकूलत्वंक्रियोगिस्वस्वविषयत्वंनतत् ज्ञानंतथापिस्वसमानविशेषरूपंस्वविषय
त्वंनग्राह्यमितितस्पष्टाभिप्रायेणाहप्रमाणमिति। ज्ञानांतरकल्पनेगौरवमितिभावः ननुप्रतीतिकव्यवहार
योरितंप्रत्यक्षमित्यनुमानमाहपरिज्ञापनाद्वेति। जिज्ञासितेतिसुखेव्यभिचारवारणाय। ननुपक्षतावांछा
३ति क्षादिघटकजिज्ञासाजन्यानुमितिज्ञानविषयतयाव्यभिचारतादवस्थ्यंसुखे। नचग्रहपदेप्रत्यक्षप
रंदृष्टांतासिद्धिरितिवाच्यं न। जिज्ञासानपेक्षप्रत्यक्षविषयत्वात्मधर्मत्वादित्यर्थात्। अज्ञातेत्यादिकमात्म
न्येवव्यभिचारवारणायेत्याह। नचिंत्यं। जिज्ञासानपेक्षसुखप्रत्यक्षविषयत्वस्यात्मनोपिसत्त्वे

नतत्रहेतुत्वगमनात्· अन्यथा सेकत्वादौ व्यभिचारस्य दुष्परिहरत्वादिति· तस्मात्संभूतं हि तौ जिज्ञासानये
त्व प्रत्यक्षे विषयभिन्नत्वादित्यत्र तात्पर्यं· जिज्ञासायां तु तदुत्तरधर्मिज्ञानीजिज्ञासाध्यमेव हेतुत्वस्यैव मि पीत्यन
150 व स्वेत्युत्यर्थः जिज्ञासायाघतेदोषांतरमाह धर्मीति· अथेति प्रत्यक्षत्वस्य प्रकारान्तरोपात्यर्थमितरवारणाय
मानसेति सन्निकर्षप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः हेतौ प्रत्यक्षपदं संस्कारे आत्मपदं रूपे गुणपदं रूपात्यंताभाव न
व्यभिचारवारणाय· आत्मेति· आत्मपदं शब्दे विशेषपदमात्मन्द्वित्वे व्यभिचारवारणाय· संस्कारादौ व्यभि
चारवारणाय क्षणेति वस्तुतः क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः कश्चिदात्मविशेषगुणवत्वे सतीतिना
स्ति तत्रापि दर्पः अत्र हेतौ मानसप्रत्यक्षवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्दितिसाध्यं विवक्षितमिति निर्विकल्पक
ज्ञानमोनिप्रयत्नयोर्न व्यभिचारः प्रत्यक्षजनकेति स्वप्रत्यक्षजनकेत्यर्थः तेन सुखप्रत्यक्षजनकसं
युक्तसमवायस्य ज्ञानेपि सत्वान्नासिद्धं साधनं· लौकिकत्वमपि सन्निकर्षविशेषणं ततः सामान्यलक्षणा
दि [illegible] सन्निकर्षाश्रयत्वेन नार्थान्तरं प्रत्यक्षत्वाल्लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वादित्यर्थः नेत्यत्र सुरिति· न
यनस्तुजन्यलौकिकज्ञानविषय इत्यर्थः तेन भ्रमे यत्वादि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषज्ञानस्यस्व ॥१५०॥

प्रकाशत्वानस्वमतेनबाधः अतएवनस्वसमानकालीनचाक्षुषधीविषयस्त्यर्थ इतिनिरस्तं प्रत्यक्ष
१०२ त्वाभासांशादित्यर्थः नचज्ञानत्वादित्येवास्तु साक्षात्वस्यजातित्वेनव्यर्थत्वाभावात् चक्षुरिति रसन
स्यरोसनज्ञानग्राहकत्वं तन्मते अस्त्येवेतिव्याप्तिग्रहोनस्यादित्यत आह चाक्षुषेति स्वमतेत्यपिवा
रादाह वहिरिति ज्ञानासिद्धावेति यद्यपिचक्षुः पक्षकेनाश्रयासिद्धिस्तथापिरूपोपलब्ध्येव
चक्षुरनुमीयतइतितदसिद्धौतत्राप्याश्रयासिद्धिरितिभावः ननुस्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वसंदेहेपि
ज्ञानगोचरज्ञानस्यानयासिद्धत्वान्नाश्रयासिद्धिरित्यरुचेराह किंचेति तथाचाप्रयोजकत्वमितिभावः
चाक्षुषज्ञानंनस्वविषयकं स्वसन्निकर्षाजन्यत्वात्स्वाजन्यत्वाद्वेत्यनुमानाभिप्रायेणेदं तुल्यन्याय
तयान्यत्रानुमानेष्वप्रयोजकत्वं बोध्यं न त्वकहेतुभ्यां स्वव्यवहाराशक्तत्वमेवसाध्यमित्यत आ
ह नचेति घटादाविव्यवहुपासंविज्ञानवक्तृप्रीतिहणा आसादेरसन्निधाने घटस्यस्वव्यवहाराशक्त
त्वादित्याकूः प्रसुप्तस्तत्ताकस्मरणेनतज्ज्ञानमित्यत्र लोगतिकल्पकर्त्ते ज्ञानान्तरस्येति अनुभूतेविषये
अनुभवविषयताग्राहकस्येतिशेषः स्वस्येतिकर्मणः कारकत्वादितिभावः तस्येतितथाचाधीवि

151

षयत्वं तथा सत्येव प्रयोजकं तच्च प्रकृते नास्तीत्यर्थः अत एवाधीकर्मत्वे विनातीन्द्रियस्यासत्त्वमिति भावः तदन्ये
ति व्यवहारान्वयी जन्यफलभागित्वमित्यर्थः तथा चाधीकर्मत्वमसिद्धमिति भावः ननु स्वप्रकाशत्वेन
दं ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्सन्निकर्षजन्यत्वादित्यत आह ज्ञानेति यद्यनुमित्यादिकं स्वांशेऽनुमित्यादिरूपमेव ते
था च कथं स्वप्रकाशत्वे प्रत्यक्षमेव मानमित्यनुमित्यादेरपि प्रमाणत्वादित्यत आह ज्ञानेति नन्विति न
कु सर्वज्ञानं स्वात्मन्यपि विषय इव स्व स्वासाधारणकारणीभूतेन्द्रियलिङ्गादिकारणकं तद्विनापि सर्व
ज्ञानांशे प्रकाशादित्यर्थः अत एव तदंशेऽनुमित्यादिरूपत्वमिति भावः तथा चात्मस्यात्मप्रकाशे सर्व
ज्ञानमनःसन्निकर्षस्यैवापेक्षा बहिरर्थप्रकाशेनोऽपि इन्द्रियादिकमपि हेतुस्तेन विना तदसंभवादित्याह इं
द्रियादिकमिति तस्यैवेति अर्थप्रकाशमात्रस्येन्द्रियादिसहकृततद्धेतुजन्यत्वादित्यर्थः अनुभवविरोध
मिति व्यवसायनिष्ठतादृशाकारताया हेत्वानुभवविरोध इत्यर्थः ननु स्वविषयत्वेनापि व्यवसायस्य
प्रवर्त्तकत्वे स्वविषयत्वमपीत्यत आह गौरवेणेति अनुभवापीति व्यवसायरूपेणानुभवोऽपीदं ज
तमित्याकार एवेत्यर्थः नचमानाभावः सर्वसिद्धत्वाद्दृशाभिलापस्येव मानत्वादिति भावः नन्वेवं ज्ञाने ॥१५९॥

तत्कल्पनागौरवमित्यत आह यद्यमिति तथा च प्रामाणिकं गन्तदोषायेति अर्थः न चानुव्यवसायस्य तदा
कारत्वेपि व्यवसायस्यैव तदाकारत्वं तयोरभेदादित्याह भिन्ने ति बाधकादिति अनवस्थालक्षणादित्यर्थः
वस्तुतो विशेषणत्वस्य घटाद्यावेनानवच्छेदकत्वेनेति भावः तत्रोत्साकत्वेनेत्यादि दूषयति अपि चेति क्रिया
पारतिधात्वर्थस्येत्यर्थः अचेतनघटादिकर्तृकत्वे चैत्याकरणमतेनेदं आसानं जानामीत्यादौ स्वा
त्मनिकर्तृत्वं न स्यादित्यत आह परकरणोति अन्ये हेतिकृतिजन्यत्वं चेत्यर्थः स च क्रियाधात्वर्थः कृतिरचेतना
दिष्वाकुः कार्यत्वं वेत्यर्थ इत्यन्ये एवमिति न वाभावत्वविशिष्टबुद्धित्वस्यादिति भावः अभावत्वाभावे
भावाभाव नियमो घटत्वेन विना न भासते इति न्यायेन तद्विषयत्वं विनापि तज्ज्ञानासंभवादुपपत्ते तेज्ञा
नत्वेपि सुखादिविशिष्टात्मज्ञानात्वे यमिति विशेषणज्ञानसापेक्षेत तद्विशिष्टधीरिति भावः ननु
विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानं हेतुरिति न वासिद्धं तार्किकाणामस्माकमित्यभिप्रेत्याशंकते स्यादेतदिति सन्निक
र्षनाश्यप्रयत्नेन सन्निकर्षविघटनाश्रयत्वेनेत्यर्थः तथायुगपदुत्पन्नस्य सन्निकर्षविभागात्तद्दृत्पगतापि
विशिष्टबुद्धिसामग्रीनास्तीति भावः सन्निकर्षादित्यत्रापि यदेतन्यया स्यादिपाक अह नचेपोनास्त्वे

152

ननुयोजकत्वशंकायांविषयत्वनियामकत्वोत्कीर्त्तनेनतदभावात्नचसन्निकर्षादिवदत्रेदोपिविषयत्वानि
यामकोस्त्वननुगमात्तावस्यतुल्यत्वादितिवाच्यंप्रत्यक्षविषयत्वमात्रेसन्निकर्षस्यहेतुत्वादन्यथातत्रापि
अननुगमापत्तेरितिवक्ष्यमाणत्वादितिभावः प्रत्यक्षेतिलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेरित्यर्थः आस
तियद्यप्येवमपिसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षविषयेव्यभिचारस्तथापिलौकिकप्रत्यक्षविषय
तायास्तत्प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्तत्वादित्यत्रतात्पर्यं मनःसन्निकर्षजन्यत्वेनेतिज्ञानगोचरज्ञानस्येति
शेषः योगिप्रत्यक्षादौबाधाप्रसिद्धेरित्यतआहविवादाध्यासितमितितथाचलौकिकज्ञानविशेषस्य
पक्षत्वमितिभावः साध्यादावेतस्यदनवतस्येयपरामर्शइतिसामान्यव्याप्तौसामान्यप्रत्यासत्ति
जन्यप्रत्यक्षेस्यहेतोर्व्यभिचारेपिनदोषोविशेषव्याप्तेरेवानुमतत्वादितिबोध्यं आत्मेतिलौकि
कप्रत्यासत्त्यजन्यत्वमित्यर्थः नित्यैवमपीश्वरज्ञानेव्यभिचारः साक्षात्कारित्वेनेंद्रियजन्यत्वेपरत्वात् अ स्यं ३
त॰ एवानुमित्यादावपिनव्यभिचारः अनुव्यवसायेव्यभिचारादाह एतदजन्यत्वेचेति चाक्षुषादि
तिवत्सुजन्यलौकिकज्ञानविषयोनेत्यर्थः यद्यपिचक्षुःसन्निकृष्टत्वमप्रसिद्धंतथापिलौकिकच ॥१५२॥

क्षुः सन्निकर्षानाश्रयत्वादिति हेतुर्बोध्यः नन्वेवं स्वजन्यकेंद्रियसन्निकर्षानाश्रयतया ज्ञानं प्रमेयमेवेति व्याप्तिज्ञा
नमपि स्वविषयं न स्यादित्यत आह ज्ञानमिति· तथा च ज्ञानत्वसामान्यलक्षणासन्निकर्षाश्रयतये स्वाविषय
त्वमित्यर्थः नन्वेवमीश्वरज्ञानं न स्वाविषयं स्यात्तत्रोक्तगतेरभावादित्यत आह ईश्वरेति तत्प्रत्यक्षसन्निकर्षस्यज
न्यत्वस्य विषयतामात्रनियामकतया जन्यस्य सर्वविषयतया स्वाविषयत्वं स्यादेवेति भावः केचित्तु सहत्वेना
वैनैव तद्ग्रहे संभवत्यनुवृत्तस्य कल्पनायां गौरवमित्यस्वरसात् केचिदित्युक्तं· योग्येति एतच्च ज्ञानगोचरणा
य· असन्निकृष्टगन्धादौ अतिव्याप्तिवारणायेति· इच्छादीनां प्रत्यक्षसमवायात्तत्र न व्याप्तिवारणमित्याशयः ननु योग्ये
तियदि व्यक्तिपरं तदा विशेषपदवैयर्थ्यं यदि योग्यजातीयपरं तदा जीवनयोनिप्रयत्ने व्यभिचार इत्यस्वरसे
ह ज्ञानत्वादिति· निर्विकल्पकानभ्युपगमात्तत्र व्यभिचारः सिद्धसाधनं निरस्यति प्रत्यक्षपदं प्रत्यक्षाविशे
षविषयपरं अन्यथा अप्रमाणतैव एवं सत्याह व्याप्तेरिति· कारणेति· स्वासमरूपविषयसन्निकर्षा दिकारणा
नुपपत्तेरित्यर्थः नन्वेवं व्याप्तिबलादसन्निकृष्टमपि प्रत्यक्षं स्यादित्यत आह सन्निकृष्टमेवेति· सामान्य
प्रत्यासत्त्येति· स्वप्रकारकत्वात्तु अनुमितीनां स्वप्रकारत्वमपवर्त्य वेद्यमपि न निरंतरमनुमितिधाराक्रमेणापद्य

तेयेनानवस्थास्यादित्यर्थः ममापि सर्वज्ञानमवत्रयवेद्यमपि ज्ञानत्वं अत्यासत्त्याग्रहेतेन ननु निरंतरमनुव्य
व्यवसायधारयेति नानव स्थेत्यादयवतः पक्षेपीति अस्फुटत्वेवदोषस्याह स्वपेति· ननु ज्ञानस्य स्वमायवि
त्राष एव स्वविषयत्वं तदेवयस्य अकाग्रात्वंतस्य स्यग्राह्यमेवेति नन तद्रूपकानुमितिधारानुसरणमतानान
153 वस्थेत्यस्य स्वैराह चिवेति ननु ममसासायेन आतिरपि तु ज्ञानानपेक्षेंद्रियजन्यत्वमुपाधिरिति कस्येक
रद्गतिअत आह तवेति· विरुद्धत्वादिति· ननु यथा चमोथमिविषयत्वावच्छेदेन दोषानपेक्षो धर्मवि
षयत्वावच्छेदेन यतदपेक्षस्य मतेनथाममाप्यनु मित्यादिकमर्थविषयत्वावच्छेदेन ज्ञानसापेक्षोस्वा
त्मविषयत्वावच्छेदेन तद नपेक्ष मास्त्विति चेत् न एकस्मिन्नेव कार्ये एकस्यैव कारणस्यापेक्षानपेक्षयो
र्विरोधस्य ब्रह्मणापि दुरपनेयत्वात् तमेव धर्मं प्रत्यपि दोषात्मनः कारणस्यापेक्षणात् नचैवं धर्मस्यै
पिज्ञमत्वापत्तिः नहि तदत्रादोषानपेक्षणादप्रमत्वं किंतु स्वतो बाधादित्येके· स्वविषयत्वस्य जन्यतान
वच्छेदकत्वात् न स्वविषये प्रत्यक्षत्वं सामान्यसामग्र्यां ज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् विशेषसामग्र्या
स्वविषयत्वस्य स [illegible] ज्ञानसाधारणत्वेनातिप्रसक्तत्वादिति तात्पर्यमित्यन्ये· ननु स्वविषयत्वं ज्ञान ॥१५३॥

भिन्नं तच्च ज्ञानानपेक्षमेवेत्याशंक्य निराकरोति नवेति॰ निराकरणमाह तथापीति॰ अस्य ज्ञानभिन्नो वि
षयत्वे ज्ञानानपेक्षा तथापि ज्ञानं ज्ञानसापेक्षज्ञान्यमेवेति स्वात्मविषयत्वस्थले न स्यादित्यर्थः यद्येवं वि
षयतानियामकान्तु नेगमस्तदा तत्रापि तुल्यमित्याह सन्निकर्षस्येति संयोगादिसाधारणस्यैकस्य
सन्निकर्षत्वस्य दुर्वचत्वादित्यर्थः एवं ग्राम्येनापि विषयतानियामकोऽस्त्वित्याह व्यवहारेति॰ अन्यत्रे
ति नियतसन्निकर्षत्वस्यैकस्याभावेऽपि ततः संयोगाद्यन्यतमत्वस्यैव तत्त्वादनेकस्यापि तदंतर्गतत्वे गौरव
मित्याहुः॰ तस्य तोऽन्यतमत्वेनाहेतुत्वादिंद्रियार्थप्रतियोगिकसंबंधत्वेन हेतुत्वं॰ अन्यत्र तथा व
क्तत्वान्वयव्यतिरेकेनानवस्थानेवेति भावः एवमप्यवच्छेदकत्वे घटत्वप्रकारकज्ञानीयं सर्वविषयाव
गाहि ज्ञानं स्यादत उक्तवानाहेत्याह [illegible] एवं च ज्ञानत्वेन सर्वविषयः प्रतीयते न तु तत्ताद्व
[illegible]पत्वेनापीत्याह अनुव्यवसायेति॰ ननु ज्ञानं न स्वप्रकाशं ज्ञानेतरावच्छेदकत्वेनात्मनोऽपि ज्ञानत्वेनानु
णाच्छेदकलक्षणो मोक्षः स्यादित्याह नचैवमिति यद्यप्येकस्य ज्ञानस्य सत्वेऽपि अन्यस्य मोक्षः संभवति तथा
पि सर्वमुक्तिर्न स्यादित्यर्थः तद्विषयत्वेनेति तद्विषयत्वज्ञानानां व्यवहारकारणत्वं ज्ञानेन तत्तथात

154

श्रुक्तत्वरूपतद्विषयत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्याकुः स्वाविषये ज्ञानस्य अवच्छेदकीभूतेनेति शंकते ला
घवेनेति गुणमप्रधानं स्य समये हि न्नियेनैव विशेष्यस्य सहेतुत्वमिति मन्यमानस्य जरन्नैयायिकस्य म
तमादूषयति व्यवसायान्तरस्य समानविषयके एतदनुव्यवसायमते स एव विशिष्टबुद्धिस्वादा तस्य विशे
ष्यस्य सत्वात्तद्व्यवहितपूर्वक्षणे ज्ञानत्वानिर्विकल्पकस्य च सत्वादिति भावः तदेवेति घटत्वज्ञानघ त०४
टेंद्रियसन्निकर्षादेरित्यर्थः प्रत्यक्षेकविशेषासंभवेपि अनुमितिस्थले सर्वथा तदसंभव इत्याहानु ॥
मिनोमीति अनुव्यवसाये अनुमितिनामक्षणोत्पन्नव्यवसायान्तर इति मध्यपूरणीयं सिद्धसाधने
न तत्समानविषयकानुमित्यसंभवादिति भावः यद्वानुमिनोमीतिस्थलेऽनुव्यवसायव्यवसा
यपाश्चात्येतन्नामक्षणोत्पन्नव्यवसायान्तर इत्यर्थः तन्नामक्षणेऽनुमित्यात्मकस्य व्यवसायान्तर
स्यासीनत्वात्तदनुव्यवसायरूपमेव व्यवसायान्तरं तत्र वाच्यं तत्र यानुमितित्वाभावादुक्तप्रकारासं
भव इत्यर्थ इत्यन्ये · विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वेन विशेषणज्ञानस्य हेतु
त्वं गौरवात्किं तु लक्षणारणिमतान्यायेनानयोरपि हेतुत्वमेवं व्यवसायनामक्षणे तादृशोत्पन्नकेन ज्ञा ॥१५४॥

नं किंचाभासविशेष्यकमेव तथा चाविशेष्यस्य स्वसमयवर्त्तित्वेन अस्पष्टत्वादुक्तावपि न दोष इत्याशयेनाह एवं
ति· ज्ञानमेतावदेवेति तथा च ज्ञानांशेन निर्विकल्पकमित्येव पूर्वसिद्धान्तः पूर्वधीक्षणादृष्टवैशिष्ट्यबोधोऽजा
पितवत्येवेत्यवधेयं· यद्यपि अनुमिनोमीत्याद्यनुरोधात् उक्तप्रकारानुसरणमावश्यकं तथापि जानामीत्यत्र
कदाचिदन्योऽपि प्रकारः संभवतीत्याह नचैवेति नरसिंहाकारज्ञान एव ज्ञाने वैशिष्ट्यं भासते तदात्मकस्यैव
ज्ञानत्वरूपविशेषणज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वादिति भावः एतेन वर्त्तमानज्ञाने प्रत्यक्षोपि उपपद्यत इति बोध्यं· वि
शिष्टज्ञानत्वाकारेणानिर्विकल्पकत्वेनातीन्द्रियतया कथं तस्य प्रत्यक्षत्वमिति निरस्तं· वैशिष्ट्यानवगा
हिज्ञानत्वेनैवायोग्यतया ऽस्य चातथात्वात् ज्ञानमात्रस्य योग्यत्वं संबंधितावच्छेदकरूपेण संबंधिज्ञान
रूपणं विना न संबंधिनिरूपणमिति तद्विरहदेव योग्यस्याप्यन्यत्र तद्विषयत्वेनाज्ञानादि त्याशयः
अनुमिनोमीत्यादावित्युपलक्षणं नरसिंहाकारे ज्ञाने घटत्वप्रकारत्वाभावात्तत्र ज्ञाने वैशिष्ट्या
बोधे घटत्वेन जानामीत्याकारेण ज्ञाने घटत्वप्रकारकत्वांशे प्रत्यक्षं ज्ञाने वैशिष्ट्याधीनस्यादित्यपि
बोध्यं· नरसिंहाकारं ज्ञानमित्यप्युक्ते निर्विकल्पकस्यैवासिद्धेरित्यत आह तदेवेति न चैवमपि नदनु

155 पत्तिनिर्विकल्पकत्वसविकल्पकत्वयोर्विरुद्धजात्योरेकत्रासमवायादित्यत आह तत्त्वेति विषयगर्भ
पाधिर्वैतयोर्न तु जातित्वमित्यर्थः नामेयोजनारहितं ग्राह्यविशेष्यानवगाहीत्यर्थः नामपदं वैयर्थ्यादि
रूपे विशेष्येति तद्यथा विद्यपीति निःप्रकारमिति नन्वेवमपि निर्विकल्पके मानाभावात् तदाह ज्ञानानु
पपत्तिरेवेत्याह नन्वेति तत्राविरूपप्रत्यक्षात्मकपरामर्शापसिद्धातत्वात्तदाह विनेति नापिलोचितमि
ति तथा चाविवेचनतया निर्विकल्पकमेव तत्तु न युक्तमिति भावः साकांक्षेति अगृहीतासंसर्गेत्यर्थः
अवच्छेद्यावच्छेदकतापन्नेत्यर्थ इत्यन्ये अपूर्वमेव न्यवहितमेवेत्यर्थः संस्कार एवेति यद्यपि स्मृति
रेव तत्र हेतुस्तथापि सा विप्रत्यासत्तित्त येन चक्षुरसत्त्वाद्यावादिति भावः भ्रम इति स्वमतेन स्वलोकगतिमनुरु
ध्योक्तं विशिष्टज्ञानत्वपक्षेऽपि तत्र ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वं न वा इत्यर्थं साध्याप्रसिद्धेरिति यद्य
पि साध्यतावच्छेदकप्रकारकं व्यक्तं तरस्यैव ज्ञानमनुमितिहेतुरेवमन्यव्यापीति न कोपि विशे
षधीजन्यत्वमिति परमतं तथापि विशेषणतावच्छेदकप्रकाराविच्छिन्नव्यक्तिज्ञानमेव विशेषण
ज्ञानत्वेनाभिमतं तज्जन्यत्वं तु मित्याद्यनुपसिद्धमेवेत्यर्थः स्वमतादृष्टेन न तथोक्तमित्यन्ये ॥१५५॥

यद्यपीति॰ यद्यपि साध्यादिज्ञानत्वेनापि न कारणता व्याप्तिज्ञानादिसत्वे तद्विलंबेन कार्यविलंबात् व्याप्तिज्ञा
नादिरूपस्य तस्य व्याप्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् तथापि विशेषणज्ञानत्वेन कारणताभावमात्रे तात्पर्यं॰ बाध
कान्तावाहेति॰ एतच्चोपलक्षणं जन्यविशिष्टज्ञानलक्षणकार्यस्याकस्मिकत्वापत्त्यादुर्गतहेतुगवेषणा
यां उक्त एव पर्यवसानात्॰ न चानायत्वादेः प्रत्यक्षात्मस्येव प्रकारत्वाभ्युपगमेन तद्विशिष्टज्ञत्वस्य सैव्यभि
चारः तद्व्यत्वेनापि विशिष्टज्ञानं विशेषणात्त्वं व्यक्तत्वेऽधिकरणरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वान्नोक्तव्यभि
चारः न चैवमप्यव्याप्यन्यविशेषणज्ञानादन्यविशेषणविशिष्टग्रहस्योक्तसामान्यसामग्रीत एवोपप
त्तौ तत्र विशेषसामग्र्यंतराकल्पनात्॰ अव्यक्तवाधिकरणरूपविशेषणज्ञानत्वेन च विशेषसामग्रीकल्प
नेन तद्विवक्षयेति विशेषसामग्रीविरहेण तत्र कार्यविशेषानुदयादिति॰ अन्ये तु तन्मतेऽप्येवमस्माक
मपि धूमधर्मिगोचरज्ञानमेव विशिष्टज्ञाने येन सम्बन्धेन वह्न्यवगाहकसामग्रीमात्रादुत्पत्ते
किंतु वैशिष्ट्यगोचरज्ञानं तथा च वैशिष्ट्यस्य संबंधरूपतया संबंधिभूतविशेषणाधीननिरूपणस्य संबंध
स्य प्रतियोगिनिरूप्यानंत्वनुयोगिनिरूप्योपि रूपवानित्यत्र च रूपप्रतियोगिकः समवायोऽस्मास्तत्

स० प्र० ॥१५६॥

नकुड्यप्रतियोगिकः अन्यथाऽव्यवहृतमित्यपि धीः स्यात् संयोगो यद्यप्यासज्यवृत्तिस्तथापि तथाश्रयाग्रहणे तयोरिति
वदन्ति तच्चिन्त्यं एवमवयवत्वानुपस्थितौ नतद्विशिष्टधीरपि न स्यात् न चातिरिक्तः संबंधः संबंधिनिरूप्य इति
156 वाच्यं एवं हि प्रथममेव घटाभाववद्भूतलमिति धीः स्यात् यद्यपि यत्र यद्विशेषयोरिति न्यायानुसरणे तदा तत्
द्वयास्फूर्तौ किमनया कुसृष्ट्या इति अतिप्रसक्तत्वादिति द्रव्यत्वेन वह्निज्ञानेपि वह्निमानिति ज्ञानानापत्तेरिति भा
वः तादृशेति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकेत्यर्थः विशिष्टेति नतु विशिष्टज्ञानसामग्रीद्वयसमाजम
हिम्ना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानोपपत्तौ तत्त्वेन कार्यतावच्छेदकं नीलघटत्ववन्नयानस्प्रकारकज्ञानत्वं कार
णतावच्छेदकमिति वेत्तन्न सुरभिचन्दनमित्यादिवत् सुरभिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने तदभावात् नहि विशेष
णज्ञानमात्रं विशिष्टज्ञानसामग्री किन्तु योग्यविशेष्यसन्निकर्षोपि गौधर्मस्य च चक्षुरयोग्यत्वेन साम
ग्रीद्वयाभावादिति गौरिति जात्यवृत्तिमित्यत्र त्रीकत्वे नचेति ज्ञानं द्वंसानुव्यवसाययोः साध्यव्याप्तिः अ
नुव्यवसाये भिन्नभावत्वरूपपक्षधर्माकिंचित्करसाध्यव्याप्या नचाविशेषणपक्षत्वात्तत्र पक्षविशेषण
ज्ञानत्वेन तज्जन्यत्वं साध्यं नच तत्र नीतिनोक्तदोष इति तन्न साध्याप्रसिद्धेः अनुमित्यादौ परमतेन ॥१५६॥

धाद्यजनकत्वात् प्रत्यासत्तेरिति यद्यपि प्रत्यासत्तित्वं तत्तन्मतेन सांप्रदायिकं तथापि स्वमतदोषेणेतदुक्तं पक्षेतरत्वा
दिति पक्षेतरसमत्वादित्यर्थः ननु दंडप्रत्यक्षविशेषणादौ न सम्भवतीत्यत आह प्रत्यासत्तेरादाविति भु
भूतलादिजातीति यद्यपि मीमांसकानां नैतन्मतं तथापि तत्र तेषामेव मत्पक्षपातित्वमिति भावः सामान्यलक्ष
णायेति परंपराप्रयोजकत्वादिति प्राचीनमतेन बोध्यं सत्पक्षपातिनामावतन्नोक्तबाधकमिति भावः तदेवेति जागर
१४६ कारणमेवोद्बोधकमित्यर्थः एवं चेति उद्बोधकस्यानियमइत्यर्थः अभिधानानिर्बन्धात्सेत्यादिसूत्रं संस्का
रस्य अभिधानाद्यनेकोद्बोधकत्वप्रतिपादकं स्मरणानि शक्तोपीत्यर्थः तथा सतीति विशेषणविशेष्यज्ञानाति
रिक्तेन ज्ञासत इत्याभिमानेनेदं गौरितीति तथाच साध्याविशेषः इति भावः अपोहेति अतद्व्यावृत्तिरैव विधि
धारूपत्वनिरासेन गोत्वादिजातेरतद्व्यावृत्तिरूपत्वनिरासेन चेत्यर्थः नवेति एतज्ज्ञानान्यस्य विकल्पका
न्यदेतदेव निर्विकल्पकं न संभवतीति एतज्ज्ञानत्वं च बाधितमिति पक्षधर्मताबलान्निर्विकल्पकसिद्धौ
सिध्यतीत्यर्थः जन्येति यद्यपि स्मरणे पूर्वानुभवस्य न विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति प्रागुक्तं तथा
पि विशेषणज्ञानजन्यत्वमस्त्येवेति न तत्र व्यभिचारः ज्ञानपदमनुभवपरं वा संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वा

157

पत्तेः स्फुटतरत्वात्तदुपेक्ष्य स्मृतिजन्यत्वमेवाशंक्य निराकरोति नचेति अथ मामिति नच तदा गोत्वस्य स्म
रणमनुभूयत इति भावः स एवेति तथा च गोत्वासन्निकर्षेपि न स्मरणप्रसंग इति भावः नच गोत्वेति वैशि
ष्ट्यांशे प्रवेशे गौरवत्वादिति भावः तथा च नानुभवसामग्री तत्र नास्त्येव कुतस्तस्या बलवत्वमिति नास्
यं एकस्यैवेति एवं च अप्रामाणिकं गौरवमिति भावः अवच्छेदकत्वं जन्यज्ञानत्वेन जन्यताजन्यविशेषणा
ज्ञानत्वेन जनकतेति नोक्तदोषः न च विशेषणतिगौरवकरं तथापि तुल्यत्वात् उक्तदोषनियामार्थं स
देतत्वं वाच्यं बीजस्य बीजन्यत्वे यथा बीजत्वमेव जन्यतावच्छेदकं तथेदमस्त्र यदि स्वप्रवृत्तिरबीजत्वेन त
त्र तथात्वं तदा प्रकृतेपि तथास्तु अनवस्थापाताच्चेत्यपि युक्तं कादाचित्कं कादाचित्कसामग्रीजन्य
मिति व्याप्रामाणिकत्वात् न च तत्र तथात्वेपि प्रकृते तथात्वं जन्यज्ञान मात्रस्य जन्यज्ञानजन्यत्वे
ज्ञाना विरामेणापूर्णाद्यनुपपत्तेरिति वाच्यं अविरुद्ध ज्ञानधारा जन्यत्वेपि तथास्यात्र प्राथमिकान्नु
नवैव च स्मरणस्य हेतुत्वात्तस्य च जन्मांतरानुभवजन्यत्वादेवं तस्य सर्वज्ञत्वे नीतिशायत्वाद्युपपत्तेः ए
वं चानवस्थाप्रियाधकं विधि ईश्वरीतिस्वीकारे सामान्यतो व्याप्तिवारावगमादिति प्रदेपदं सार्थकमित्य ॥१५७०॥

पि निरस्तं बोध्यं अपि च निर्विकल्पकानुपगमेऽपि तस्याऽदृष्टद्वाराजन्यज्ञानजन्यतया जन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यमिति
थ्या शेषस्तत्र असिद्धतया कथं नानवस्था । प्राथमिकस्याऽदृष्टद्वाराजन्मांतरजन्यज्ञानजन्यत्वादिति यदि शंका प्रा
थमिकस्मरणस्य संस्कारद्वाराजन्मांतरानुभवजन्यतया ममापि तुल्यमिति । किं च जन्यानुभवत्वं जन्यता
वच्छेदकं अस्तु वैशिष्ट्यावगाहित्वं गौरवात् अनुभवत्वस्य जातित्वेन तुल्यत्वात् पूर्वोक्तयुक्त्या विशेषणज्ञान
स्यानुभवमात्रजनकत्वाच्च एवं च प्राथमिकविशिष्टज्ञानजनकस्मरणो विनेदं तत्पक्षेऽतिवैशिष्ट्यमपि विशे
षणमिति चीनोदेशायतिनचेति । तस्यापीत्यकषण स्वधर्मविशिष्टविषयस्य निर्विकल्पकत्वं तस्यादित्य
पि बोध्यं । अत एवेति । व्याप्तिग्राहकमात्रस्यैव सार्थकत्वादेवेत्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानत्वं वैशिष्ट्यगोचरज्ञा
नत्वं तच्चाऽप्रसिद्धं वैशिष्ट्यस्य पदार्थान्तरस्याऽस्माभिरनभ्युपगमादित्यत आह यस्येति । नन्वेतदेव क
थमित्यत आह तेनेति । स्वानाश्रयव्यावृत्तिबुद्धिजनकस्यैव वैशिष्ट्यादित्यर्थः । तथा चेति विशेष्य विशे
षण वैशिष्ट्य विषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्योक्तरूपत्वे मानं सूचयति तदेवेति । दंडीत्यादि
ति शेषः । अन्यस्याऽसंभवादिति भावः । शंकते दंडेति नवेत्यवेति । एतच्च यदि दंडज्ञानयोगिकत्वं पुरुषनि

158

घटत्वं च संबंधस्याविषयस्तादात्म्यस्य तस्मात् द्रव्यसमवायाभावेन तथा च नियमः स्यात्तदुक्तेति अयमपि निय
मः अन्यसंबंधोपस्थापने अन्यथापि तथा समवायाभावेन संभवादिति· प्रत्यक्षमेव तद्धेति· यद्य
पि निर्विकल्पकमिति कुमतांतरे योनि बोध्यं· तदुक्तमिति अत एव संयोगाद्यवच्छिन्नत्वादिति भावः अ
धिकरणज्ञानमपि अतो यथाकारणमिति न्यायोवादः ग्राह्याभावादित्यहेतुत्वाभावादित्याद्युक्तं· विशेष्यज्ञा
नं चेति ननु अनुमित्यादौ पक्षादिज्ञानस्यापि हेतुत्वात्तुल्यन्यायेन विशेष्यज्ञानमपि हेतुरस्तु तद्वत्ता
दृशोवाद्यापि निर्विकल्पकमस्तु विनिगमकाभावात्· अथ लाघवेनात्र वद्वत्व सत्तोवच्छेदेनाधि
करणादिग्रहस्य हेतुत्वाद्विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्वेनतत्रैवं तदिति येत्तन्न तदा विशेष्यज्ञानाभावादेतदवि
शिष्टज्ञानसामग्र्यसिद्धौ तत्सीनवात्· एवं सामान्ययोगजप्रत्यासत्तिजन्यमपि निर्विकल्पकमस्तु त
थाच तज्जन्यप्रत्यक्षे तद्धर्मप्रकारकत्वानयत्वाद्यः पदार्थयावयवकसान्निकर्षादेव तदुपपत्तौ न तत्र ज्ञानं हेतु
स्त दा विशेषणज्ञानेपि तुल्यं यच्छिन्नामयोग्य इति न्यायोपि तुल्य एव· अथ सामान्यप्रत्यासत्तेः स्वप्रका
रकज्ञानमात्रे सामर्थ्याच्चजन्यमानं निर्विकल्पकमितिचेत्तन्न स्वभिन्नाप्रकारकज्ञानेन सामर्थ्यकल्प ॥१५८॥

नातः न चैवं गौरवं तत्प्रयुक्तातद्धेतुत्वासिद्धेः तन्मूलकत्वेन प्रामाणिकत्वात् अन्यथा निर्विकल्पककल्प
नायामेव गौरवं स्यात् अस्तु वा तथा तथापि पुरोवर्तिनि विशेष्यस्यापि ज्ञानसंभवात् तदंशे स्वप्रकारकत्व
मपि न दुर्लभं न चाप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ व्यभिचारान्न तथा तस्यैकदेशे भ्रमत्वेन भवांतरे तथाप्य
प्रतीकाराच्चेति विंत्यं· न विशेषज्ञानेति। न तु तावत्स्य विशेषणतयैव ज्ञानमिति तदर्थ इत्यर्थः न च वापुरेव तत्र
विशेष्यत्वाद्यायोग्यतेति न चैवं ज्ञानेपि निर्विकल्पकं न स्यात् विशिष्टसामग्रीसत्त्वादेवं च तत्तु व्यावि
त्तिबोधे ज्ञानत्वेपि तन्न स्यादित्यत आह ज्ञानत्वेनेति· अतएवेति अंशभेदेनाव्याप्यवृत्तेरित्यर्थः सं
करापत्तेरिति संकरापत्तेश्चेत्यर्थः असंगादाद प्रकारश्चेति· यावत्तत्क
इति शेषः अव्यावर्तकप्रकारस्य प्रमेयत्वादेरुपरंजकत्वादिति भावः यावत्तत्कत्वे सतीति व्यावृत्ति
बोधजनकज्ञानप्रकारत्वे सतीत्यर्थः नहि धर्मः स्वरूत एव विशेषणमुपलक्षणं वा यत्वे किंतु
ज्ञानप्रकारीभूत इत्याहुः अविशेषणत्वादिति· तथा च विशेषणलक्षणमतिव्याप्यकं उपलक्षणा
लक्षणमव्यापकमित्यर्थः अतएवेति यत एवासदुपलक्षणमित्यर्थः इत्थंभूतलक्षणेनेनातीतार्थक

159

क्षप्रत्यये नासाध्यवच्छेदकधर्माद्‌इति भावः सतोपीति नचतदानस्याविशेषणत्वमेवतदाफपलक्षणत्वव्यवहा
रादितिवक्ष्यते कोवाकिंचिद्विशेषणंनतुसर्वमिवाविशिष्ट्याद्यइतियत्रप्रत्ययेप्रतीयतेविषयीनच
तीत्यर्थः तदितिप्रायश्चकिमितिशेषः ननुविशेष्यत्वंविशेषणाश्रयत्वमित्यात्माश्रयस्तत्र आहविशे
ष्यत्वेचेति नहीति अतएवव्याहृत्यादिसामानाधिकरण्येनप्रतीयतेपीत्यर्थः काकवदित्युपलक्षणे
घटःपटइत्यभिधानात्तयोरप्यन्योन्यविशेषणतापातइत्यपिबोध्यं अनभिधानेति नचतद्योग्यत्वेन
पलक्षणव्यावृत्तयोग्यतावच्छेदकरूपापरिचयपारिचायिपेयास्यैवलक्षणत्वापात्तेरितिभावः नोपि
पलक्षणव्यावृत्तयोग्यतावच्छेदकरूपापरिचयपाद्यपरिचयेयास्यैवलक्षणत्वापातादित्यत आह विशिष्टबुद्धिभ्योतिनचावेशाप
दंधीघादितिविशेषणत्वमाशुबनेस्याद्यन्तरयोग्यत्वादित्यत आह विशिष्टबुद्धिभ्योतिनचावेशाप
दंधीघादितिविशेषणत्वमाशुबनेस्याद्यसुरयोग्यत्वाहानइति तस्मायेपीति यदिकाकसत्वकालेनद्वत्वंनाद्धयपः
तेष्याद्युपलादिविरोधानदोषइत्याहानइति नतस्थीनस्यात्तबाधेननदनगादिलादितिभावः बाधा
स्यात्तदाकाकोनावकालेकाकवलाकारात्तत्रुटधीनस्यात्तबाधेननदनगाद्दिलादितिभावः बाधा
स्यात्तदाकाकोनावकालेकाकवलाकारात्तत्रुटधीनस्यात्तथेतिनयेष्टापत्तेअमात्यव्यवहारात्तथाचाभि
नवलाशादिनातद्वयगाहित्वेवाच्यमलापत्तिरित्याहान्यथेतिनयेष्टापत्तेःप्रमात्यव्यवहारात्तथाचाभि
नवलाशादिनातद्वयगाहित्वेवाच्यमलापत्तिरित्याहअन्यथेति लंबकर्णादिपदवादिति ॥१५९॥
त्वविषयत्वमितिभावः गेयेवेतितउपलक्षणापादपदइतिशेषः

शेषः उपलक्षणत्वुध्याकाकत्वुध्यानुपस्थापितेकारणांतरंतदधःप्रदेशादितरअन्यासंस्थानोपस्थितेरि
तिशेषः उपलक्षणपदेनथैवव्युत्पत्तेरितिभावः तदेकदेशयातित्वेतिनहीति अधःप्रदेशादेः संस्था
नोपस्थित्यसामर्थ्यादितिभावः अन्यथेतितत्रापिरंगादिपदेनोपस्थापकत्वे किंतुस्वरत्वुध्युपस्थापि
तमत्स्यादीत्यस्यस्वयवतयोपलक्षणतापत्तेरितिभावः लाक्षणिकत्वेइष्टापत्तिरितितुनवाच्यंका
कवंतइतिपदेनकाकवत्येयदेयद्गृहमितीतरत्वुन्नत्वसिद्ध्यात् नयकाकासत्वकालेऽमत्या
पत्यासंस्थानवत्त्येयत्रतुरितिवाच्यंकदाचित्काकसत्वाविषयत्वेनपाकरस्कधटेनुपामधीवघथा
र्थाइतिभावः नचैवंप्रतीतिकलक्षणायांसंस्थानवत्त्वमेवतद्विषयइतिलक्षणापत्तिरिष्टैवे
तिनोपलक्षणातिव्याप्तिरित्यत आह घटइति शाब्दादावसंनवेपिअल्पक्षादौकाकविषयत्वेना
धकालावस्थ्यापिबोध्यं नन्वत्रापितदुपलक्षितविषयत्वमेवास्त्वामित्यत आह नियतेति गेहे
संस्थानवदनावेत्वाद्दोपलक्ष्यातावादि त्यथः क्रियेति विशेष्याव्यापिनीक्रियेक्रियेत्यर्थः अ
तएवाविशेष्येतिव्याप्तिवारणाययस्यत्वामित्याकुः नन्वत्राप्यस्तिक्रियाध्याहारोव्याकरणासि

160

कृत्यत्वेशाह परंपरयेति अवच्छेदकतयेत्यर्थः इत्येके· काकवंतो देवदत्तगृहा इत्यत्र परिचायक
त्वेन काकस्यापि स्वनिक्रियान्वयादित्यर्थः इत्यन्ये· प्रत्याय्येति· विशिष्टधीविषयीभूतेत्यर्थः अत एवा
तद्व्यावृत्तिवैशिष्ट्यमित्याद्यकपपधनस्याकुः नवसत्यं तेव्यर्थः स्वास्वादेरपि गौरितिविशिष्टप्रतीतिवि
शेषणापत्यात तद्व्याभिचारकत्वात् घटत्वादावतिव्याप्तिदोषसत्त्वादाह नीलमिति· तथा च व्यावृत्तिवि
षयत्वासिद्ध्या लक्षणासिद्धिरिति भावः ननु व्यावृत्तित्वेन ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानापेक्षा अन्यथा समवा
यस्यापि वैशिष्ट्यविषयाज्ञानेन स्यात् संबंधिद्वयाज्ञानादित्यत आह नीलमिति अन्यथा नीलव्या
वृत्तेर्ज्ञानामीति स्यादिति भावः ननु व्यावृत्तिवैशिष्ट्यं प्रकारस्य नीलत्वमेवेति तत्प्रकारकत्वेनानुव्य
वसायस्ते व्यवसायो ननु व्यावृत्तिप्रकारकत्वेनेति अरुचेराह आपादनेति· गौरिति विशिष्टज्ञाने यगोव्या
वृत्तेरविषयत्वे तद्भिन्नगोत्वमानाभावात्सैव गोत्वमित्यपोहवादिमतापात् इत्यर्थः वस्तुतो व्यावृ
नैवैशिष्ट्यत्वे मानाभाव इत्यत आह सूर्यवीपरीतमिति· परस्परासंकीर्णोपलक्षणमित्यर्थः न जातिवि ११६०॥
ति· अत एव दंडं दंड मनुजातिर्दंडत्वं पुंसो न विशेषणतां किंतु दंडस्येत्यर्थः न च प्रतियोगित्युपलक्षणोनि

व्याप्तिः साक्षात्संबंधेनाधेयत्वस्याविवक्षितत्वात् ननु साक्षात्संबंधस्य संयोगादिरूपत्वेनाननुगमात्तल्ल
क्षणाननुगमे गमकं स्यात आह संबंधीति उपरिष्टात्काकादौ संबंधितयातिरिक्तः संबंधघटक इति साक्षा
त्संबंधकाकजवादावतिव्याप्त्यादिदोषसत्त्वाद्गौरिति को इत्यतिप्रसंगसाक्षात्संबंधेनैव तस्य
विशेषणत्वं साक्षात्संबंधनिवेशपर्यवसन्नीतं तु भिन्नेषु किरजतवदसंबद्धत्वापत्तेः अथान्वयेति अका
रान्तेत्यादिपौनरुक्त्यमतो नेति बोध्यं दंडाभावादिति विद्यमानध्वंसप्रतियोगिदंडवानित्यादौ इत्यर्थः ननु दं
डध्वंसवानितिवत् ध्वंसस्यैव पुरुषविशेषणतया दंड स्यात् तथा वादिति एतेनेति एतेनापीत्यर्थः अ
न्यथा प्रागभावस्य निरासे न पौनरुक्त्यापत्तेः अत्र साक्षात्संबंधेन समानाधिकरणत्वे विवक्षितमतो
न पौनरुक्त्यमित्यन्ये दंडवतीति दंडोपरागयुक्त एवेत्यर्थः दंडकालमात्रवृत्तिव्याप्तेरियं गम्य
ते इति तावत्स्वयं अतिव्याप्तेरिति दंडविगमदशायामुक्तव्याप्तिविरहिणि तस्मिन्नेव पुरुषे तत्सत्त्वा
दित्यर्थः तदभाववतीति तदभावकालीनाया अपि व्याप्तेरसत्त्वेन तत्रातिप्रसक्तेरित्यर्थः संस्थानवत्त्वादिनेत्य
त्रादिपदेन तापसादिनिष्ठव्रतविशेषग्रहः त्वादिसंग्रहः एवं पक्षाविरुद्धं गदाह एवं चेति प्रत्याप्य

तितत्तद्व्यावृत्त्यधिकरणत्वलाभाय तेन यद्व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीयत्तेद्य तद्व्यावृत्तिबोधे विशेषणमि
त्यर्थो लिख्यते अन्यथा काकादेरपि किंचिद्व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वेन सर्वत्र विशेषणत्वापत्तेः व्या
१६ वृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वं तु तदन्यूनानतिरिक्तकालीनविशेष्यसंबंधित्वं तेनोपलक्षणकाकादि यत्र
यदा सः ततः काकादिचिरकालीनाया अपि काकात्यन्तायोगव्यावृत्तेः प्रतीत्या तस्य तदधिकरण
त्वन्यूनकालीनविशेष्यसंबंधत्वात् दंडस्य तु न तथा पुरुषे दंडकालीनाया एव दंडायोगव्यावृत्तेस्त
तः प्रतीतेः दंडी यमासीदित्यादितोपि यदा दंडसंबंध एवासीत् ×संबंध×कालीनाया एवादंडव्यावृत्तेः
प्रत्ययात् एवं तत्तद्विशिष्टप्रत्ययोपि बोध्यः गौरित्यादौ गोत्वादिसमनियतस्याप्रकारीभूतस्य धर्मस्य
विशेषणत्वप्रसंगवारणाय व्यावर्तकमिति प्रत्याय्यव्यावृत्तिप्रत्ययानुकूलो ज्ञानप्रकार इत्यर्थः
विशेषणत्वप्रसंगवारणाय व्यावर्तकमिति प्रत्याय्यव्यावृत्तिप्रत्ययानुकूलो ज्ञानप्रकार इत्यर्थः

नयप्रतियोगिन्यभाव विशेषणत्वापत्तिः तस्यापि स्वचिरकालीनाया अप्यभावनिष्ठव्यावृत्तेर्बो
धकतया तदधिकरणतानवच्छेदकत्वात् अन्ये तु तदवच्छेदकत्वं संयोगादाविव तेन समं स्वरूप
संबंधविशेषः सचानतिप्रसक्तमात्र एव एवं च प्रत्याय्यव्यावृत्तेर न्यायनिष्ठायास्तदसमानाधिकर ॥१६९॥

णत्वेन प्रतियोग्यनवच्छेदकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः एवं कस्यायोगव्यावृत्तिबोधककाकस्यापि वि
शेषणत्वं स्यात्यंतायोगव्यावृत्तिबोधे दंडस्यापि उपलक्षणत्वमिति ध्येयं· न च गुरुत्वय तिरस इत्या
दौ विशेषणासमनियतोपलक्षणेति व्याप्तिः व्यावर्त्तकपदेन अत्यायव्यावृत्ति प्रतियोगितावच्छेद
कविरहरूपप्रकारस्य विवक्षितत्वादित्यन्ये· स्वातायवव्यावृत्तिबोधे गुरुत्वस्य विशेषणत्वमिष्ट
मेव नीरसव्यावृत्तिबोधे तस्योपलक्षणत्वमपीति व्यावर्त्तकत्वाताथादे बाधसंगः उपलक्षणं व्यव
हारस्य तत्रयपद्धितो व्यान्वयिनाविषयेनान्वयितद्विशेषणमन्यदुपलक्षणमिति मतान्तरेणापि घटो
य अप्य यथा दंडी पुरुष इत्यत्र पुरुषत्वा न व्ययादंडस्यापि तथात्वापत्तिरित्यपरे· ननु काकेव चिद्य मे
यकरूथमिति चेत् अत्र वदन्ति· काकवतो देवदत्तगृहात् गृहे काकस्यात्यंतायोगव्यवच्छेदोपि
प्रतीयते न तु तद्योगमात्रं स च कदाचित्तत्र काकसंनिधे जाते काके विगमदशायामस्ती ति तदापि
तत्र प्रतीयते एव तथा च तस्मात् स्याकाकात्यंतायोगव्यावृत्तिरपि बोध्यते तदानीं तस्यास्तत्रसत्वात्
एव· दंडीत्यत्र तु दंडात्यंतायोगव्यवच्छेदो न प्रतीयते किंतु दंडसंयोग एव स च दंडविगमदशायां त

त्वनास्तीति प्रत्येतुं न शक्यते अत एव यत्तदा तत्वं दण्ड्यो गत इति व्याप्तिर्न प्रतीयते न यावत्स्थिरादानं तस्यैव
दंडयोगरहितत्वं काकादेरपि तथात्वे विशेषणत्वमिष्टमेव न हि जात्यैकविशेषणमुपलक्षणं चेति न
16 नु यदि दंडविगमदशायां दंडिनामपि दंडयोगरहितत्वं तदा सत्र तद्व्याप्तिः कदापि न स्यात् अन्योन्या
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधादिति चेत्तन्न एकावच्छेदेन यत्तयोर्विरोधात् देशकालावच्छेदेन त
स्य वृत्तावविरोधाभावात् तस्मादन्योन्याभावाव्याप्यवृत्तित्वमतेनेदं मतांतरं नु येत्यामिति अन्यतु वि
शेषणस्वात्यंताभावकव्याप्तिरेव बोध्यते न तु स्वाभावयोगव्याप्तिः नेदानीं दोषापातात् अत एवास
त्यपि दंडे पाकरके व्याप्तिम् यावद्दंड्यीयथार्थाः दंडिव्यावर्तिकाः च एवंच काकजटादेरपि अकाक
जटावव्याप्तिबोधे विशेषणत्वमेव अदेवद[illegible]त्तगृहव्यावृत्तिबोधे तापसव्यावृत्तिबोधे चो
पलक्षणत्वं ननु एवं व्यावर्तकमित्येवास्तु प्रतियोग्यवृत्तिधर्मज्ञानस्य व्यावृत्तिधीहेतुतया प्रति
योगितावच्छेदकाभावस्यैव व्यावर्तकत्वं न तु काकादेः अदेवदत्तगृहादिव्यावृत्तिबोधकत्वमाना
भावात् तथा यस्य स्वव्यावृत्तिमिति चेत् मैवं व्यावृत्तिधीप्रयोजकस्यैव व्यावर्तकत्वेनोक्तत्वादिदेव ॥१६३॥

दत्तगद्दत्वादिविशेषणपरिचायकत्वेनकाकादेशपितथात्वम्। नहिदंडत्वेरपिसाक्षाद्दंडघटव्याप्तिधीका
रणमधिकरणज्ञानानुपलब्ध्यादितद्धीसामग्रीसत्वेप्रतियोग्यवृत्तिधर्मत्वेहेतुविनानाहिलंबाकावादिघृत
प्रतियोगितावच्छेदकानुपलब्धेस्संपादकत्वेनपरंपरयादंडवत्वेनोपलंभेदंडवत्वोपलंभनानाघालरत्वा
त्। एवंचगोत्वपरिचायकसास्नादौअतिव्याप्तिरित्यत्राह। नन्विदंव्याप्तिगर्भविशेषणत्वेतदनुल्लेखेनवि धृ ४
शिष्टबुद्धौभानासंभवेतत्यतआह व्याप्तत्वस्यलक्षणत्वेति। विशेषणत्वं विशिष्टधीविषयत्वेन यद्विवा विषयस्त
दावेशिष्ट्यप्रतियोगित्वंरूपंतदितिभावः समानाधिकरणमिति। प्रत्याप्यव्यावृत्तिसमानाधिकरण
मित्यर्थः यथाश्रुतस्यातिशब्दस्यतात्पर्यार्थमाह स्यात्वर्थ इति। स्वाधिकरणदेशकालमात्रवृत्तिव्या
प्तिबोधकत्वंस्वाधिकरणसमान्यूनानतिरिक्तदेशकालव्याप्तिबोधकत्वंस्वानधिकरणावृत्त्य
धर्मत्वेधिकव्याप्त्य बोधकत्वेसतिव्याप्तिबोधकत्वंवेत्यर्थ इत्यादि। वरमेनिरुक्तोदाहरणायकारीत्
तेतिव्याप्तिवारणायोक्तंपदं स्वानधिकरणेति। स्वानधिकरणकालानामपिव्याप्तिंबोधयतीत्य
र्थः नन्वरूपादौविधेयान्वयनियमेविशेषणत्वविचारक्षपयोगीलक्षितविशेषणत्वेकोपयु

163 ज्यत्वात्मकप्रयोगिशाब्दविशेषणत्वमाहाथवेति॥ यद्यपि वक्तव्यविशिष्टपदस्यैवाक्यामित्यादौ वक्तव्यादेः शाब्द
विशेषणत्वमस्ति अन्यथा वक्तव्यत्वेऽप्ययितापत्तेः तथापि तत्र विशेषणस्य व्यवहारानावगतत्वाद्याविवक्षितत्वादिति॥ व
वच्छेदकमिति॥ दंडीदेवदत्तपदवाच्य इत्यादौ अपि दंडस्य विशेषणत्वस्याहत्य तदंशे विवक्षितेति॥ तथा
वयस्त्वयप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तत्त्वविशेषणामित्यर्थः॥ कांतीति॥ देवदत्तान्वयप्रतियोगी नित्रोषः ग
हस्य विशेषकत्वलक्षणत्वादित्यवच्छेदकमित्यर्थः॥ नियेवलक्षणापत्तेः काकवत्वेनेव ज्ञायमानेगृहेस्व
रूपत एवतस्यतदवच्छेदकत्वेनोक्तत्वादित्यन्ये॥ अतएवोक्तं गृहविशेषणस्योपलक्षणत्वादित्यर्थः॥ यद
च्छिननयेति॥ यदर्थत्वयेत्यर्थः॥ उपलक्षणस्थले काकोत्पत्तितायोगव्यवच्छेदमात्रवर्तयेन ज्ञाततत्त्वमित्याकू
धवेदन्वयकाकस्यापि विशेषणत्वादतिव्याप्तिवारणाय नास्तीति॥ न च रूपवति रस इत्यादौ रूपादा
वतिव्याप्तिः एतन्मतद्वयेपरोपपत्तेः विशिष्टज्ञानाविषयत्वेनाममदर्थ इत्यर्थः॥ तदभावादिति तदंशस्यापु
रूपत्वादित्यर्थः॥ यद्यपि प्रत्यक्षेंद्रियासन्निकर्षस्थले विषयेऽपि प्राक्प्रतियोगिविषयत्वमनुगतयमि
द्रूमादि मनन्तेदाप्य यणामयुक्तं तथाप्यप्रशाब्द विशेषणतामुपलक्षणत्वमपिनास्त्येत्याविसंआनानो॥१६३॥

धो क्रमिति मंतव्यं॰ रूपवतिरसस्त्यादौ रूपादिकं न विशेषणमिति भ्रमतमालंब्याहयदेति॰ सत्यदशायांका
कस्याचित्प्रतियोगिनो ऽयसंभवाद्विशेष णोपादानमसंगतमारणायावश्यमित्यक्तं॰ तदन्वयेत्यविशेष
णस्यमिष्टमेवेतिमतमाश्रित्य तदसावेनेवलक्षणमाह यद्वावत्तकामितिसमे यमासिद्धेयमित्यादौप्र
मेयत्वादेर्विशेषणत्वमिष्टमेवेतिमतेनाह यद्वेति॰ ननु विशेष्यतात्याव्याहारितिधर्मपर्यवसिततावेनलक्षणेति
मेयत्वादेरिति॰ अत एवोद्दिष्टप्रत्ययमपितात्पर्यविषयत्वपर्यवसन्नमितिपौनरुक्त्यमित्यपास्तं॰ धर्म
रमाहअन्वयेति॰ अत एवोद्दिष्टप्रत्ययमपितात्पर्यविषयपर्यवसन्नमिति पौनरुक्त्यमित्यपास्तं॰ धाअर्म
प्रति॰ धर्मवित्यर्थः तथाचद्वयत्वादेश्च प्रतियोगिनकाकरत्वपलक्षणं॰ दंडनमानयेत्यादौ दंडस्ताद्रशा
न्वयप्रतियोगीति विशेषणं॰ एवं रूपवतिरसइत्यत्ररसान्वयाजतियोगितयारूपमनुपलक्षणमेव॰ रू
पवतिद्रव्येवायुमयजनकत्वमित्यत्र तद्विशेषणमेवत्यकहव॰ अलमिति॰ शिष्यजिज्ञासामात्रेणतद्विवा
मितविसार्थविचारेशास्त्रांतरएवास्योपयोगात्तथाच प्रकृतमनुसरामइतिभावः ननु गौरित्यादिके स्व
विषयसामान्यालीकत्वात्तानिमगोनांद्रियजमपातिनप्रत्यसे किंत्वनाहिवासनासमुद्भमितिवाहु

164

[illegible] मतमात्रीक्या हुएतच्छेति॰ प्रसंगात्कुलांतरमपि स विकल्पकस्याहघ
त्विदिति अस्य यथार्थेत्व अत्यक्तिन्नेत्यत आह तस्य यथार्थत्विरति एवं सति स्केत्याहिकेनासिद्धेतस्य तदेकमा
नत्यादित्यर्थः ननु तच्चांत्रासंनिकर्षोत्तावदिंद्रियजन्यत्वमेवासिद्धमित्यत आह तन्नांत्रास्येति एकस्मिन्नि
ति बोद्धेरपि एकत्वपरमाणोनानादिकसंबंधस्यैकत्वेव [illegible] ानेनानाथसंबंधस्योपगमादित्यर्थः तच्चा
त्रोस्यासाक्षात्कारित्वमनुव्यवसायादपीत्याह साक्षाकरोमी [illegible] ावेति॰ यः कामना विषय आसीत्सोपामि
दानीमुत्पन्नइत्यतीतसमयसंबंधाकारावगमेपि तत्रालोके [illegible] त्यर्थः एतेनेति तदवगमेपि सो यदेन
वतिसंबंधायादिनेत्यर्थः नचेति नगुणस्यचानकर्मतत्वेत् [illegible] नोर्थ अन्यथा गुणाद्यन्यतमस्या
नवगमेतदवगमस्यासंनयाद्याद्यहेतोरसंगतत्वापातः [illegible] त्याद्यु॰ [illegible] ानमेत्रि स्थमिति ज्ञानविषयत्व
मित्यर्थः परेत्येति॰ जन्मांतरातीतस्य ज्ञानवैकल्प्य हेतुपित्वामादेतत्रानुपलेख्यादित्यपि बोध्यं॰ अ
तएवानयमुद्दत्तुमाह नापीति अतीतानुभवेति अतीतज्ञानविषयस्येत्यर्थः यत्तु अनुभवज्ञानपद॰
मेयानुभवपरमितितन्न॰ अतिमात्रदापत्तेः नचैतन्मतएवयुक्त्यंत॰ नवोक्तमितिवाच्यं॰ निरासहे ॥१६४॥

तोः पौन म्त्यया पन्नेः यदा{ि}ति नचन कालनोत्पयो विवक्षितोत्र तु अनुभवोत्तरक्षणीनः स्मृति वाच्यैउपनी
ततान्ह ग्रास्या पिता न संस्तवात्त अनुभवस्यादिविषयत्वे बाधकाता वा अ-भासमानेति सवत्रै ति शेषः तथा
चयत्रयत्र मानत्वे नैव ज्ञानं न जन्यस्मृतौ तत्तो उल्लेखानुपपत्ते रित्यर्थः मतीतेति अत्ता तत्वेनेत्यर्थः
तदेति अत एव कश्चिदनुभूततत्ताकमेव स्मरणमिति लाभः इदं [illegible] त्वात्मा अयं इत्यर्थः स्म
त्याचीति अत्य सज्ञानगोचरतः सइतिस्मरणोपि इदंतो लेख [illegible] र्थः तदेव तदिति यादितदेदंत
स्मृत्यनुभवत्वाभिन्नी इति पाठस्तदा तत्तेदंतस्मृत्यनुभवत्वाभिन्न [illegible] इति एव वस्तु नी इत्येकोन्वयः अत
स्तत्तेदंतयोः साधर्म्यातिरेकिणानुभवाभित्यपरोन्वयो विवक्षितः [illegible] ः नन्वेवमनुभवाविषयतत्तास्मि
स्कारा भावात्त तद्विषया स्मृतिः स्यादित्यत आह एवं चेति तत [illegible] ति तत्तात्मकत्वेत्यर्थः नचेति कश्चित्विशे
षितस्य आरोपादित्ति लाघवः अत्यभिज्ञायामिति तत्तेदंतयोः इत्थमेव मानेस्यैव न तत्तात्येन भासते किंतु तत्तेव
त्यनुपगमादिति भावः अत एवेति इदं तात्वेनेदर्शयायानुभवमात्रमात्रसिद्ध्यास्मुपगमादित्यर्थः यद् इदता
गोचर संस्कारस्य न तात्वेनैव स्मरणजनकत्वनियमादित्यर्थः अतएति अत्ता यमेव यतस्तत्ता तेनाप

गाहकत इत्यर्थः नचैवमेवंत्वयुक्तो रजतमिहराद्यनुभवितनरूपस्मृतेस्तत्रानवगाहितयाऽयथार्थत्वानापत्तेः तत्त्व
तआह रजतमिति अमुष्टतत्ताकंस्मरणेनास्य ग्रहणमिति भावः स्मृतेरिति आरोपविषयस्य रजतस्यारोपहेतुत्वादि
त्यर्थः नचतद्दुष्टत्वानन्तरमेवतदारोप इतितत्वेन तद्दुष्टत्वे विशेषदर्शनात् अस्मृत्यादिना तद्दुष्टत्वमाना
भावादितिभावः अखंडोपाधिस्वीकारे जातिमात्रापलापापत्तिरित्यपिबोध्यं वर्तमानत्वेनेति एतच्चाका
शितकालिआर्यतदायोधर्मोपानः सएवाग्रेतत्येनत्वनिरुह्यितत्वरत्विनाअस्यर्थः केचित्तु इदंतारूपेणेत्यर्थः घटत्व
नेदंतोल्लेखस्तज्जन्यस्मरणेपितत्तोल्लेखः ऐषेदंतांविनाघटत्वेनैवज्ञानेघटपदज्ञाने तेअहमितिघटादि
पदार्थमुष्टतत्ताकमेवपदार्थस्मरणमित्याहुः अतएवेति संस्कारप्रयोज्यज्ञानस्यतद्धेतुत्वादित्यर्थः
नान्यथेति अतएवस्मृतेनसंस्कारसीमालंघनमितिभावः अतएवेति यतएवायंघटइत्यालिख्यमानविष
यादन्तुभवादयंघटइत्यालिख्यमानविषयंस्मरणमित्यर्थः एवमग्रेपि तत्तेदंतयोरत्नेदयथाश्रुतस्यासं
गतेः ननुव्यवहर्तव्यज्ञानेसतिव्यवहारोऽधिकानपेक्षणाद्व्यवहारात्प्रयत्नादृष्टअयोगापत्तिरित्यस्वरसा
दाहयद्वेति तस्यातीतत्वमितिअतीतत्वविशिष्टस्यधर्मस्तत्त्वेत्यर्थः गोचरीकृत्येति अतीतत्वविशिष्टा ॥ १६५ ॥

ष्ट्यमित्यर्थः अनन्यगत्या निरूपितविषयस्यापि संस्कारस्य तद्विशेषस्मृतिजनकत्वं कल्प्यमित्याह सघटस्मृति त
ज्ञानपक्षयोरुपपत्तेः लकमाह तदेवेति यत एव घटपूर्वानुभवविषय एवं धर्मविशिष्टतः तदेव घटपूर्वानुभूतत्वं तत्र स्मृतेर्य
थार्थत्वे विशिष्टजनकसंस्कारहेतुत्वं च अनुभवप्रामाण्यपारतंत्र्यमात्रेण तत्राप्रमात्वव्यवहारस्य तु सिद्धिरित्यर्थः
अतीतत्वोर्विशिष्टास्य घटस्य ननु नूनत्वं तथापि तदंशे अयथार्थविषयत्वापायथार्थत्वमेवेति भावः अ
नुभवेययधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं तस्यातीतत्वमनागतस्मरणादौ तत्र कथं तत्त्वोल्लेखः न वर्तमानत्वे स्मृतिरयथा
र्थैव यथार्थव्यवहारादिति [illegible]· वस्तुत आद्य कल्प एव साधुः संस्कारजज्ञानाद्यपेक्षणे पि व्यवहारत्त
व्य ज्ञानातिरिक्तानपेक्षणाल्लोके दोषप्रतीति· अतीतेति· अतीतत्वानागतत्वागोचरत्वे सतीत्यर्थः एतच्चाती
न तानागतघटस्मृत्यादौ व्यभिचारवारणाय· ननु स्वविषयातीतत्वादि वर्तमानत्वे तद्विषय इति नोक्तव्यभिचा
र इति वाच्यं· स्वविषयपदेन यावत्स्वविषयस्य विवक्षितत्वात् अत एव यथोक्ते तेनोक्तव्यभिचार
त्यागायेत्याह अतीतेति तथा हि स्वविषयवर्तमानकालविषयेति साध्याभिप्रायेण यदि तु स्मृत्यन्ते· प अ॰
यार्थव्यवहार इति अयथार्थत्वमिति गन्तव्ये व्यवहारस्य दृष्टान्तत्वे प्रमाणस्मृतमपि· एतदत्राबो।

166

नममतेने विनाशु[illegible] ः ननु कालगतेः शास्त्रस्य केन ज्ञानं भासते भवत्वनमानकालस्य पदानां चेद्धे. तथा
ज्ञात [illegible] मिमीत्वितिस्थः नभावान्निशायेणाहुयद्दति न च बीजमाहु [illegible] कारस्येति न चेनदेवकथामित्यत [illegible]
मार्यमिति [illegible] मूलस्याति आगमस्थायत्मकेन [illegible] विशिष्टस्येत्यर्थः अ[illegible] पर्थेविविदुस्सगनिशनिवेत [illegible]
वपदार्थस्य [illegible] तेर विशेषार्थाभावे नन्मूले कल्पा[illegible] मानं मपि अयथार्थं [illegible] दित्यत आह प्रगुणेति पदार्थस्य
रर्थं [illegible] प्रगुणत्वाकमेवेतिनेन्नायथार्थमित्यर्थः नमो[illegible] विस्मरणासे[illegible] रम्बेण वा [illegible] [illegible] इति ॥ छ ॥
॥ छ ॥इति श्रीमाद्[illegible]समुज्ज्वलमहाम[illegible] [illegible] विरचितेन [illegible] [illegible] सदा[illegible]ः
समाप्तः ॥ छ ॥ छ छ छ ॥ [redacted] ॥ [redacted]
[redacted] ॥ छ ॥ [illegible]

पा॰ ४०००